

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Katedra Turystyki i Rekreacji

Anna Lubarska

**OCENA DOSTĘPNOŚCI PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ
DLA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI**

Praca doktorska wykonana pod kierunkiem:
prof. UAM dr hab. Aliny Zajadacz
oraz
prof. UAM dr. hab. Adama Szymaniaka

Poznań, 2022

Projekt współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu
Społecznego
w ramach Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój.
„GEO+” nr POWR.03.02.00-00-1039/16

Fundusze Europejskie
Wiedza Edukacja Rozwój

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

Podziękowania

Składałam serdeczne podziękowania wszystkim, dzięki którym ta praca doktorska mogła powstać. Były to dziesiątki osób i trudno mi wymienić każdego.

W pierwszej kolejności chciałabym podziękować obojgu promotorom – Pani Profesor Alinie Zajadacz i Panu Profesorowi Adamowi Szymaniakowi. Dzięki ich zaangażowaniu, dokładności, życzliwości i otwartości zawsze będą dla mnie wzorami opiekunów naukowych. Było dla mnie ogromnym zaszczytem i przyjemnością współpracować przy różnych projektach.

Dziękuję także wszystkim współpracownikom z Katedry Turystyki i Rekreacji UAM oraz kolegom z GEO+. To dzięki nim oraz ich życzliwości i wsparciu czas studiów doktoranckich będę wspominać tak dobrze.

Dziękuję też prowadzącym zajęcia na Wydziale Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM, którzy umożliwili mi uzupełnienie luk w wiedzy geograficznej.

Kieruję szczególne podziękowania do osób, które towarzyszyły mi w badaniach oraz umożliwiły ich przeprowadzenie. Dziękuję z całego serca zarówno każdej osobie z niepełnosprawnością, która poświęciła mi swój cenny czas, dzieląc się swoją perspektywą, jak również organizacjom zrzeszającym osoby z niepełnosprawnościami i ich rodziny. Dziękuję też praktykom branży turystycznej, gestorom obiektów, ich pracownikom i innym osobom współpracującym.

Mam nadzieję, że moje skromne podziękowania przyjmą eksperci oraz naukowcy, którzy pomogli mi w trakcie pracy badawczej. Nigdy nie zdołam im się odwdziżyć za ich wsparcie. Wielu z nich nie zna języka polskiego, ale mam nadzieję, że dotrą do nich moje ciepłe myśli i ogromna wdzięczność.

Chętnie wymieniałabym jeszcze wiele innych osób; tych, którzy umożliwiali mi pracę naukową; którzy wykorzystywali swoje kontakty, żebym mogła skonsultować się z urzędnikami UE albo światowej klasy badaczami; którzy udzielali mi dni wolnych w pracy.

Wszystkim bliskim, rodzinie i przyjaciołom – wiem, jak bardzo moja praca wpłynęła na wasze życie. Mam nadzieję, że uznacie, że było warto.

SPIS TREŚCI

Spis treści.....	5
Wstęp.....	9
Przedmiot badań i cele pracy.....	13
Pytania i hipotezy badawcze	14
Zakres pracy oraz postępowanie badawcze.....	14
Struktura pracy	19
1. Niepełnosprawność – definicje i konteksty.....	21
1.1. Niepełnosprawność – definicja pojęcia	21
1.2. Niepełnosprawność – kontekst społeczny	23
1.3. Niepełnosprawność – kontekst demograficzny	27
1.4. Niepełnosprawność – kontekst ekonomiczny.....	30
1.5. Niepełnosprawność – kontekst pandemii COVID-19	32
2. Dostępność przestrzeni turystycznej	39
2.1. Definicja przestrzeni turystycznej	39
2.2. Definicja dostępności przestrzeni turystycznej	42
2.3. Ograniczenia i bariery w dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami	46
2.4. Definicja przestrzeni zewnętrznej – dyskusja nad pojęciem	53
2.5. Wpływ przebywania w przestrzeni zewnętrznej na zdrowie i samopoczucie	55
2.6. Przestrzeń zewnętrzna w życiu osób z niepełnosprawnością	56
2.6.1. Wykorzystanie przestrzeni zewnętrznej przez OzN	56
2.6.2. Możliwości OzN dotyczące wykorzystania przestrzeni zewnętrznej w celach turystycznych	57
2.7. Ocena dostępności przestrzeni turystycznej	59
2.7.1. Dostępność systemu informacji turystycznej	59
2.7.2. Dostępność fizyczna	60
2.7.3. Umiejętności personelu obsługującego odwiedzających.....	61

2.7.4. Filary dostępności przestrzeni turystycznej a katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej	61
3. Rozwój koncepcji turystyki dostępnej dla osób z niepełnosprawnością.....	63
3.1. Inicjatywy w skali globalnej.....	63
3.2. Działania UNWTO	64
3.3. Działania Unii Europejskiej.....	65
3.4. Działania ENAT	70
3.5. Polityka dostępności turystyki dla OzN w Polsce	72
3.6. Turystyka dostępna a pandemia COVID-19	72
4. Metodyka i etapy badań	74
4.1. Metody i techniki zastosowane w badaniach własnych	74
4.1.1 Desk research.....	75
4.1.2 Inwentaryzacja	76
4.1.3 Wywiady.....	76
4.1.4 Metoda ekspertów	79
4.1.5 Ograniczenia	80
4.2. Etapy badań	82
4.2.1. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności obiektów kulturowych dla osób z niepełnosprawnościami na przykładzie Szlaku Piastowskiego w Wielkopolsce .	82
4.2.1.1. Historyczna trasa turystyczna – uwarunkowania dostępności.....	82
4.2.1.2. Przygotowanie kryteriów audytu	83
4.2.1.3. Przebieg badań.....	83
4.2.2. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności obiektów o charakterze przyrodniczym dla osób z niepełnosprawnością na przykładzie wybranych parków narodowych	85
4.2.2.1. Park narodowy	85
4.2.2.2. Przygotowanie badań w parkach narodowych.....	86
4.2.2.3. Przebieg badań.....	87

4.2.3. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności dla osób z niepełnosprawnością wzroku przestrzeni o charakterze kulturowo-przyrodniczym na przykładzie ogrodów sensorycznych.....	91
4.2.3.1. Ogród sensoryczny – przestrzeń doświadczeń zmysłowych	91
4.2.3.2. Przygotowanie badań w ogrodach sensorycznych.....	91
4.2.3.3. Przebieg badań.....	92
5. Wyniki badań	95
5.1. Kryteria oceny dostępności obiektów i przestrzeni kulturowych (studium Szlaku Piastowskiego)	95
5.2. Kryteria oceny dostępności przestrzeni przyrodniczej (studium wybranych parków narodowych).....	98
5.2.1. Testowanie kryteriów	98
5.2.2. Wywiad z pracownikami wybranych parków narodowych.....	100
5.2.3. Opinia środowiska OzN.....	106
5.3. Kryteria dostępności obiektów i przestrzeni przyrodniczo-kulturowych (studium wybranych ogrodów sensorycznych).....	106
5.3.1. Testowanie kryteriów	106
5.3.2. Wywiad z pracownikami obiektów	110
5.3.3. Wywiad z osobami niewidomymi i słabowidzącymi	115
6. Proponowany katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej	118
7. Rekomendacje w zakresie tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN	122
Zakończenie.....	129
Literatura	135
Spis ilustracji	147
Spis tabel	148
Spis załączników	149
Załączniki	150

Wykaz skrótów używanych w tekście

EHIS – European Health Interview Survey – Europejskie Ankietowe Badania Zdrowia

EHSIS – European Health and Social Integration Survey – Europejskie Badanie Zdrowia
i Integracji Społecznej

ENAT – European Network for Accessible Tourism

LFS – Labour Force Survey – Badanie siły roboczej

ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych

OzN – osoba/y z niepełnosprawnościami

PFRON – Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych

PN – park narodowy

SILC – European Union Statistics on Income and Living Conditions – Europejskie badanie
warunków życia ludności

UE – Unia Europejska

UNV – program United Nations Volunteers, Wolontariuszy Narodów Zjednoczonych

UN DESA – Departament Spraw Gospodarczych i Społecznych Organizacji Narodów
Zjednoczonych

UN WTO – Światowa Organizacja Turystyki Narodów Zjednoczonych.

WSTĘP

Wzrastająca mobilność człowieka jest jedną z cech charakteryzujących nowoczesność. Turystyka stanowi część tych podróży, pełni wiele funkcji, daje poczucie osobistej wolności i jednocześnie przynależności społecznej.

Osoby z niepełnosprawnościami (OzN) nie są wyjątkiem. W badaniu na zlecenie Ministerstwa Sportu i Turystyki niemal co czwarta osoba z niepełnosprawnościami w wieku powyżej 15 lat zadeklarowała udział w przynajmniej jednym wyjeździe turystycznym w ciągu 12 poprzedzających miesięcy (Departament Turystyki, 2019). Jednak, biorąc pod uwagę, że w 2018 r. w choć jednym wyjeździe turystycznym wzięło udział ponad 60% mieszkańców Polski (GUS, 2019), OzN decydowały się na wyjazdy turystyczne ponad dwukrotnie rzadziej w porównaniu do ogółu populacji.

Podjęcie przez OzN decyzji o podróży oraz zadowolenie z wyjazdu wymagają spełnienia wielu warunków. Odpowiedzią na potrzeby OzN w tym zakresie jest turystyka dostępna. Stanowi ona „formę turystyki, która wymaga współpracy między interesariuszami w celu umożliwienia osobom z różnymi wymaganiami – związanymi z mobilnością, wzrokiem, słuchem i wymiarem poznawczym – samodzielnego, godnego funkcjonowania. Taka współpraca polega na dostarczeniu uniwersalnie zaprojektowanych produktów turystycznych i usług oraz zapewnieniu uniwersalnie zaprojektowanego dostępu do przestrzeni” (Darcy i Buhalis, 2011, s. 10–11, cyt. za Zajadacz 2014a, s. 50). Termin „interesariusze” został doprecyzowany w definicji Departamentu Spraw Gospodarczych i Społecznych ONZ (UN DESA): „Turystyka dostępna umożliwia wszystkim ludziom uczestnictwo w turystyce i korzystanie z jej doświadczeń. Turystyka dostępna jest zatem ciągłym dążeniem do zapewnienia osiągalności miejsc, produktów i usług turystycznych dla wszystkich osób, bez względu na ich ograniczenia fizyczne, niepełnosprawność lub wiek. Dotyczy to miejsc, obiektów i usług turystycznych będących własnością publiczną i prywatną. Turystyka dostępna obejmuje proces współpracy pomiędzy wszystkimi zainteresowanymi stronami, rządami, agencjami międzynarodowymi, organizatorami turystyki i użytkownikami końcowymi, w tym osobami z niepełnosprawnościami oraz ich organizacjami (...)” (United Nations, 2017).

Zgodnie z definicją turystyki dostępnej OzN powinna być w stanie skorzystać z usługi samodzielnie, a więc bez pomocy innych osób. Jednocześnie produkty turystyczne muszą być

przygotowane w sposób uniwersalny – tak, aby mogli z nich skorzystać wszyscy. Dotyczy to całej przestrzeni turystycznej, zarówno obiektów publicznych, jak i prywatnych¹.

Mocno akcentuje się również brak ograniczeń, definiując, że turystyka dostępna to „zestaw usług i udogodnień umożliwiających osobom o szczególnych potrzebach korzystanie z wakacji i czasu wolnego bez szczególnych barier i problemów” (Lovelock i Lovelock, 2013, s. 196). Dostępność towarów i usług dla osób z niepełnosprawnością należy do praw człowieka, a realizacja idei turystyki dostępnej to naturalna konsekwencja uwzględniania potrzeb osób z niepełnosprawnością, która prowadzi do podniesienia jakości życia wielu osób – nie tylko OzN (Gondos i Nárai, 2019, s. 55).

Badanie nad preferencjami OzN dotyczącymi turystyki przeprowadzone w pięciu europejskich państwach (Węgry, Hiszpania, Włochy, Niemcy, Chorwacja) wykazało, że osoby z niepełnosprawnościami chętniej korzystają z ogólnodostępnej oferty niż z programów przygotowanych specjalnie dla nich, włączając w to programy integrujące OzN oraz osoby w pełni sprawne (Gonda, 2021, s. 847, 849). Ta dwoistość, polegająca z jednej strony na poszukiwaniu uniwersalności i „normalności”, której pragną OzN, a z drugiej – na konieczności dostosowania oferty turystycznej pod ich wymagania (nieraz bardzo indywidualne i specyficzne), będzie stałym motywem obecnym w niniejszej pracy.

Dostępność turystyki to zagadnienie interdyscyplinarne, które zawiera w sobie elementy badań społecznych, ekonomicznych, geograficznych, politycznych itd. Turystyka jest uważana za jeden z podstawowych elementów życia codziennego; brak dostępności w tym zakresie sprawia, że całe grupy nie mogą korzystać na równych prawach z przestrzeni turystycznej, a więc są wykluczone. Stąd wiele państw oraz organizacji międzynarodowych wprowadza regulacje mające na celu zwiększenie dostępności turystyki. Do tego należy brać pod uwagę, że dostępność to jedna z dróg do zwiększenia atrakcyjności czy konkurencyjności destynacji turystycznej² (Reyes-García i in., 2021, s. 7).

W obliczu postępu medycyny i powiązanego z tym wydłużania się średniej długości życia liczba OzN będzie stale wzrastać: nie tylko bowiem wydłuży się życie osób z niepełnosprawnościami, ale także osoby w pełni sprawne wraz z wiekiem zaczną tracić sprawność. Skuteczna rehabilitacja i coraz wygodniejsze środki transportu pozwalają na śmielsze podejmowanie aktywności turystycznej. Ponadto, dzięki aktywizacji zawodowej

¹ Dostępność dotyczy też przestrzeni tzw. *quasi-public* albo *hybrid*, czyli niby-publicznej lub hybrydowej. Chociaż są to miejsca podobne do przestrzeni publicznej i są dostępne ogółowi, pozostają jednak w rękach prywatnych, co ogranicza aktywności dopuszczalne w tej przestrzeni (Wiszniowski, 2017, s. 30–31).

² „Destynacja turystyczna” to pojęcie, którego zaczęto używać w opracowaniach naukowych dopiero w ostatnich kilkunastu latach. Stanowi dosłowne przełożenie angielskiego pojęcia *tourist destination*. Oznacza „miejsce, do którego kieruje się ruch turystyczny” (Kruczek, 2017, s. 44–45).

osób z niepełnosprawnościami, dysponują one pewnymi środkami finansowymi, które mogą przeznaczyć na wyjazdy turystyczne. Turystyka OzN ma także swoją podwójną rolę w procesie inkluzji społecznej. Po pierwsze, dzięki obecności turystów z niepełnosprawnościami w przestrzeni publicznej niepełnosprawność jako taka jest normalizowana w odbiorze społecznym, a jej stygmat staje się mniejszy. Po drugie, aktywność OzN w przestrzeni turystycznej służy zmniejszeniu izolacji oraz lepszej orientacji, czym żyje społeczeństwo, poznawaniu świata, poszerzaniu zasobu doświadczeń w kierunku, który jest bliski innym osobom, a tym samym – zbliżeniu do innych osób, pokonywaniu własnych barier i włączaniu w życie społeczne. W interesie społeczeństwa jest więc rozpoznanie uwarunkowań dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN oraz wskazanie praktyk, które dostępność tę mogą zwiększyć.

Najciekawsze w nauce są problemy niejednoznaczne, potrzebujące szerokiej perspektywy oraz otwartości na nietypowe rozwiązania. Badania z zakresu turystyki osób z niepełnosprawnościami uwzględniają zagadnienia z wielu nauk – m.in. społecznych, przyrodniczych i technicznych. Zapewnienie dostępności przestrzeni turystycznej wymaga interdyscyplinarnej kooperacji specjalistów z różnych dziedzin.

Turystyka osób z niepełnosprawnościami obecnie jest tematem chętnie podejmowanym przez badaczy, o czym świadczy liczba nowych opracowań w światowej literaturze naukowej. Podjęcie tego tematu wpisuje się w aktualne trendy badań naukowych. To pragmatyczny wybór w świetle współpracy międzynarodowej oraz wymiany doświadczeń naukowych.

Temat dysertacji zyskał na znaczeniu w czasach pandemicznych. Przewlekłe choroby lub niepełnosprawność są czynnikami, które u niektórych osób pogłębiają obawę przed zarażeniem się SARS-CoV-2 i – tym samym – skłaniają do rezygnacji z wyjazdu poza miejsce zamieszkania (Pawłowska-Legwand, 2021, s. 73).

Prezentowana praca wypełnia lukę w badaniach nad turystyką OzN. Kompleksowych opracowań, biorących pod uwagę zróżnicowane rozwiązania, a jednocześnie przedstawiających praktyczne rozwiązania istniejących problemów, jest nadal w polskim piśmiennictwie niewiele. Niejednokrotnie proponowane rozwiązania są kosztowne lub niemożliwe do zastosowania. Skorzystanie z wyników badań, skoncentrowanych często na tylko jednym rodzaju niepełnosprawności, jest utrudnione, jeśli wyniki te opisuje się specjalistycznym językiem lub przekazuje w nieprzystępnej formie. Dlatego też jednym z najważniejszych motywów podjęcia kompleksowych badań oceny dostępności przestrzeni turystycznej było dostarczenie narzędzia o przejrzystej strukturze, wygodnego do wykorzystania w procesie zwiększenia dostępności atrakcji turystycznych.

Wyniki prac mogą być interesujące dla innych osób zajmujących się turystyką dostępną w ujęciu naukowym. Bezpośrednimi beneficjentami będą jednak przede wszystkim osoby z niepełnosprawnością oraz ich otoczenie społeczne, a także organizacje zrzeszające te osoby. Gestorzy, zarządcy, menedżerowie oraz właściciele atrakcji turystycznych zyskają wiedzę, w jaki sposób zwiększyć zainteresowanie swoimi obiektami wśród pewnej grupy gości. Osoby zajmujące się turystyką zawodowo, na podstawie oceny dostępności obiektu, mogą poszerzyć swoje portfolio o oferty przeznaczone *stricte* dla osób z niepełnosprawnością. Skorzystają również inne grupy wymagające dostępności, gdyż dostosowania przygotowane dla OzN mogą z powodzeniem sprawdzić się w przypadku seniorów lub rodzin z małymi dziećmi – np. podjazdy dla wózków inwalidzkich wykorzystają kierujący wózkami dziecięcymi.

Ważnym uzasadnieniem podjęcia tego zagadnienia było dążenie do pozyskania materiału empirycznego. Nie prowadzono wcześniej w Polsce tak szeroko i równolegle badań opinii przedstawicieli różnych grup OzN i osób na co dzień zajmujących się atrakcjami turystycznymi o różnym charakterze (w budynkach, na otwartej przestrzeni). W katalog dostępności turystycznej włączono przestrzeń zewnętrzną. W momencie rozpoczęcia prac (rok 2017) dostępność przestrzeni turystycznej poza budynkami stanowiła temat niszowy. Ten rodzaj dostępności analizowano wówczas fragmentarycznie w opracowaniach nt. dostępności szlaków turystycznych (Kołodziejczyk, 2013; Zajadacz i in., 2015). Turystycznej przestrzeni zewnętrznej poświęcono więc w tej pracy szczególną uwagę, definiując ją oraz określając kryteria jej dostępności. Decyzja ta jest odpowiedzią na potrzebę podkreślenia znaczenia turystyki na świeżym powietrzu oraz kompleksowego podejścia do podróży turystycznych, w trakcie których wykorzystywane są różnorodne typy przestrzeni – tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych.

Wśród osób z niepełnosprawnościami nadal znajdują się grupy, których potrzeby są w zdecydowanie mniejszym stopniu uwzględniane w badaniach dotyczących dostępności przestrzeni turystycznej. Należą do nich osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Uwzględnienie niepełnosprawności tego rodzaju wiązało się z przyjęciem innej perspektywy kwestii dostępności i stanowiło interesujące wyzwanie, a także stanowiło walor wyróżniający planowane badania spośród innych, prowadzonych współcześnie.

Kolejnym powodem podjęcia i realizacji badań było dążenie do rozwijania w praktyce inkluzji społecznej oraz uczynienia wspólnej przestrzeni przyjaznej dla wszystkich jej użytkowników. Osoby z niepełnosprawnościami powinny mieć możliwość samodzielnego i niezależnego skorzystania z przestrzeni i usług turystycznych w takim samym zakresie jak osoby w pełni sprawne. Istotne *novum* podjętych badań polegało na przeniesieniu ciężaru

refleksji z niepełnosprawności w stronę uniwersalnej dostępności, zgodnie z koncepcją społecznego modelu niepełnosprawności.

Przedmiot badań i cele pracy

Przedmiotem badań uczyniono przestrzeń turystyczną i uwarunkowania jej wykorzystywania przez osoby z różnymi rodzajami niepełnosprawności: ruchową, wzroku, słuchu oraz intelektualną. Główny cel pracy stanowiło rozpoznanie uwarunkowań dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami oraz wypracowanie katalogu kryteriów jej oceny.

Cele szczegółowe obejmowały w aspekcie:

A. **poznawczym** – identyfikację:

1. założeń polityki w zakresie dostępności turystyki dla osób z niepełnosprawnością;
2. zróżnicowanych praktyk spotykanych w turystyce, które poprawiają dostępność przestrzeni turystycznej;
3. rozwiązań zwiększających dostępność dla OzN stosowanych w Polsce w przestrzeni turystycznej;

B. **metodycznym** – opracowanie katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN;

C. **aplikacyjnym** – dostarczenie gestorom atrakcji turystycznych narzędzia użytecznego w ocenie stopnia dostępności danego obiektu (autoewaluacja) i procesie poprawy uniwersalności oraz jakości oferty turystycznej;

D. **teoretycznym** – opracowanie rekomendacji w zakresie tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN.

Katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami ma służyć jako narzędzie ułatwiające planowanie dostępności obiektów turystycznych, zarówno już istniejących, jak i dopiero projektowanych. Jego zastosowanie może mieć charakter aplikacyjny jako narzędzie audytu wewnętrznego lub autokontroli. Katalog obejmuje kryteria dostępności, które dostosowane do oceny obiektów w Polsce. Wymagało to uwzględnienia uwarunkowań prawnych, inicjatyw podejmowanych na rzecz dostępności przestrzeni dla OzN, punktu widzenia samych OzN oraz osób odpowiedzialnych za tworzenie miejsc spełniających funkcje turystyczne i zarządzanie nimi.

Założono uniwersalność katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej: z jednej strony obejmuje on potrzeby osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności, z drugiej – znajdzie zastosowanie w różnych typach obiektów. Forma katalogu pozwala na wygodne

zapoznanie się z treścią bez samodzielnego studiowania licznych, obszernych publikacji. Katalog będą mogli wykorzystywać gestorzy atrakcji turystycznych w celu podniesienia konkurencyjności i atrakcyjności ich obiektów, co oznaczać będzie szerszą ofertę turystyczną dla OzN. Na podstawie katalogu można sporządzić np. podstronę o dostosowaniu obiektu dla OzN, co ułatwi poinformowanie i zachęcenie do skorzystania z tej oferty turystów z niepełnosprawnościami, dla których poziom dostosowania obiektu może być wystarczający bez wprowadzania dodatkowych udogodnień. Brak takiej informacji stanowi jedną z barier zniechęcających do odwiedzin.

Pytania i hipotezy badawcze

W pracy poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jakie rozwiązania przyczyniają się do wzrostu dostępności turystyki dla osób z niepełnosprawnościami?
2. Jakie kryteria należy brać pod uwagę przy ocenie dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami?

Sformułowano także następujące hipotezy badawcze:

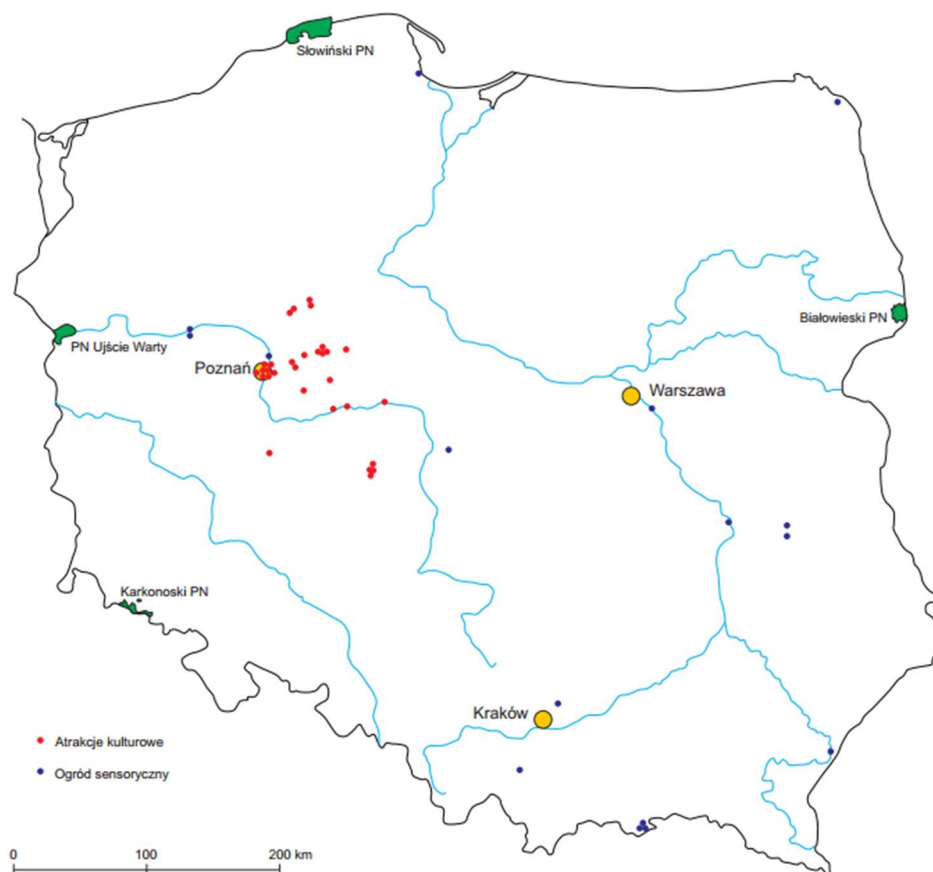
1. Kryteria oceny dostępności dla OzN są wspólne dla całej przestrzeni turystycznej, ale mogą mieć różną istotność w zależności od cech tej przestrzeni oraz rodzaju niepełnosprawności.
2. Dostosowania przeznaczone dla osób o danym rodzaju niepełnosprawności mogą być czynnikiem zmniejszającym dostępność u innych OzN.

Zakres pracy oraz postępowanie badawcze

Badania prowadzono w skali Polski w latach 2017–2021 (). Obejmowały one w zakresie przestrzeni turystycznej:

1. wewnętrznej – wybrane atrakcje kulturowe;
2. zewnętrznej – wybrane parki narodowe oraz ogrody sensoryczne.

Badaniami objęto atrakcje turystyczne, nie uwzględniano zaś bazy turystycznej oraz środków transportu.

Ryc. 1 Lokalizacja obiektów i obszarów badań (atrakcje kulturowych, parków narodowych, ogrodów sensorycznych)

Źródło: opracowanie własne.

Uwzględnione w badaniach atrakcje kulturowe zlokalizowane są na Szlaku Piastowskim w Wielkopolsce – o ich wyborze zdecydowało duże zróżnicowanie obiektów: od stanowisk archeologicznych po nowoczesne, multimedialne centra turystyczne; od obiektów punktowych po wielkokubaturowe budynki. Pozwoliło to na analizę problemów i rozwiązań reprezentatywnych dla obiektów kulturowych, stanowiących atrakcje turystyczne.

Badania skoncentrowane na przestrzeni zewnętrznej przeprowadzono w następujących parkach narodowych:

1. Białowiecki Park Narodowy;
2. Karkonoski Park Narodowy;
3. Słowiński Park Narodowy;
4. Park Narodowy Ujście Warty.

O ich wyborze zdecydowało zróżnicowanie cech środowiska geograficznego: zarówno przyrodniczych – takich jak ukształtowanie terenu, stosunki wodne, elementy przyrody ożywionej; jak i elementów wprowadzonych przez człowieka (przyrodniczych i technicznych).

Ponadto dostępność zewnętrznej przestrzeni turystycznej analizowano w ogrodach sensorycznych – miejscach w dużym stopniu spełniających zasady projektowania uniwersalnego. W badaniach uwzględniono wszystkie, możliwe do zidentyfikowania w momencie rozpoczęcia analiz, ogrody sensoryczne funkcjonujące w Polsce (Zajadacz i Lubarska, 2020).

W badaniach uwzględniono potrzeby osób z niepełnosprawnością ruchową, słuchu, wzroku oraz intelektualną.

Podczas badań kameralnych kluczowe było ustalenie ram teoretycznych, na których oparto część praktyczną. Za szczególnie ważną uznano analizę sposobu, w jaki osoby z niepełnosprawnością korzystają z przestrzeni turystycznej i jakie warunki musi ona spełniać, aby im służyła.

Badania empiryczne miały strukturę trójdzielną. Każda kolejna część stanowiła rozwinięcie i wzbogacenie poprzedniej, z uwzględnieniem wniosków wyciągniętych w toku przeprowadzania poprzednich etapów. Etapy postępowania badawczego opisano w Tab. 1.

Tab. 1 Schemat postępowania badawczego

Cel główny: Rozpoznanie uwarunkowań i ocena dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami			
	Zadania	Metody	Efekty
Cele poznawcze	Identyfikacja zróżnicowanych praktyk spotykanych w turystyce, które poprawiają dostępność przestrzeni turystycznej		
	Rozpoznanie dotychczasowych etapów rozwoju turystyki dostępnej dla OzN	Analiza dokumentów, raportów, danych statystycznych	Wiedza o historii i wcześniejszych badaniach dotyczących dostępności turystyki dla OzN
	Podsumowanie inicjatyw i projektów organizacji międzynarodowych	Analiza projektów, stron internetowych	Wiedza o działaniach promujących i zwiększających dostępność turystyki na szczeblu międzynarodowym
	Rozpoznanie aktualnej strategii władz polskich w zakresie turystyki dostępnej dla OzN	Analiza treści aktów prawnych, projektów, stron internetowych	Wiedza o działaniach promujących i zwiększających dostępność turystyki w skali Polski
	Identyfikacja zróżnicowanych praktyk spotykanych w turystyce, które poprawiają dostępność przestrzeni turystycznej		
	Definiowanie kluczowych pojęć (m.in. dostępność, niepełnosprawność, standardy dostępności, bariery dostępności, projektowanie uniwersalne)	Przegląd literatury przedmiotu	Ustalenie ram pojęciowych badań
	Określenie dobrych praktyk, dotyczących dostępności przestrzeni turystycznej	Analiza porównawcza, konsultacje z ekspertami i środowiskiem OzN	Pula rozwiązań zwiększających dostępność przestrzeni turystycznej
	Rozpoznanie ograniczeń oraz barier w dostępności przestrzeni turystycznej	Analiza porównawcza, wywiady	Bank danych o słabościach turystyki w zakresie dostępności
	Rozpoznanie kwestii związanych z wykorzystaniem przestrzeni turystycznej przez OzN	Przegląd literatury przedmiotu	Bank danych o sposobach, w jaki OzN korzystają z przestrzeni turystycznej
	Pozyskanie opinii przedstawicieli środowiska OzN na temat współcześnie stosowanych praktyk	Wywiad kwestionariuszowy, wywiad nieustrukturyzowany	Bank danych o potrzebach OzN w kontekście dostępności turystyki
	Identyfikacja rozwiązań zwiększających dostępność dla OzN stosowanych w Polsce w przestrzeni turystycznej		
	Wypracowanie puli rozwiązań zwiększających dostępność dla OzN przestrzeni turystycznej: - wewnątrz budynków - zewnętrznej - przyrodniczej - kulturowej	Przegląd literatury, inwentaryzacja, wywiady z OzN oraz gestorami i pracownikami atrakcji turystycznych, synteza wyników	Lista zweryfikowanych kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej różnego rodzaju
Cel metodyczny	Opracowanie kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN		
	Wybór i opracowanie narzędzi do oceny dostępności przestrzeni turystycznej używanych w kolejnych etapach badań	Przegląd literatury, konsultacje z OzN i ekspertami	Metoda oceny dostępności przestrzeni turystycznej
	Opracowanie propozycji katalogu	Synteza wyników	

	Uzyskanie opinii środowiska OzN na temat katalogu	Konsultacje ze środowiskiem OzN	
	Opracowanie ostatecznego katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej	Synteza wyników	
Cel aplikacyjny	Dostarczenie gestorom atrakcji turystycznych narzędzia użytecznego w ocenie stopnia dostępności danego obiektu (autoewaluacja) i procesie poprawy uniwersalności oraz jakości oferty turystycznej		
	Rozpoznanie potrzeb gestorów obiektów turystycznych dotyczących narzędzia, które byłoby pomocne w ich pracy	Wywiady z gestorami, przegląd istniejących rozwiązań	Katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej jako narzędzie do audytu lub autoewaluacji
	Nadanie katalogowi rekomendacji formy pozwalającej na jego bezproblemowe użycie	Konsultacje, wywiady z gestorami oraz OzN	
Cel teoretyczny	Opracowanie rekomendacji w zakresie tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN		
	Określenie sposobów opracowywania kryteriów dostępności przestrzeni turystycznej	Przegląd literatury przedmiotu	Rekomendacje do założeń modelu dostępności przestrzeni turystycznej
	Wypracowanie podziału kryteriów dostępności na kategorie oraz przyporządkowania ich do rodzajów niepełnosprawności	Analiza porównawcza, przegląd rozwiązań	
	Opracowanie ostatecznego katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej	Synteza wyników	
	Stworzenie rekomendacji dotyczących tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej	Synteza wyników	

Efekt końcowy: Katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN oraz rekomendacji w zakresie tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN.

Każdy etap badań w terenie składał się z podobnych elementów: analizy cech przestrzeni decydujących o jej dostępności, badania opinii OzN oraz badania opinii gestorów obiektów turystycznych.

W oparciu o wyniki przeprowadzonych badań empirycznych przygotowano katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej, uwzględniający cztery rodzaje niepełnosprawności: wzroku, słuchu, ruchową i intelektualną, oraz przestrzenie o różnym charakterze, w tym przestrzeń zewnętrzną. Następnie skonsultowano go ze środowiskiem OzN. Jak już wspomniano, narzędzie jest skierowane w szczególności do dwóch grup: OzN, ponieważ powstawało w odpowiedzi na ich potrzeby, oraz gestorów obiektów, którzy mogliby z niego korzystać w celu poprawienia dostępności atrakcji turystycznych. Dlatego obie grupy na każdym etapie badań brały udział w wypracowywaniu kryteriów oceny. Gestorzy mogli

opowiedzieć o swoich doświadczeniach i podzielić się wiedzą, OzN z kolei po znalezieniu się w obiekcie oceniały proponowane kryteria w odniesieniu do konkretnego miejsca.

Przygotowanie katalogu kryteriów stanowiło proces, którego przebieg dostarczył wiele wiedzy również pod kątem konstruowania tego typu narzędzia. Obserwacja i analiza tego procesu były istotne ze względu na cel teoretyczny pracy – wypracowanie rekomendacji dotyczących tworzenia modeli dostępności przestrzeni turystycznej.

Struktura pracy

Dysertację podzielono na sześć rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiono niepełnosprawność z różnych perspektyw, zaprezentowano definicje i sposoby jej interpretacji. Opisano konteksty niepełnosprawności ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji społecznej OzN oraz ich aktywności – zarówno zawodowej, jak i w czasie wolnym. Scharakteryzowano przyczyny i konsekwencje stereotypizacji i stygmatyzacji niepełnosprawności. Przywołano również źródła, na podstawie których można szacować liczbę OzN w społeczeństwie. Rozdział zawiera także omówienie sytuacji OzN w kontekście pandemii COVID-19.

W rozdziale drugim określono, czym jest przestrzeń turystyczna i na czym polega jej dostępność. Przeanalizowano bariery oraz ograniczenia w dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN, przedstawiając je w szerokim ujęciu na tle wyników badań w innych krajach. Przeprowadzono dyskusję nad (selektywnie używanym w dyskursie naukowym) pojęciem przestrzeni zewnętrznej, uzasadniając jego zastosowanie w pracy. Następnie omówiono wpływ przebywania w przestrzeni zewnętrznej na zdrowie oraz samopoczucie, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb OzN w kontekście turystyki. Zaproponowano również podział kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej na trzy kategorie, szczegółowo je opisując i uzasadniając.

Rozdział trzeci przedstawia koncepcję turystyki dostępnej dla osób z niepełnosprawnościami oraz inicjatywy podejmowane na różną skalę (globalną, europejską, polską) w celu jej promowania. Dokonano przeglądu aktów prawnych, regulacji dotyczących dostępności turystyki dla OzN oraz projektów prowadzonych przez instytucje rządowe i organizacje pozarządowe.

Rozdział czwarty stanowi zestawienie metod i technik zastosowanych w badaniach własnych. Omówiono w nim sposób organizacji oraz przebieg badań, ze szczególnym uwzględnieniem zastosowanych narzędzi. Scharakteryzowano w nim również badane obiekty, stanowiące przykłady przestrzeni turystycznej różnego typu. Szczególny nacisk położono na dokładny opis przygotowania i przebiegu badań, aby było możliwe ich odtworzenie.

Rozdział piąty prezentuje wyniki badań własnych. Opisano w nim zarówno wyniki testowania kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej, jak i interpretacje wywiadów, nakreślających perspektywę osób z niepełnosprawnościami oraz gestorów atrakcji turystycznych. Zaprezentowano wnioski z zastosowania przygotowanych wcześniej narzędzi badawczych oraz zarysowano warunki dla kryteriów oceny przestrzeni turystycznej, aby spełniały swoją rolę.

W rozdziale szóstym omówiono katalog kryteriów oceny przestrzeni turystycznej pod kątem jej dostępności dla osób z niepełnosprawnościami. Szczególną uwagę skoncentrowano na kryteriach, które mogą być odmiennie interpretowane pod kątem przydatności dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności.

Ostatni rozdział – siódmy – zawiera rekomendacje w zakresie tworzenia modelu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN. Nacisk położono na czynniki sprzyjające dostępności oraz na koordynację współpracy pomiędzy interesariuszami.

1. NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ – DEFINICJE I KONTEKSTY

Niepełnosprawność jako pojęcie jest definiowana odmiennie w nauce i prawie. W różny też sposób wpływa na życie osób nią dotkniętych. W celu usystematyzowania podbudowy teoretycznej badań w niniejszym rozdziale przedstawiona zostanie przyjęta w tej pracy definicja niepełnosprawności oraz jej konteksty: społeczny, demograficzny i ekonomiczny.

1.1. Niepełnosprawność – definicja pojęcia

Obecnie szeroko wykorzystywana jest definicja niepełnosprawności zawarta w ICF (*The International Classification of Functioning, Disability and Health* – Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia): „niepełnosprawność służy jako szeroki termin obejmujący wszelkie upośledzenia funkcjonowania, limitowanie aktywności i ograniczenia uczestniczenia” (Światowa Organizacja Zdrowia, 2009, s. 3). ICF to uaktualniona wersja dokumentu z 1980 r., mianowicie Międzynarodowej Klasyfikacji Upośledzenia, Niepełnosprawności i Inwalidztwa (*International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps* – ICIDH), uwzględniająca też pozytywne doświadczenia życiowe oraz fakt, że dla niektórych osób pewne stany zdrowia mogą mieć charakter neutralny. Stąd odejście od jednoznacznie negatywnie nacechowanego nazewnictwa: „upośledzenie” (ang. *impairment*), „niepełnosprawność” (ang. *disability*) i „inwalidztwo” (ang. *handicap*), pojawiającego się w tytule ICIDH, na rzecz tytułu uwzględniającego, obok niepełnosprawności, także funkcjonowanie i zdrowie.

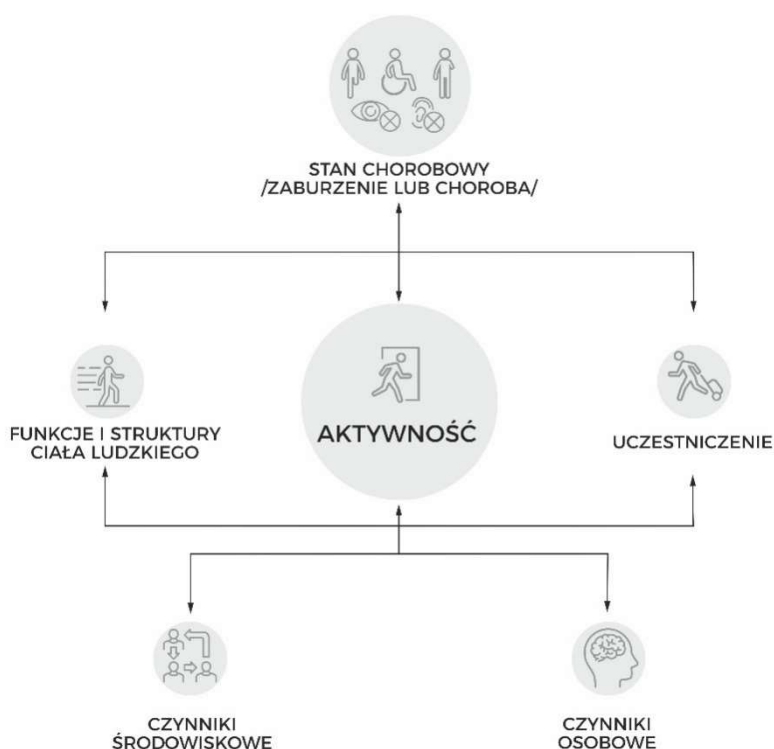
ICF poza definicją niepełnosprawności zapewnia również ramy koncepcyjne dla jej zrozumienia. Uwzględnia środowisko oraz potencjał danej osoby, łącząc ocenę stanu ogólnego z jej funkcjonowaniem w określonym środowisku i kontekście społecznym. Model ten prezentuje dynamiczną interakcję między stanem chorobowym a tzw. czynnikami kontekstowymi (Ryc. 2). Czynniki kontekstowe dzielą się na:

- środowiskowe, uwzględniane w klasyfikacji ICF, tworzące środowisko fizyczne i społeczne, umiejscowione na poziomie indywidualnym i społecznym;
- osobowe, które są charakterystycznymi cechami danej osoby, niebędącymi składnikami stanu zdrowia (np. płeć, styl życia, cechy psychologiczne). Czynniki te nie są częścią klasyfikacji ICF, odgrywają jednak rolę w postrzeganiu i określaniu niepełnosprawności.

Pierwsza część klasyfikacji ICF obejmuje więc funkcjonowanie danej osoby i jej niepełnosprawność, druga zaś – czynniki kontekstowe, co łącznie tworzy pełniejszy obraz (Bornman, 2004, s. 184–185; Ćwirlej-Sozańska i Wilmowska-Pietruszyńska, 2015, s. 12–13;

Kostanjsek, 2011, s. 3–4; Światowa Organizacja Zdrowia, 2009, s. 7–8; Wilmowska-Pietruszyńska i Bilski, 2013, s. 13–14, 2010, s. 4–6).

Przez oddzielenie osoby od jej niepełnosprawności można sprawić, że osoba ta nie czuje się akceptowana przez społeczeństwo taką, jaka jest, a jedynie w stopniu, w jakim odpowiada ogólnym normom. Z drugiej strony postrzeganie osób z niepełnosprawnością (OzN) przez pryzmat tej niepełnosprawności stygmatyzuje je i odbiera im część wartości. Niepełnosprawność jest zróżnicowana, zarówno pod względem jej typu, jak i stopnia, jednak każda z nich w pewnym stopniu wiąże się z ryzykiem marginalizacji i wykluczenia społecznego, które łączy się z postrzeganiem OzN jako niespełniających wymagań społecznego uczestnictwa (Bełza i Prysak, 2014, s. 26–27, 35; Chrzanowska, 2013, s. 70–73; Hughes i Paterson, 1997, s. 328, 333; Hydén i in., 2003, s. 319–321; Oliver, 2009; Zajadacz, 2012, s. 44, 56, 59).

Ryc. 2 Zależności między składnikami ICF

Źródło: Światowa Organizacja Zdrowia, 2009, s. 18.

1.2. Niepełnosprawność – kontekst społeczny

Członek społeczeństwa występuje w nim zawsze w pewnym kontekście, na który składa się wiele elementów: praca zawodowa, życie rodzinne, religia, choroba, polityka itd. Osoby z niepełnosprawnościami stają przed wyzwaniem wypracowania ról społecznych pomimo przynależności do grupy społecznie marginalizowanej, przy czym pierwszym krokiem jest zapewnienie im prawa do integracji w społeczeństwie. Dzięki aktywizacji zawodowej oraz promowaniu aktywności społecznej osób z niepełnosprawnością zyskują one możliwość wejścia w rolę pełnoprawnego członka danej społeczności (Błońska-Charchut i Wendreńska, 2013, s. 114; Chrzanowska, 2013, s. 71; Gustafsson i in., 2018, s. 26; Hall i Kramer, 2009, s. 148; Hall, 2010, s. 49–50).

Z niepełnosprawnością w ujęciu społecznym wiąże się nieodłącznie pojęcie stygmatyzacji. Stygmat (piętno) niepełnosprawności to atrybut dotkliwie dyskredytujący w danej społeczności, cecha nietypowa, a postrzegana negatywnie (Goffman, 2005, s. 33). Piętnowanie prowadzi do tworzenia stereotypów, będących „swego rodzaju umysłowymi reprezentacjami postrzegania świata”, które „determinują rodzaj informacji na temat przedstawicieli stygmatyzowanych grup” (Opozda-Suder i Wojciechowski, 2016, s. 52–53). Niepełnosprawność jako atrybut odróżniający jednostkę od reszty społeczeństwa bywa piętnem, przez co może jednak stawać się usprawiedliwieniem do unikania podejmowania aktywności społecznej i ochroną przed odpowiedzialnością społeczną. OzN niejednokrotnie same akceptują stereotypy na swój temat i przez to nie realizują swojego potencjału, rezygnując ze swoich celów i ambicji (Goffman, 2005, s. 41–42; Kossewska, 2003, s. 45).

Centralne elementy wspomnianego stereotypu OzN to „ułomność, słabość oraz skłonność do izolacji społecznej” (Opozda-Suder i Wojciechowski, 2016, s. 53). Stereotypy tworzą się zarówno na podstawie niewystarczającej znajomości realiów życia OzN, jak i wyciągania powierzchownych wniosków z ich zachowania. Brak osobistych kontaktów, informacji na temat OzN oraz właściwego sposobu postępowania w kontakcie z nimi, wreszcie niewystarczające kompetencje społeczne po obu stronach powodują, że stereotyp się pogłębia, a postawa społeczeństwa wobec OzN staje się negatywna (Kossewska, 2003, s. 55; Zajadacz, 2010a, s. 15–16). Stereotyp OzN przenosi się również z pokolenia na pokolenie, m.in. poprzez etykiety społeczne oraz przyjęty stygmatyzujący język, którym opisuje się OzN. Zmiany nastawienia wobec OzN są rozłożone w czasie, przebiegają powoli i opornie, o czym świadczą wyniki badań prowadzonych jeszcze w XX w. Tym istotniejsze jest wprowadzenie stosownej edukacji oraz elementów integracji od wieku dziecięcego (Kossewska, 2003, s. 44–46).

Integracja z OzN pozwala zresztą kształtować u innych osób postawy prospołeczne, empatię, altruizm (Sierecka, 2016, s. 51–52). Jest to o tyle istotne, że stygmat niepełnosprawności dotyka nie tylko OzN, ale i jej rodzinę. Pojawienie się OzN w rodzinie zmienia relacje, staje się w niej poważnym czynnikiem stresującym, wpływa na jej status ekonomiczny (Darling, 1987, s. 52; Mandleco i in., 2003, s. 366; Taanila i in., 1999, s. 102). Ponieważ niejednokrotnie OzN są postrzegane jako bezradne lub potrzebujące pomocy, pojawiają się liczne kwestie związane z ich życiem rodzinnym, w tym z prawem do zakładania rodziny, przy czym zwykle nie chodzi o przepisy prawa, ale o przyzwolenie społeczne (Bełza i Prysak, 2014, s. 29). W opiekę nad OzN nierzadko zaangażowani są: rodzina, społeczność lokalna, instytucje państwowe i pozarządowe działające w danym regionie, co z jednej strony świadczy o potrzebie opieki nad OzN, ale z drugiej – o prospołeczności zaangażowanych w nią osób (Augustyn, 2010, s. 4; Szluz, 2004, s. 274–275).

Dodać należy, że badanie nastawienia społecznego wobec OzN jest niełatwe ze względu na liczbę zmiennych. Co więcej, z przeglądu literatury światowej można wnioskować, że nie ma dowodów na to, aby nastawienie to zmieniało się na lepsze, za to pojawiają się badania, z których wynika, że sytuacja pogarsza się, zwłaszcza w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz związaną z chorobami psychicznymi. Przeanalizowane badania nie miały spójnej metodologii, ich wyniki były więc trudne do zestawienia i analizy (Randle i Reis, 2018, s. 24–26). Opracowywane są nowe narzędzia badawcze, dzięki którym być może uda się uzyskać rozstrzygające odpowiedzi na ważne pytania badawcze dotyczące związku między postawami społecznymi a akceptacją i integracją OzN w społeczeństwie (Antonak i Livneh, 2000, s. 220). Próbę stworzenia takiego narzędzia podjęli Findler, Vilchinsky i Werner, nazywając je *Multidimensional Attitudes Scale Toward Persons With Disabilities* (MAS). Uwzględnili w nim szereg uwag Antonaka i Livneha, jednak narzędzie to wykorzystuje wyłącznie spostrzeżenia własne uczestników badania, bez ich obserwacji w sytuacjach codziennych, mimo to było później wykorzystywane (Findler i in., 2007; Hein i in., 2011; Vignes i in., 2009; Vilchinsky i in., 2010). MAS jest tłumaczone na kolejne języki oraz modyfikowane pod kątem potrzeb danego kręgu społecznego i kulturowego. Pojawiła się m.in. wersja hiszpańska (Stevens i in., 2013), francuska (Dachez i in., 2015) i niemiecka (Wöhrle i in., 2018), portugalska (Mouliá i in., 2020), a także polska (Radlińska i in., 2020), której niedawno użyto w badaniu stosunku studentów uniwersytetu medycznego do osób z niepełnosprawnością fizyczną (Radlińska i in., 2021).

Działania, które podejmuje się w celu zmiany społecznego odbioru niepełnosprawności, mają różną formę i cel. W zależności od warunków politycznych i społecznych realizuje się działania promujące aktywność obywatelską.

Turystyka jest z definicji działalnością ograniczoną w czasie i przestrzeni, więc nie może być podstawowym działaniem na rzecz osiągnięcia skutecznej integracji społecznej OzN. Należy ją powiązać z innymi działaniami integracyjnymi, zwłaszcza ze zwiększeniem możliwości udziału tych osób w edukacji oraz aktywnej sile roboczej (Kastenholz i in., 2015, s. 1277).

Integrację OzN można realizować, przykładowo, poprzez sport – zarówno uprawiany wspólnie z innymi OzN, jak i z osobami sprawnymi (Austin i Lee, 2013, s. 361–395; Martin Ginis i in., 2021, s. 7–8), chociaż można stwierdzić odizolowanie i wyłączenie środowiska sportowego OzN od pozostałych sportowców, na co wpływ ma także szereg uwarunkowań pozasportowych (Sobiecka, 2010, s. 67–71). Innym obszarem, gdzie OzN mają szansę na integrację społeczną, jest praca zawodowa, pod warunkiem odpowiedniego dostosowania stanowiska pracy, aby mogły wykonywać ją skutecznie. Praca nie musi być odpłatna, ponieważ integracji społecznej OzN służy także wolontariat (Abbott i McConkey, 2006, s. 284; Heath i Babu, 2017, s. 221; Sépulchre i Lindqvist, 2015, s. 322–323). W Izraelu zrealizowano program EiU (*Equal in uniform*, co oznacza „Równi w mundurze”), którego celem było danie osobom z niepełnosprawnością intelektualną szansy podjęcia służby wojskowej, a tym samym wzmacnianie ich samooceny i pewności siebie oraz pogłębienie integracji społecznej tej grupy poprzez umożliwienie jej wystąpienia w wysoko cenionej oraz pożądanej roli żołnierza. Zbadano następnie wpływ programu na OzN i okazało się, że po jego zrealizowaniu poczuły się ważnymi członkami społeczeństwa, a szczególnie społeczności militarnej (Werner i Hochman, 2017, s. 105, 112). Badanie to potwierdza jednak to, co stwierdzono już wcześniej: rola społeczna, która pozwala osiągnąć integrację OzN, powinna być znacząca, taka, jakiej pożądają członkowie danego społeczeństwa i jaką sami albo cenią, albo chcieliby pełnić (Cobigo i in., 2012, s. 79–82; Kossewska, 2003, s. 55).

Jednocześnie zauważyć można, że nadal odmawia się osobom z niepełnosprawnością, głównie intelektualną, wielu praw obywatelskich, chociażby prawa do głosowania, pod pozorem niezrozumienia przez nich zasad i mechanizmów rządzących demokracją (Agran i in., 2015, s. 388–389; Agran i Hughes, 2013, s. 58–59). Zarówno aktywizacja polityczna osób z niepełnosprawnością intelektualną i poznawczą, jak i zapewnianie im możliwości samodzielnego mieszkania, dostępu do pracy i do rozrywki i rekreacji (np. ruchowej lub artystycznej) powoduje, że osoby te mogą wieść stosunkowo samodzielne życie i w pełni

brać udział w aktywnościach dnia codziennego (Gumienny, 2013, s. 136; Hall, 2010, s. 56, 2005, s. 113; Kjellberg i Hemmingsson, 2013, s. 326, 331–332). Do osiągnięcia tego celu potrzebne jest jednak świadome tworzenie przestrzeni sprzyjającej integracji społecznej (Abbott i McConkey, 2006, s. 284; Sépulchre i Lindqvist, 2015, s. 323–324). Pojawia się także problem wzajemnego zrozumienia, czy to ze względu na niepełnosprawność intelektualną, czy inne problemy z komunikacją. Pozbawianie OzN głosu oraz niezważanie na ich potrzebę integracji społecznej powoduje jednak, że stają się one obywatelami drugiej kategorii (Agran i Hughes, 2013, s. 61–62; Clifford, 2012, s. 225–226).

Aktualność tej problematyki oraz jej ważkość sprawiają, że środowisko akademickie nie ustaje w wysiłkach, by zaprojektować możliwie optymalny, „ekologiczny”³ model włączania OzN do społeczeństwa w coraz większym stopniu.

Zadanie to utrudniają stereotypy oraz fakt, że uwaga społeczeństwa – włączając w to media i reklamy – kieruje się ku normatywnemu pięknu. W jego ramy często nie wpisują się OzN, przedstawiane nieraz jako ofiary okoliczności życiowych albo podmioty akcji charytatywnych. Chociaż głoszona jest postawa akceptująca wobec niepełnosprawności, deklaracja ta nie znajduje jednak pokrycia w zachowaniach, które noszą cechy dyskryminacji i odrzucenia. Co więcej, często OzN również nie są przygotowane na konfrontację ze środowiskiem zewnętrznym. Obowiązuje obustronne przyzwolenie na tworzenie pozoru, że OzN nie różnią się od osób w pełni sprawnych i w związku z tym dzięki samozaparcu poradzą sobie w zastanych warunkach, co często nie jest prawdą. Z jednej strony mamy więc do czynienia z obrazem niesłusznie negatywnym, z drugiej – ignorującym realne trudności i przeszkody. Po raz kolejny główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest powszechny brak wiedzy dotyczącej niepełnosprawności (Bieganowska, 2005, s. 363; Popławska i Marczewski, 2012, s. 115–116; Sękowski, 2001, s. 137–139; Zajadacz, 2012, s. 61).

Odpowiedź na tę sytuację stanowił projekt o nazwie DISCIT (łac. *discit* – uczy się), realizowany w latach 2013–2016, który miał na celu wytworzenie nowej wiedzy umożliwiającej osiągnięcie pełnego i skutecznego uczestnictwa OzN w społeczeństwie i gospodarce. Jego hasło to *making persons with disability full citizens*, czyli „sprawianie, by osoby z niepełnosprawnościami były pełnoprawnymi obywatelami”. Czas pokaże,

³ Model „ekologiczny” (*ecological*) pochodzi z opracowania Stacy Simplican i współpracowników (2015, s. 25–26), a jego filarami są: (1) wdrożenie organizacyjne integracji społecznej; (2) integracja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną i rozwojową żyjących z rodzinami; (3) integracja społeczna osób z szerszym spektrum niepełnosprawności; (4) potencjalna rola organizacji samopomocowych w promowaniu integracji społecznej.

czy przyjmie się promowane przez jego realizatorów pojęcie „Active Citizenship” (aktywne obywatelstwo) (European Commission, 2017a, s. 3–16; Hvinden i in., 2017, s. 3–6).

1.3. Niepełnosprawność – kontekst demograficzny

Liczba osób z niepełnosprawnością jest trudna do oszacowania. Pojawiają się duże rozbieżności w liczbach, które w dużej mierze zależą od przyjętej definicji niepełnosprawności. Liczbę OzN w danej populacji szacuje się na podstawie następujących źródeł danych:

- spisy i mikrospisy ludności i mieszkań;
- reprezentacyjne badania gospodarstw domowych;
- sprawozdawczość statystyczna;
- rejestry cywilne;
- rządowe i pozarządowe dane administracyjne;
- specjalne badania naukowe;
- międzynarodowe bazy danych Eurostatu oraz ONZ (Ulman, 2012, s. 52).

Według Światowej Organizacji Zdrowia około miliard osób, czyli 15% światowej populacji, żyje z jakiegoś rodzaju niepełnosprawnością i przewiduje się, że liczba ta będzie rosła (UNWTO, 2016a, s. 4). Jednak ze względu na niejednorodne przepisy dotyczące oficjalnego statusu osoby niepełnosprawnej w poszczególnych państwach UE, trudno ją dokładnie ocenić⁴ (Szluż, 2007, s. 326–328). W 2008 r. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny wydał na wniosek prezydencji portugalskiej opinię w sprawie ujednolicenia wskaźników dotyczących niepełnosprawności jako instrumentu monitorowania strategii europejskich⁵.

Dane o skali niepełnosprawności w Unii Europejskiej można uzyskać z następujących źródeł:

- *Europejskie Badanie Zdrowia i Integracji Społecznej*, które odbyło się jednokrotnie w latach 2012/2013 (EHSIS – *European Health and Social Integration Survey*). Aby zostać uwzględnionym w tym badaniu, problem zdrowotny danej osoby musiał stanowić barierę w uczestnictwie w co najmniej 1 z 10 wybranych obszarów życia;
- *Badanie siły roboczej*, zrealizowane dwukrotnie: w latach 2002 i 2011 (LFS – *Labour Force Survey*), przyniosło dane o liczbie niepełnosprawnych, ale tylko w kontekście rynku pracy.

⁴ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Disability_statistics_introduced, dostęp: 13.01.2022.

⁵ Dz. Urz. UE 2008 Nr C 10/80.

O problematykę związaną z niepełnosprawnością zahacza też *Europejskie badanie warunków życia ludności* (SILC – *European Union Statistics on Income and Living Conditions*). Brakuje w nim jednak powiązania niepełnosprawności z barierami, dlatego należy je interpretować łącznie z innymi badaniami prowadzonymi przez UE (Grammenos, 2013, s. 15).

W szacowaniu liczby OzN używa się także m.in. *Europejskiego Ankietowego Badania Zdrowia* – EHIS (*European Health Interview Survey*), przeprowadzanego co pięć lat na podstawie Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1338/2008 z dnia 16 grudnia 2008 r. w sprawie statystyk Wspólnoty w zakresie zdrowia publicznego oraz zdrowia i bezpieczeństwa w pracy, które obejmuje wszystkie państwa UE. Wadą badań EHIS jest to, że nie obejmują osób poniżej 16. roku życia. Wspomniane wcześniej różnice w metodologii badań sprawiają, że wyniki się znacząco różnią i nie da się prostą metodą zestawić ich w taki sposób, aby uzyskać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, jaka jest liczba OzN w Unii Europejskiej.

W Polsce przedostatni Narodowy Spis Powszechny odbył się w roku 2011 i według niego liczba osób z niepełnosprawnością wynosiła 4697,5 tys., co daje 12,2% ogółu społeczeństwa. Aby lepiej oszacować liczbę OzN, podzielono je w spisach powszechnych na dwie grupy – niepełnosprawnych prawnie⁶ i biologicznie. Osoby niepełnosprawne prawnie posiadają aktualne orzeczenie wydane przez organ do tego uprawniony; osoby niepełnosprawne biologicznie zaś nie posiadają odpowiedniego orzeczenia, ale ich zdolność do wykonywania czynności podstawowych jest poważnie (niemal 90% osób) lub całkowicie ograniczona. We wspomnianym Narodowym Spisie Powszechnym z roku 2011 odsetek osób jednocześnie biologicznie i prawnie niepełnosprawnych wyniósł 6,9% w całym społeczeństwie, natomiast niepełnosprawnych wyłącznie biologicznie – 4,1%. W porównaniu z poprzednim spisem powszechnym z roku 2002 liczba OzN spadła, jednak przypuszcza się, że część osób mogła odmówić odpowiedzi na pytanie o niepełnosprawność ze względu na wrażliwość tematu (Kukulak-Dolata i Sobocka-Szczapa, 2013, s. 7–8; Slany, 2014, s. 48-51; Szluz, 2004, s. 260–261). Ostatni Narodowy Spis powszechny odbył się w roku 2021, a dane dotyczące niepełnosprawności w momencie pisania tych słów nie są jeszcze dostępne.

Oprócz spisu powszechnego można sięgnąć do statystyk Głównego Urzędu Statystycznego, które mają jednak tę wadę, że nie uwzględniają osób niepełnosprawnych wyłącznie biologicznie. Co kwartał ukazują się wyniki *Badania Aktywności Ekonomicznej*

⁶ Definicja „inwalidztwa prawnego” pojawiła się pierwszy raz w Ustawie z dnia 14 grudnia 1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin, akcie obecnie nieobowiązującym.

Ludności (BAEL), obejmujące jednak wyłącznie osoby niepełnosprawne prawnie w wieku powyżej 16 lat, czyli w wieku produkcyjnym⁷. Z danych tych wynika, że liczba OzN powyżej 16. roku życia w Polsce jest względnie stała i na koniec roku 2020 wynosiła ponad 3 mln osób. Wynik ten jest niższy niż we wcześniej wspomnianych badaniach, co może wynikać z faktu nieuwzględnienia osób w wieku do 16 lat.

Jeszcze inaczej prezentują się wyniki EHIS, o którym była już mowa przy omawianiu skali niepełnosprawności w Unii Europejskiej. Według danych pochodzących z tego badania pod koniec 2014 r. w Polsce żyło około 4,9 mln osób z niepełnosprawnościami (o ponad 350 tys. mniej niż w 2009 r., kiedy przeprowadzono poprzednie badanie EHIS), przy czym jedna piąta z tej grupy osób nie posiadała orzeczenia o niepełnosprawności⁸. W 2019 r. (ostatni rok przed wybuchem pandemii COVID-19), według danych EHIS, 13% populacji Polski charakteryzowało się niepełnosprawnością w ujęciu prawnym lub biologicznym (GUS, 2021a, s. 8).

Pojawił się również pomysł, by do określania liczby osób niepełnosprawnych w Polsce wykorzystać bazy danych Kompleksowego Systemu Informatycznego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych oraz FARMER, należącego do Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, gdzie zgromadzone są dane dotyczące osób z orzeczeniem o niepełnosprawności (Antczak i in., 2018, s. 41–42; Gruszka i Ulman, 2017, s. 57).

Biorąc pod uwagę wszystkie opisane w niniejszym podrozdziale uwarunkowania, dokładne określenie liczby osób z niepełnosprawnością jest trudne. Powodem tego są: niejednorodne kryteria prowadzenia badań, ich metodologia, różnice w wieku badanych, forma badań. Aby zaradzić tego typu trudnościom, od 2001 r. działa Grupa Waszyngtońska, mająca na celu przede wszystkim wspieranie i koordynację współpracy międzynarodowej w dziedzinie statystyki zdrowia, aby zapewnić niezbędne podstawowe informacje na temat niepełnosprawności, porównywalne w skali świata. Jej drugim celem jest upowszechnienie zestawów ankiet, których można by używać jako składowej badań ludności czy spisów powszechnych lub jako suplementów do ankiet specjalistycznych. W związku z tym grupa robocza opracowała, przetestowała i przyjęła rozszerzony zestaw pytań dotyczących funkcjonowania OzN. Ta „krótka lista” to według najnowszych opracowań obecnie jedyne

⁷ Kwartalne i roczne dane z BAEL GUS 1993-IV kw. 2020 roku – aktualizacja 14.04.2021 roku. <http://niepelnosprawni.gov.pl/container/niepelnosprawnosci-w-liczbach/rynek-pracy/bael/2021/~0590896.xlsx>, dostęp: 9.12.2021.

⁸ Zdrowie i zachowanie zdrowotne mieszkańców Polski w świetle Europejskiego Ankietowego Zdrowia (EHIS) 2014 r. https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5513/10/1/1/zdrowie_i_zachowania_zdrowotne_mieszkanow_polski_w_swietle_badiani_ehis_2014.pdf, dostęp: 4.04.2018.

narzędzie umożliwiające rzetelną identyfikację osób niepełnosprawnych. Prace nad narzędziami do badania złożonych rodzajów aktywności oraz barier środowiskowych jeszcze nie zostały zakończone (Antczak i in., 2018, s. 27; Kostanjsek 2011, s. 4; Madans i in., 2011, 2004; Mont, 2007, s. 13–14).

1.4. Niepełnosprawność – kontekst ekonomiczny

Niepełnosprawność generuje koszty różnego rodzaju – nie tylko społeczne, ale także ekonomiczne, obciążające OzN, ich rodziny, wreszcie – całe społeczeństwo. Są to wydatki związane z diagnozą, leczeniem, dostosowaniem przestrzeni, pojawia się też wiele kosztów ukrytych, wynikających z konieczności zapewnienia OzN wygody życia i stabilnej przyszłości czy finansowania turnusów rehabilitacyjnych. Potrzeby te wynikają już na wczesnym etapie życia danej osoby i w pierwszym rzędzie zaspokajają je ze swoich środków najbliżsi. Niepełnosprawność dotyka pod względem ekonomicznym całą rodzinę, jako że opiekun OzN często rezygnuje z pracy, by podjąć się opieki nad tą osobą (Olcoń-Kubicka i Kubicki, 2012, s. 52–55; Stabile i Allin, 2012, s. 66, 69–72).

Jako dorośli OzN często nie podejmują aktywności zawodowej. Istnieje wiele barier utrudniających lub uniemożliwiających znalezienie zatrudnienia na rynku otwartym. Ograniczenia pojawiają się zarówno po stronie pracodawców, jak i ewentualnych pracowników. Wśród barier dla zatrudniania OzN wyróżnić można (Chrzanowska, 2013, s. 71; Kalita, 2006, s. 5):

- bariery edukacyjne – braki w wykształceniu, wykształcenie i umiejętności niezgodne z oczekiwaniami pracodawcy;
- postrzeganie OzN jako pracowników mało wydajnych, kłopotliwych, niekonkurencyjnych;
- trudności w uzyskaniu dofinansowania do miejsca pracy;
- przeświadczenie o kosztochłonności stanowisk pracy;
- niewygody związane z zapewnieniem specjalistycznej opieki medycznej;
- mała elastyczność form dofinansowania w odniesieniu do rodzaju niepełnosprawności;
- brak „mody” na zatrudnianie OzN.

Z drugiej strony OzN często nie wierzą w swoje możliwości zawodowe, mają nieprzystające do warunków rynku pracy wykształcenie, zadowolają się rentą i innymi świadczeniami. W celu aktywizacji zawodowej OzN tworzy się zakłady pracy chronionej, jednak chroniony (zamknięty) rynek pracy powinien być stosowany jako ostateczność. Pożądana byłaby praca na rynku otwartym, co oprócz integracji społecznej mogłoby przynieść

też poprawę warunków finansowych. Pomimo wysiłków w kierunku zatrudniania OzN bezrobocie w tej grupie rośnie szybciej niż wskaźnik aktywności zawodowej i zatrudnienia, co wskazuje na bierność zawodową tych osób (Chrzanowska, 2013, s. 70; Giedrewicz-Niewińska, 2020, s. 135; Kukulak-Dolata i Sobocka-Szczapa, 2013, s. 47, 60-61). W 2020 r. liczba pracujących OzN spadła o 3,1% w porównaniu do 2019 r. (GUS, 2021b, s. 1).

Osoby z niepełnosprawnościami w życiu zawodowym doświadczają następujących barier (Kukulak-Dolata i Sobocka-Szczapa, 2013, s. 62–63):

- informacyjna – OzN często mają ograniczony dostęp do urządzeń technologii informacyjno-komunikacyjnych i w związku z tym nie docierają do nich informacje o możliwościach zawodowych;
- instytucjonalna – niewystarczający dostęp do instytucji zajmujących się wspieraniem OzN, np. poprzez organizację kursów i szkoleń;
- mentalna – zniechęcenie do aktywności zawodowej i społecznej;
- edukacyjna – niedostosowanie systemu edukacji do potrzeb osób niepełnosprawnych;
- z zakresu ochrony zdrowia – ograniczony dostęp do rehabilitacji i innych usług związanych z ochroną zdrowia;
- organizacyjna – stosowane metody rekrutacyjne oraz strategie pozyskiwania pracowników i tworzenia miejsc pracy nie pozwalają na dotarcie do kandydatów z niepełnosprawnością;
- ekonomiczna – wysokość i sposoby dofinansowania rodzin osób z niepełnosprawnością.

Bariera ekonomiczna wpływa znacząco na możliwości rehabilitacji i edukacji OzN. Koszty niepełnosprawności można podzielić na pośrednie i bezpośrednie. Tych pośrednich nie da się właściwie przeliczyć na pieniądze, ponieważ kryją się za nimi, oprócz strat ekonomicznych, także inne obciążenia, jak stres czy izolacja społeczna. Koszty bezpośrednie dzielą się na dwie kategorie: dodatkowe koszty ponoszone przez osoby niepełnosprawne i ich rodziny w celu osiągnięcia odpowiedniego poziomu życia oraz świadczenia z tytułu niezdolności do pracy, w gotówce i w naturze, opłacane przez rządy i realizowane w ramach różnych programów publicznych. Całkowite koszty niepełnosprawności, według wyliczeń Piętki-Kosińskiej (2012, s. 60), sięgają w Polsce aż 5% PKB i „jest to skala porównywalna z publicznymi wydatkami na ochronę zdrowia”. Świadczenia społeczne są obciążeniem dla budżetu państwa; skutecznym sposobem radzenia sobie z tym problemem byłoby prowadzenie sprzyjającej likwidowaniu skutków niepełnosprawności polityki zdrowotnej

i społecznej w zakresie dostępu do pracy (Kukulak-Dolata i Sobocka-Szczapa, 2013, s. 52-54; World Health Organisation, 2011, s. 235).

Pracujące OzN zazwyczaj wysoko oceniają swoje zadowolenie z pracy, traktując ją jako wartość, podobnie jak dostosowanie stanowiska pracy zgodnie z obowiązującymi przepisami oraz ogólne warunki pracy. W porównaniu do osób w pełni sprawnych OzN zarabiają mniej i często deklarują, że ich zarobki są nieadekwatne do potrzeb. Wyrównanie poziomu zarobków OzN i osób nieobciążonych niepełnosprawnością wydaje się niezbędne do polepszenia wskaźników zatrudnienia wśród tych pierwszych (Mete, 2008, s. 9-11; World Health Organisation, 2011, s. 236–238; Żuchowska-Skiba, 2018, s. 130–131).

Niepełnosprawność to zarówno skutek, jak i przyczyna ubóstwa. Sytuacja jest trudna zwłaszcza w krajach rozwijających się, gdzie OzN mają ograniczony dostęp do środków finansowych, zarówno z powodu utrudnionego dostępu do rynku pracy, jak i do dziedziczenia. W krajach rozwiniętych nierzadko obowiązują przepisy chroniące interesy OzN, dzięki czemu nie są one zdane na dobrą wolę rodziny i członków społeczności lokalnej (Barnes i Sheldon, 2010, s. 774–776; Braithwaite i Mont, 2009; Groce i in., 2014, s. 1559–1560; Mete, 2008, s. 14–16; World Health Organisation, 2011, s. 39–40).

1.5. Niepełnosprawność – kontekst pandemii COVID-19

Przy omawianiu aktualnej sytuacji osób z niepełnosprawnością należy wspomnieć o problemie globalnej pandemii COVID-19, która wpłynęła na sytuację OzN. Trafniejsza ocena jej skutków będzie możliwa jednak dopiero z perspektywy czasu, obecnie można jedynie prognozować rozwój sytuacji.

Do początku września 2020 r. opublikowano ok. 56 tys. opracowań naukowych dotyczących COVID-19 oraz SARS-CoV-2 (Duszyński i in., 2020, s. 7). Jednocześnie wskazuje się na lukę w badaniach dotyczących wpływu pandemii na OzN. Taki stan rzeczy utrwała wykluczenie OzN z dyskusji na temat równości w dostępie do zdrowia. OzN są marginalizowane w perspektywie polityk państwa prowadzonych w oparciu o zobiektywizowane dane naukowe (Reed i in., 2020, s. e423).

W czerwcu 2020 r. w Polsce powołano zespół ds. COVID-19 przy prezesie Polskiej Akademii Nauk. Do zadań zespołu należało monitorowanie sytuacji epidemiologicznej, podsumowywanie kolejnych etapów walki z pandemią, opracowywanie zaleceń dotyczących walki z epidemią, w tym przygotowań do stawienia czoła nowym wariantom (Duszyński i in., 2020, s. 67). W swoim stanowisku nr 15, noszącym tytuł *Wpływ pandemii na wybrane grupy mniejszościowe w Polsce*, zespół ten wskazał dotychczasowe powody,

dla których pandemia wpłynęła szczególnie negatywnie na sytuację życiową OzN (Duszyński i in., 2021).

Tło wszelkich rozważań nad wpływem pandemii COVID-19 na życie osób z niepełnosprawnościami stanowi fakt, że ryzyko zachorowania i śmierci z powodu zachorowania na koronawirusa jest wyższe u osób z komplikacjami zdrowotnymi, takimi jak niepełnosprawność fizyczna, intelektualna lub sensoryczna. Osoby z niepełnosprawnością napotykać również na bariery we wdrażaniu poszczególnych środków ostrożności i dystansu społecznego (Ali i Iftikhar, 2021, s. 261; Cho i Kim, 2021, s. 1). Grupą szczególnie wrażliwą są osoby z niepełnosprawnością intelektualną, które częściej niż inne OzN zapadają na COVID-19 i umierają z jego powodu (Friedman, 2021, s. 1). Dodatkowo OzN należą do grupy, w której częściej występują liczne schorzenia przewlekłe. Niepełnosprawność zwykle skutkuje niższym statusem ekonomicznym w okresie dorosłości, zamieszkiwaniem w ośrodkach opiekuńczych o dużym zagęszczeniu osób oraz gorszym dostępem do opieki zdrowotnej, stąd wynika szczególna wrażliwość OzN na zagrożenia związane z COVID-19. Utrudniony jest również dla nich dostęp do informacji (Boyle i in., 2020, s. 1; Sabatello i in., 2020, s. 187–188; Turk i McDermott, 2020, s. 1). Przykładem mogą być choćby wiadomości o wprowadzaniu obostrzeń i zasadach bezpiecznego postępowania, których nie publikowano w formatach dostępnych dla osób z niepełnosprawnościami (Kocajko, 2021, s. 78).

W Polsce już 19 marca 2020 r. Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych opublikowało zasady profilaktyki COVID-19 dla osób z niepełnosprawnościami i ich opiekunów, w tym informacje w Polskim Języku Migowym. Środowisko osób z niepełnosprawnościami zwróciło uwagę na to, że zaproponowane rozwiązania i stosowane praktyki nie są optymalne. Przedstawiciele osób niesłyszących jeszcze w marcu 2020 r. zaczęli zbierać podpisy pod petycją do premiera oraz ministra zdrowia o zagwarantowanie obecności tłumacza migowego podczas konferencji prasowych dotyczących sytuacji epidemicznej („Petycja o zagwarantowanie równego dostępu do informacji i komunikatów w polskim języku migowym”, 2020). O dostęp do istotnych informacji w Polskim Języku Migowym apelował też Polski Związek Głuchych (Polski Związek Głuchych, 2020). Polskie Forum Osób Niepełnosprawnych wystosowało listy otwarte. W pierwszym, skierowanym do premiera, zadeklarowano chęć współpracy przy wypracowywaniu rozwiązań – podpisało się pod nim 58 sygnatariuszy reprezentujących organizacje zrzeszające osoby z niepełnosprawnościami („List liderów organizacji pozarządowych do premiera – Fundacja Instytut Rozwoju Regionalnego”, 2020). Drugi, adresowany do prezydenta RP oraz premiera, zwracał uwagę na trudną sytuację osób

z niepełnosprawnością przebywających w instytucjach całodobowych – tu sygnatariuszy było aż 325 („List do Prezydenta i Premiera w sprawie: dramatycznej sytuacji oraz zagrożenia zdrowia i życia ponad 150 tysięcy osób z niepełnosprawnościami i seniorów przebywających w instytucjach całodobowych”, 2020). Z powyższych faktów można wnioskować, że intencje władz państwowych oraz środowisk OzN były zbieżne – chodziło o to, żeby pandemia w możliwie najmniejszym stopniu dotknęła OzN jako grupę wrażliwą (o tym szerzej w części poświęconej kontekstowi ekonomicznemu).

Pomimo tych intencji, w ocenie niektórych badaczy zajmujących się tematem niepełnosprawności, COVID-19 pogłębił różnice społeczne pomiędzy osobami z niepełnosprawnościami i bez nich (Aishworiya i Kang, 2021, s. 2155; Armitage i Nellums, 2020, s. e257; Cho i Kim, 2021, s. 1; Smith i Judd, 2020, s. 159), zwłaszcza gdy OzN należą też do innych mniejszości, np. etnicznych (Verduzco-Gutierrez i in., 2021, s. 2). Postawa wobec osób z niepełnosprawnością w rzeczywistości pandemicznej jest swoistym praktycznym sprawdzianem solidarności i wartości humanistycznych. Badania dowiodły, że nastawienie społeczne do osób z niepełnosprawnością intelektualną w warunkach pandemicznych jest porównywalne do tego sprzed pandemii (Domagała-Zyśk, 2021, s. 4). W badaniach uwzględniających ogólnie osoby z niepełnosprawnościami (nie tylko te z niepełnosprawnością intelektualną) uzyskano podobne rezultaty – nastawienie społeczne do OzN się nie zmieniło (Ali i Iftikhar, 2021, s. 268). Szerzej o postawie społecznej wobec osób z niepełnosprawnościami w pandemii pisała Ochocka (2021). Według niej przekaz medialny kształtujący obraz OzN zmienił się, stał się niejako dychotomiczny: z jednej strony kontynuowano wysiłek, by przełamywać bariery społeczne i stereotypy, promować równość i wizerunek osób z niepełnosprawnością jako nieróżniących się od innych osób, z drugiej – zwracano uwagę na potrzebę objęcia tej grupy szczególną troską. Wystąpiła sytuacja, w której duża część społeczeństwa mogła w pewnym stopniu doświadczyć codzienności osób z niepełnosprawnością: izolacji, zamknięcia w domu, odcięcia od rozrywek, trudności w dostępie do opieki lekarskiej, co może przyczynić się do wykształcenia bardziej empatycznej, pozytywnej postawy. Także fakt wprowadzenia pracy zdalnej, do której OzN musiały przystąpić na równi z innymi osobami, ma szansę poprawić ich wizerunek chociażby na rynku pracy (Ochocka, 2021, s. 135–137).

Sytuacja sprawiła, że można było empatycznie wczuć się w położenie osób uwięzionych w domu przez niepełnosprawność, jednak w rzeczywistości pandemicznej OzN borykały się z dodatkowymi trudnościami, dla osób sprawnych niezauważalnych lub mało dokuczliwych. Przykładowo, dla osób z niepełnosprawnością słuchu wyzwanie stanowiły

maseczki, stosowane jako środek ochrony przed rozprzestrzenianiem się wirusa. Maseczki tłumią i zniekształcają dźwięk, co utrudnia czytanie z ust, odgadywanie intencji mówiącego po mimice. Maseczki utrudniały też posługiwanie się językiem migowym. Głusi zostali postawieni w sytuacji wykluczenia komunikacyjnego, co mogło spowodować wycofanie się z kontaktów społecznych w ogóle, z dalszymi konsekwencjami tego faktu. Zdrowie osób niesłyszących także było zagrożone, jako że miały one trudności w korzystaniu z teleporad (Duszyński i in., 2021; Park, 2020, s. 599). Również życie osób z niepełnosprawnością wzroku stało się pod wieloma względami bardzo skomplikowane. Z jednej strony choroby narządu wzroku w żaden sposób nie powodują zwiększonej podatności na COVID-19, ale z drugiej – życie codzienne osób z tego typu niepełnosprawnością wymaga dotykania różnego rodzaju powierzchni i przedmiotów, zbliżania twarzy do obiektów i osób. Osoby z niepełnosprawnością wzroku często nie widzą oznaczeń oraz nie umieją ocenić odległości, co powoduje, że bez złych intencji nie zachowują wymaganego dystansu 2 m (Halpern i in., 2021, s. 2). Konieczność zachowania dystansu i noszenia maseczek powodowała, że osoby z niepełnosprawnością wzroku nie mogły korzystać z części zmysłów, których używały do tej pory, czyli węchu, smaku i dotyku. Zespół badaczy ze Sri Lanki (Suraweera i in., 2021) opisał sytuację osoby, która rozpoznawała właściwy przystanek po „medycznym” zapachu szpitala, w sklepie zaś oceniała po zapachu świeżość produktów. Przed wprowadzeniem obostrzeń nieraz obce osoby pomagały w znalezieniu drogi, prowadząc ją za rękę. To wszystko stało się niemożliwe lub źle widziane w sytuacji pandemii (Suraweera i in., 2021, s. 1194).

Niepełnosprawność intelektualna powoduje, że dana osoba często w ogóle nie zdaje sobie sprawy z zagrożenia ani wprowadzonych obostrzeń. Pozbawione rehabilitacji oraz stymulacji osoby te tracą umiejętności, które latami wypracowywały. Utrudniony dostęp do rehabilitacji, zarówno bieżącej, jak i do turnusów rehabilitacyjnych, jest zresztą problemem dotyczącym wielu OzN (Duszyński i in., 2021). Badania wskazują, że osoby z niepełnosprawnościami mają dodatkowo tendencję do silniejszego odczuwania stresu, w związku z tym sytuacja pandemii jest dla nich szczególnie obciążająca (Umucu i Lee, 2020, s. 193–194). System promujący osoby w pełni sprawne oraz tzw. ableizm⁹ sprawiają, że OzN są bardziej podatne na stres i traumę, zarówno związaną z lękiem przed chorobą, jak i społecznymi konsekwencjami pandemii (Lund i in., 2020, s. 319).

⁹ Ableizm to termin, który „opisuje: a) przekonanie, że niepełnosprawność jest czymś negatywnym, co w miarę możliwości powinno być leczone, naprawiane lub eliminowane; b) zestaw przekonań i zachowań, które zmierzają do nierównego lub zróżnicowanego traktowania osoby ze względu na faktyczną bądź spodziewaną niepełnosprawność” (Dunaj i Kowalska, 2010, s. 133–134).

Sytuacja osób z niepełnosprawnością intelektualną jest wyjątkowo trudna ze względu na ograniczony dostęp do terapii psychologicznej online oraz materiałów w prostym języku, dotyczących problemów psychicznych (Rosencrans i in., 2021, s. 9), zwłaszcza że pomocy nieraz potrzebuje nie tylko OzN, ale też jej otoczenie, pozostające w wyjątkowo trudnej pod kątem psychologicznym sytuacji (Willner i in., 2020, s. 1529–1530). Należy zwrócić też uwagę na fakt, że przymusowa izolacja społeczna utrudnia sprawowanie opieki nad OzN w ich domach, nieraz wyklucza pomoc profesjonalisty oraz niejako przymusza rodziny do przejęcia pełni opieki nad osobami tego wymagającymi (Maboloc, 2020, s. 160).

Kolejnym zagadnieniem jest wpływ epidemii COVID-19 na liczebność osób z niepełnosprawnościami. Chociaż opracowano już metody szacowania wpływu tej choroby na długość życia i stan zdrowia w społeczeństwie (Wyper i in., 2021), to jednak dotychczas nie wdrożono ich na szerszą skalę ze względu na brak danych. W badaniach uwzględniających pacjentów z Chin spróbowano oszacować, na ile przechorowanie wpływa na niepełnosprawność, określaną jako trudności w wykonywaniu złożonych czynności życia codziennego oraz potrzeba asysty przy podstawowych czynnościach życiowych. Wyniki wskazują, że w przypadkach ciężkiego przebiegu COVID-19 aż trzech na czterech pacjentów miało po opuszczeniu szpitala trudności w wykonywaniu przynajmniej jednej złożonej czynności życia codziennego, a jeden na trzech był w umiarkowanym stopniu zależny od innych przy podstawowych czynnościach życia codziennego (Zhu i in., 2020, s. 11–12). Dla wszystkich badanych były to wartości rzędu odpowiednio 36,8% i 16,5% (Zhu i in., 2020, s. 6).

W odniesieniu do kwestii ekonomicznych polski ustawodawca spróbował zabezpieczyć interesy OzN. W Ustawie z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2020, poz. 374), tzw. specustawie koronawirusowej, zapewniono OzN utrzymanie finansowania m.in. terapii oraz działalności ośrodków opiekuńczych pomimo obostrzeń epidemicznych, a pracodawcom umożliwiono ubieganie się o rekompensatę kosztów ponoszonych w związku z zatrudnianiem osób z niepełnosprawnością oraz dofinansowanie do wynagrodzenia takiego pracownika. Zaplanowano też dodatkowy zasiłek opiekuńczy w związku z zamknięciem placówek oświatowych. Niepełnosprawność wskazano również jako jedno z kryteriów pomocniczych w przypadku konieczności ograniczenia zmniejszenia zatrudnienia w zakładzie (art. 15 zzzzzr), aby zachować zgodność z zasadami współżycia społecznego. Wydłużono także ważność orzeczeń o niepełnosprawności.

Trudno obecnie oszacować ekonomiczne skutki pandemii COVID-19, która w znaczący sposób ograniczyła możliwości zarobkowe i konsumpcyjne na skutek decyzji o zamknięciu całych gałęzi gospodarki (Adams-Prassl i in., 2020, s. 290). Pomimo tego w dłuższej perspektywie przewidywany jest efekt odbicia, polegający na ponownym uruchomieniu podstawowych sektorów gospodarki w celu nadrobienia strat (Sarkodie i Owusu, 2021, s. 5013). Turk i Mitra (2021) wskazały, że osoby z niepełnosprawnościami są wrażliwsze na kryzysy ekonomiczne, spowodowane przez towarzyszące pandemii wzrost bezrobocia oraz lockdowny. Osoby z niepełnosprawnościami bardziej również obawiały się o swoje finanse w obliczu pandemii oraz zgłaszały więcej przypadków niedostosowania miejsca pracy do swoich potrzeb. Autorki stwierdziły, że OzN są „nieproporcjonalnie dotknięte” społecznymi i gospodarczymi skutkami pandemii COVID-19 (Turk i Mitra, 2021, s. 1).

W tych okolicznościach rozpoznanie potrzeb OzN stało się istotną potrzebą. W tym celu Organizacja Narodów Zjednoczonych zainicjowała angażowanie ich jako wolontariuszy, ponieważ są one w stanie dobrze identyfikować problemy społeczności OzN w dobie trwającej pandemii i wskazywać możliwości ich zaspokojenia, znając rozwiązania techniczne oraz organizacyjne z własnego doświadczenia niepełnosprawności (UNV, 2020). Organizacja Narodów Zjednoczonych wskazała konkretne działania w ramach polityki zdrowotnej, które pozwalają OzN zachować możliwie najlepsze zdrowie w warunkach pandemicznych. Aby osiągnąć ten cel, należy:

- wzmacniać krajowe ustawodawstwo i politykę w zakresie opieki zdrowotnej, zgodnie z Konwencją praw osób niepełnosprawnych;
- określić i eliminować przeszkody i bariery w dostępie do placówek opieki zdrowotnej;
- zwiększyć zakres i przystępność cenową opieki zdrowotnej dla OzN w ramach powszechnego dostępu do opieki zdrowotnej;
- szkolić personel medyczny w zakresie inkluzji społecznej OzN i poprawy świadczenia usług dla tej grupy;
- umożliwiać OzN sprawowanie kontroli nad własnymi decyzjami dotyczącymi opieki zdrowotnej na podstawie świadomej zgody;
- zakazywać praktyk dyskryminacyjnych w zakresie ubezpieczeń zdrowotnych i promować objęcie ubezpieczeniem zdrowotnym sprzętów wspomagających i usług rehabilitacyjnych;

- poprawiać jakość badań i danych w celu monitorowania, oceny i wzmocnienia systemów opieki zdrowotnej, tak by obejmowały one OzN i służyły im (United Nations, 2020).

Podsumowując, pandemia COVID-19 w znaczący sposób wpłynęła na życie osób z niepełnosprawnościami, zarówno pod kątem społecznym, demograficznym, jak i ekonomicznym. Pojawia się pytanie, na ile te uwarunkowania wpływają na aktywność OzN, w tym na uczestnictwo w turystyce, oraz jakie działania są podejmowane, aby pomimo trwającej pandemii turystyka nadal mogła nadal być dostępna dla OzN.

2. DOSTĘPNOŚĆ PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Dotychczasowe badania przestrzeni turystycznej w kontekście potrzeb osób z niepełnosprawnością wskazują, że może być ona z powodzeniem wykorzystywana w celach terapeutycznych oraz wypoczynkowych. Niniejszy rozdział stanowi dyskusję nad pojęciami używanymi w literaturze przedmiotu oraz podsumowanie dotychczasowych badań nad dostępnością przestrzeni turystycznej.

2.1. Definicja przestrzeni turystycznej

Przestrzeń turystyczną jako pojęcie zaczęto definiować w latach siedemdziesiątych XX w. Chociaż we Francji geografowie turystyki byli marginalizowani, a turystyki nie uważano za istotną dyscyplinę naukową (Fournier i Knafo, 2013, s. 56), to właśnie francuski geograf Miossec opracował dyfuzyjny model przestrzeni turystycznej, przedstawiający ewolucję strukturalną destynacji turystycznej w czasie i przestrzeni, opisał rozwój infrastruktury i transportu oraz zmianę zachowań i postaw osób w tej przestrzeni – turystów oraz ludności miejscowej (Miossec, 1977, s. 45–47). Wskazał też cechy przestrzeni turystycznej: „jest zarówno przestrzenią przemierzaną, jak i zajmowaną, miejscem podróży i pobytu; te dwie formy mogą się uzupełniać lub konkurować, a znaczenie każdej z nich zmienia się” (Miossec, 1977, s. 41).

Inny model oraz schemat rozwoju przestrzeni turystycznej proponuje Oppermann (1993, s. 547–552). Zwraca uwagę, że aby dobrze ją zrozumieć, należy wziąć pod uwagę trzy cechy: wpływ struktur gospodarczych i społecznych; rozróżnienie dwóch sektorów turystycznych: formalnego i nieformalnego, oraz ich wzajemne oddziaływanie przestrzenne (i fakt, że występuje między nimi segregacja przestrzenna). Natomiast według Husbandsa (1983, s. 290) „przepływ turystów pomiędzy miejscami jest zjawiskiem przestrzennym. Przestrzeń ta, w zależności od poziomu szczegółowości, może być zgrubnie podzielona na podsystem miejsc goszczących, podsystem miejsc początkowych oraz wzorzec przepływów łączących miejsca, nadających w ten sposób spójność całemu systemowi”.

W polskiej literaturze pojęcie „przestrzeń turystyczna” zostało już obszernie zdefiniowane. Liszewski (1995, s. 95) opisał ją następująco: „[Przestrzeń turystyczna] jest wytworem człowieka użytkującego dla celów turystycznych środowisko geograficzne i społeczne, które odkrywa i zagospodarowuje, motywując to potrzebą wypoczynku, poznania i chęcią doznania przeżyć”. Dalej dzieli ją na przestrzeń: eksploracji turystycznej, penetracji turystycznej, asymilacji turystycznej, kolonizacji turystycznej i urbanizacji turystycznej (Liszewski, 1995, s. 95). Wspólnie z Baczwarrowem Liszewski opracował schemat

powstawania przestrzeni rekreacyjno-turystycznej, podzielony na cztery etapy: „1) powstanie węzła (rdzenia) o funkcji rekreacyjno-turystycznej; 2) ukształtowanie pola oddziaływania grawitacyjnego tego węzła (rdzenia), w którym odbywają się połączenia z innymi ośrodkami; 3) kształtowanie się regionów rekreacyjno-turystycznych; 4) wzajemne powiązanie wszystkich elementów we wspólną przestrzeń rekreacyjno-turystyczną” (Liszewski i Baczwiarow, 1998, s. 40).

Definicja podana przez Liszewskiego w dużej mierze koncentruje się na działalności człowieka, który tę przestrzeń wykorzystuje i zagospodarowuje do celów wypoczynkowych. Z kolei według Włodarczyka (2009, s. 74–75) „przestrzeń turystyczna jest tą częścią przestrzeni geograficznej, w której występuje zjawisko ruchu turystycznego. Warunkiem koniecznym i wystarczającym do zaklasyfikowania części przestrzeni geograficznej jako przestrzeni turystycznej jest ruch turystyczny niezależnie od jego wielkości i charakteru. Warunkiem dodatkowym umożliwiającym jej delimitację jest występowanie zagospodarowania turystycznego, którego wielkość i charakter pozwalają określić typ przestrzeni turystycznej”. W tej definicji przestrzeń turystyczna charakteryzuje się występowaniem ruchu turystycznego, natomiast ewentualna działalność tworzącego ją człowieka jest drugorzędna. Potrzeby turystów zmieniają się, a przestrzeń turystyczna wymaga ciągłego dostosowywania, tak by spełniać stawiane jej oczekiwania.

Z takim ujęciem polemizuje Kowalczyk (2011, s. 31), który twierdzi, że „występowanie ruchu turystycznego jest warunkiem koniecznym dla istnienia przestrzeni turystycznej, ale nie wystarczającym. Dopiero łączna obecność walorów turystycznych i ruchu turystycznego decyduje o pojawieniu się przestrzeni turystycznej”. Zwraca też uwagę, że jeśli ruch turystyczny odbywa się zarówno w odwiedzanym miejscu, jak i z miejsca zamieszkania do miejsca odwiedzanego, trzeba by uznać, że przestrzeń turystyczna występuje również w miejscu zamieszkania. Zauważa, że można interpretować przestrzeń turystyczną na dwa sposoby – jako przestrzeń „społeczną” lub „geograficzną”. Ta druga ma według niego cztery cechy: położenie, wielkość, spójność oraz (łącznie) trwałość i zmienność (Kowalczyk, 2011, s. 31–32).

Zmienność właśnie jest najbardziej typową cechą przestrzeni turystycznej według Stasiaka (2011, s. 49). W jego ocenie przestrzeń turystyczna w XXI w. charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem i coraz rzadziej o jej przydatności decydują warunki zastane, za to coraz częściej kluczowy jest pomysł na jej zagospodarowanie oraz środki przeznaczone na ten cel.

Inną koncepcją przywołaną przez Stasiaka jest poszerzanie przestrzeni turystycznej (Ryc. 3). Zwraca on uwagę, że to, co uważa się za przestrzeń turystyczną, ulega poszerzeniu w zasadzie w każdym wymiarze: geograficznym, czasowym, percepcyjnym (Stasiak, 2011, s. 42).

Ryc. 3 Poszerzanie przestrzeni turystycznej – wymiar percepcyjny

Źródło: opracowanie własne na podstawie Stasiak, 2011, s. 47.

Kiedy wirtualna rzeczywistość była jeszcze stosunkowo nowym zjawiskiem, twierdzono, że nadmierne przebywanie w niej jest szkodliwe dla jednostki i nie zastąpi bezpośrednich doświadczeń społecznych i kulturalnych, więc turystyka wirtualna nie może stać się substytutem „prawdziwych” wyjazdów. Jednocześnie jednak zauważano, że można „spróbować wprowadzić ten nowy wymiar w model przestrzeni turystycznej” (Dewailly, 1999, s. 49). Pojawiły się nowe przestrzenie wirtualne, które nie są alternatywą dla tradycyjnej podróży, ale niejako ją dopełniają (Scherle i Hopfinger, 2013, s. 77).

Na charakter przestrzeni turystycznej mają wpływ liczne czynniki. Najistotniejsze z nich to dziedzictwo przyrodnicze oraz kulturowe, infrastruktura i człowiek

(Włodarczyk, 2011, s. 17). Niniejsza praca skupia się na przestrzeni realnej, ze szczególnym uwzględnieniem przestrzeni zewnętrznej.

2.2. Definicja dostępności przestrzeni turystycznej

Aby zdefiniować dostępność przestrzeni turystycznej, należy wyjść od definicji dostępności, która może być formułowana różnorako. W niniejszym podrozdziale zostaną przytoczone definicje istniejące w literaturze naukowej, jednak należy pamiętać, że wspomniane pojęcie występuje też m.in. w dokumentach UE¹⁰.

W działaniach związanych z udostępnianiem przestrzeni istotne jest zrozumienie, że nie można zagwarantować jej dostępności każdej osobie, biorąc pod uwagę zarówno indywidualne uwarunkowania, jak i zróżnicowane cechy środowiska geograficznego. O zagadnieniu tym szerzej pisze Kowalski (2013, s. 72–73) w kontekście planowania dostępności. W jego ocenie niemożliwe jest zaprojektowanie przestrzeni dostępnej dla wszystkich bez wyjątku i sztuka polega na znalezieniu kompromisu pomiędzy potrzebami poszczególnych użytkowników. Ponadto ocenia „planowanie” dostępności jako pojęcie trafniejsze niż jej „projektowanie” (uniwersalne/dla wszystkich) z tego względu, że projektowanie ogranicza proces do pracy architekta, a „dostępność obiektu i przestrzeni zależna jest również od wykonawców, zarządców i użytkowników. Nie możemy mówić o dostępności bez odpowiednio zaplanowanych procedur obsługi klienta czy zwiedzającego i dbałości o stan techniczny budynku. Planowanie dostępności zakłada ciągłość procesu oraz poszukiwanie równowagi pomiędzy architekturą a umiejętnościami i wrażliwością personelu” (Kowalski, 2013, s. 72–73).

Punkt wyjścia do zdefiniowania dostępności przestrzeni turystycznej stanowi wyjaśnienie dostępności samej turystyki. Można wyróżnić dwie drogi, wynikające z definicji przywołanych we wstępie. Pierwsza to koncentracja na barierach i ograniczeniach oraz ich likwidacji, która jest odpowiedzią na społeczny model niepełnosprawności. Jej początków należy szukać w latach siedemdziesiątych XX w. Wtedy to Unia Niepełnosprawnych Fizycznie Przeciw Segregacji (ang. *Union of the Physically Impaired Against Segregation*), do której mogły należeć wyłącznie OzN, wydała dokument stwierdzający, że wykluczenie społeczne wynika nie z powodu upośledzenia (ang. *impairment*) funkcji ciała, ale z podejścia społeczeństwa do OzN (Buhalis i Darcy, 2011, s. 27; Darcy, 2002, s. 63; Oliver, 2009, s. 42-43). Jednym z głównych założeń społecznego modelu niepełnosprawności jest fakt, że odchodzi on od niepełnosprawności jako indywidualnego problemu,

¹⁰ W tym kontekście omawiane jest ono w podrozdziale 3.3.

któremu trzeba zaradzić na poziomie jednostki przez edukację, rehabilitację, leczenie itd., na rzecz koncepcji, że środowisko, bariery oraz kultura tworzą niepełnosprawność i w związku z tym należy działać właśnie na poziomie społecznym, by te bariery zwalczać i likwidować (Hughes i Paterson, 1997, s. 330–331; Oliver, 2009, s. 45).

Inną drogą do osiągnięcia dostępności jest koncentracja na projektowaniu uniwersalnych¹¹ rozwiązań, które pozwolą każdemu zainteresowanemu korzystać z danej przestrzeni. W przypadku przestrzeni turystycznej projektowanie uniwersalne ma wiele zalet. Pozwala osiągnąć podobną dostępność niższym kosztem, sprzyja pełnej integracji, zwiększa estetykę przestrzeni, a do tego każdy element służy też osobom sprawnym, podczas gdy dostosowania ze swojej natury są skierowane do konkretnej grupy (Poli, 2019, s. 605–606). Zasady projektowania uniwersalnego dla turystyki dostępnej przedstawiono na Ryc. 1. Przygotowana w ten sposób przestrzeń byłaby miejscem, z którego mógłby skorzystać każdy, jednak projektowanie uniwersalne nie jest powszechnie stosowane w praktyce w kształtowaniu przestrzeni turystycznej, z wyjątkiem obiektów noclegowych, i częściej pozostaje w sferze koncepcji lub planów (Darcy i Buhalis, 2011, s. 8–9).

¹¹ Projektowanie uniwersalne (Universal Design) – projektowanie produktów i środowisk, aby mogły być w jak największym stopniu wykorzystywane przez ludzi w każdym wieku i o różnych umiejętnościach bez potrzeby dalszego dostosowywania czy adaptacji (Connell i in., 1997; Story i in., 1998, s. 11). Koncepcja Design for All – projektowane dla wszystkich – dodaje „w różnych sytuacjach i w różnych okolicznościach” (Li i in., 2014, s. 468).

Ryc. 1 Zasady projektowania uniwersalnego dla turystyki dostępnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Văduva i in., 2021, s. 259¹².

Nową i jeszcze dalej idącą koncepcję stanowi tzw. turystyka inkluzyjna (ang. *inclusive tourism*). Choć początkowo była niemal tożsama z turystyką dostępną (Münch i Urich, 2011, s. 159), dziś jest definiowana jako „turystyka transformacyjna, w której grupy marginalizowane są zaangażowane w etyczną produkcję lub konsumpcję turystyki i dzielenie się korzyściami z niej płynącymi” (Scheyvens i Biddulph, 2018, s. 592). Pojęcie to miałoby objąć wszystkie grupy, które z różnych powodów są marginalizowane społecznie, a do tego uwzględnić je jako

¹² Tłumaczenie nazw zasad za Butlewski i in., 2014, s. 14051.

osoby tworzące ofertę turystyczną, a nie wyłącznie konsumentów (Scheyvens i Biddulph, 2018, s. 595–596). To ujęcie pomija jednak specyficzne wymagania osób faktycznie potrzebujących dostępności, których potrzeby nie pokrywają się z potrzebami innych marginalizowanych grup (Darcy i in., 2020, s. 141).

Dostępność przestrzeni można oceniać zero-jedynkowo (jest/nie ma), ale można też stworzyć pewną skalę, która być może w pełniejszy sposób opisuje kwestię dostępności. Przykładowy model, opracowany dla parków i ogrodów, został przedstawiony w Tab. 2. Opisuje on cztery poziomy dostępności. Przy najwyższym poziomie spełniony jest warunek samodzielnego, wygodnego wykorzystania przestrzeni. Każdy kolejny poziom to coraz niższa wygoda i samodzielność, aż do najniższego poziomu, przy którym OzN nie są w stanie skorzystać z danego miejsca.

Tab. 2 Poziomy dostępności parków i ogrodów

Poziomy dostępności	
1.	Dostępne (<i>accessible</i>)
Parki i ogrody, które spełniają wymagania techniczne, funkcjonalne i wymiarowe gwarantujące ich niezależne i wygodne użytkowanie przez osoby o ograniczonej możliwości poruszania się lub komunikacji, lub z innymi ograniczeniami.	
2.	Dostępne funkcjonalnie (<i>practicable</i>)
Parki i ogrody, które, nie spełniając powyższych wymagań, nie uniemożliwiają ich samodzielnego wykorzystywania, lecz zapewniają wystarczającą wygodę osobom o ograniczonej możliwości poruszania się lub komunikacji, lub z innymi ograniczeniami.	
3.	Dostępne okazjonalnie (<i>visitable</i>)
Parki i ogrody, które nie spełniając powyższych wymogów, nie uniemożliwiają ich okazjonalnego wykorzystywania przez osoby o ograniczonej możliwości poruszania się lub komunikacji, lub z innymi ograniczeniami, samodzielnego lub przy minimalnej pomocy innych osób.	
4.	Niedostępne (<i>inaccessible</i>)
Te miejsca, trasy lub elementy, które nie pozwalają osobom o ograniczonej możliwości poruszania się lub komunikacji, lub z innymi ograniczeniami, na korzystanie z nich samodzielnie lub z minimalną pomocą innych osób.	

Źródło: Martínez Carrillo i Boujrouf, 2020, s. 65.

Dostępność przestrzeni turystycznej to „stopień, w jakim dana osoba może w sposób swobodny i samodzielny użytkować budynki i inne obiekty, jak również obszary otwarte, bez potrzeby korzystania ze specjalnej pomocy” (Westcott, 2004; cyt. za: Zajadacz, 2014a, s. 53). Wiąże się ona nie tylko z cechami samej przestrzeni turystycznej, ale też z sytuacją psychosomatyczną i społeczno-ekonomiczną turysty¹³ (Zajadacz, 2014a, s. 50).

Dostępność przestrzeni turystycznej ma znaczenie jeszcze przed podjęciem decyzji o podróżowaniu, na etapie planowania, gdyż osoby z niepełnosprawnością potrzebują

¹³ Patrz: podrozdział 2.3.

szczegółowej, aktualnej i pełnej informacji o miejscu, które planują odwiedzić. Brak pełnej informacji prowadzi do zawężenia wyboru opcji, a nawet do rezygnacji z takich zamierzeń (Ambrose, 2011; Eichhorn i Buhalis, 2011, s. 13–14).

Jako oddzielne zagadnienie wprowadzić można rozróżnienie zastosowane w *ADA Standards for Accessible Design* (amerykańskich standardach projektowania uniwersalnego), a mianowicie dostępność fizyczną i funkcjonalną. W nowych budynkach istnieje obowiązek zapewnienia obu rodzajów dostępności (Kowalski, 2013, s. 78). W przypadku budynków już istniejących, jeżeli zapewnienie dostępności fizycznej miałoby „zniszczyć historyczne znaczenie budynku lub obiektu, zasadniczo zmienić program [ochrony zabytków] lub spowodować nadmierne obciążenia finansowe lub administracyjne” (United States Department of Justice, 2010, s. 52), należy zapewnić przede wszystkim dostępność funkcjonalną. Oznacza to np. zastosowanie nowych technologii albo materiałów audiowizualnych, aby w ten sposób ukazać niedostępną przestrzeń.

W kontekście miejsc o walorach historycznych warto zwrócić jednak uwagę na fakt, że budynki te są obiektem zainteresowania nie tylko ze względu na swoją przeszłość, ale też teraźniejszość oraz przyszłość, przy czym istotne jest, w jaki sposób spełniają chociażby swoją funkcję edukacyjną i turystyczną. Wysiłki ukierunkowane wyłącznie na zachowanie ich wcześniejszej formy mogą być daremne, jeśli nie weźmie się pod uwagę użyteczności i dostępności tych miejsc (Naniopoulos i Tsalis, 2015, s. 251–252).

2.3. Ograniczenia i bariery w dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami

Bariery, które utrudniają lub uniemożliwiają osobom z niepełnosprawnościami wyjazdy turystyczne, są niezwykle zróżnicowanej natury. Mimo to wszystkie dotyczą dostępności przestrzeni turystycznej (w jej rozumieniu zgodnym z definicją podaną w podrozdziale 2.1).

W klasycznym zestawieniu Smitha (1987) bariery dla turystyki osób z niepełnosprawnościami podzielono na trzy kategorie: wewnętrzne (*intrinsic*), środowiskowe (*environmental*) oraz interakcyjne (*interactive*) (Tab. 3). W literaturze stosuje się też inne tłumaczenia nazw barier z języka angielskiego na polski. Szerzej kwestię tę omówiono we wcześniejszych publikacjach (Lubarska, 2018). Bariery wewnętrzne związane są z osobą turysty, bariery środowiskowe dotyczą odwiedzanego miejsca, bariery interakcyjne zaś – relacji pomiędzy turystą a jego otoczeniem.

W późniejszych latach bariery i ograniczenia wielokrotnie analizowano i interpretowano na nowo, przy czym autorzy stale i wielokrotnie zwracają uwagę na fakt, że zdefiniowanie bariery jest tylko jednym z kroków na drodze do jej usunięcia.

Tab. 3 Podział barier dla turystyki osób z niepełnosprawnościami

Bariery wewnętrzne	Bariery środowiskowe	Bariery interakcyjne
Brak wiedzy Problemy związane ze zdrowiem Nieudolność społeczna Zależność psychiczna i fizyczna	Bariery związane z postawą społeczeństwa Bariery architektoniczne Bariery ekologiczne Bariery związane z transportem Bariery związane z regulacjami i przepisami	Niedopasowanie na linii umiejętność/wyzwanie Bariery komunikacyjne

Źródło: opracowano na podstawie Smith, 1987, s. 379–384.

Bariery i ograniczenia nie mają równej wagi. Ich odbiór jest zawsze subiektywny, stąd przeprowadza się badania, w których OzN są pytane o ich opinię na temat barier szczególnie ograniczających dostępność turystyki.

Wyniki badań Popiela (2016, s. 108) wskazują, że w Polsce największą przeszkodę stanowi brak fizycznego dostępu do przestrzeni turystycznej. W ankiecie przeprowadzonej na małej próbie respondentów (n=100) stwierdzono jednak, że dla OzN główną przeszkodą w podróżowaniu są finanse, co ma uzasadnienie, gdyż ich sytuacja finansowa jest gorsza od przeciętnej¹⁴, a hotele posiadające udogodnienia niejednokrotnie nie należą do najtańszego segmentu usług noclegowych (Popiel, 2016, s. 108). W ten sposób bariery architektoniczne i finansowe łączą się.

Kolejne badanie (Szlenk, 2016, s. 128), przeprowadzone na małej próbie osób z niepełnosprawnością ruchową (n=112), wykazało, że osoby z niepełnosprawnością ruchową jako główną barierę wskazują brak informacji o turystycznej, za nim są zaś bariery ekonomiczne (niskie dochody, zbyt wysokie ceny ofert), a dopiero na czwartym miejscu pojawiają się bariery architektoniczne. Co interesujące, zły stan zdrowia był najrzadziej wskazywaną barierą (Szlenk, 2016, s. 128).

Badanie na większej grupie respondentów (n=460), zrealizowane w latach 2012–2014 (Kaganek i in., 2017, s. 122–129), wykazało, że osoby z niepełnosprawnością nie stanowią

¹⁴ Kontekst ekonomiczny niepełnosprawności omówiono szerzej w podrozdziale 1.3.

jednolitej grupy. Każdy z respondentów mógł wskazać więcej niż jedną barierę. W odpowiedziach pojawiały się znaczące różnice, np. młodsze osoby częściej zgłaszały brak dostępu do właściwego sprzętu, starsze zaś – bariery społeczne. Osoby z wykształceniem wyższym zdecydowanie częściej niż inne grupy wskazywały na bariery psychologiczne. Z badania wynika też, że 67,8% respondentów wskazywało barierę finansową, a 29,1% – organizacyjną. Chociaż więc wszyscy się zgadzają, że należy uwzględnić indywidualne potrzeby osób z niepełnosprawnością i oferować im odpowiednią w ich sytuacji formę turystyki, to z badania wynika, że nie wiadomo, jak to zrobić (Kaganek i in., 2017, s. 122-129).

Przyjmując szerszą perspektywę, uwzględniając doświadczenia zagraniczne, można zauważyć, że nawet miejsca, gdzie ruch turystyczny jest znaczący, jak choćby Cypr, borykają się z barierami – np. z ograniczonym dostępem do usług w hotelach, na plażach oraz na basenach. Dotkliwy jest też brak zniżek dla osób z niepełnosprawnością (Altinay i in., 2019, s. 4). Część z dostępnych miejsc istnieje wyłącznie „na papierze”, w rzeczywistości zaś nie można się do nich dostać (Altinay i in., 2019, s. 6). W badaniach obejmujących 15 geoparków w Portugalii i Hiszpanii (Henriques i in., 2019, s. 481) stwierdzono, że nie zaspokajają one potrzeb osób z niepełnosprawnością, zwłaszcza poznawczych. Przystosowanie przestrzeni pod kątem potrzeb tej grupy jest kosztowane. Ogromna bariera wynika również z faktu, że strony internetowe geoparków są zaprojektowane w sposób nieczytelny oraz brak na nich niezbędnych dla turystów z niepełnosprawnością informacji, co można by rozwiązać niskim kosztem i nakładem czasu, używając powszechnie dostępnych narzędzi online (Henriques i in., 2019, s. 481).

Bariery informacyjne są o tyle istotne, że komunikat o przystosowaniu przestrzeni do potrzeb OzN może zachęcić je do podróży w to miejsce, ale zniechęca do niej brak jakiegokolwiek informacji o dostępności. Z tego powodu informacje powinny być rzetelne i aktualne. Ważne też, by strony internetowe były dostępne pod kątem technicznym, zgodnie z wymogami WCAG 2.0¹⁵. Tymczasem w badaniu oficjalnych serwisów turystycznych państw północnoeuropejskich okazało się, że w dużej mierze nie przestrzegają one wytycznych, przy czym najgorszy wynik osiągnęła strona Norwegii, a następnie Wielkiej Brytanii, Niemiec, Belgii, Litwy i Szwecji (Domínguez Vila i in., 2019, s. 149–152). Również zawartość stron internetowych niejednokrotnie wprowadza w błąd – np. obiekty są opisywane jako dostępne dla osób z niepełnosprawnościami, podczas gdy okazuje się, że część ekspozycji jest

¹⁵ Wytyczne dotyczące dostępności treści internetowych (WCAG) 2.0 określają, w jaki sposób zwiększyć dostępność treści internetowych dla osób niepełnosprawnych (World Wide Web Consortium, 2008).

niedostępna albo, pomimo odpowiednio szerokiego wejścia, wyposażenie obiektu nie zostało odpowiednio dostosowane (Linderová i Janeček, 2017, s. 182).

Bariery informacyjne mogą być też zupełnie innego rodzaju. Wywiady z przewodnikami z Lizbony ujawniły, że często polega się na wiedzy i doświadczeniu przewodnika, zamiast zapewnić mu szkolenie, co jest strategią niepewną w kontekście zróżnicowania niepełnosprawności. Przewodnicy nie zawsze dysponują wiedzą na temat barier i nie zawsze umieją daną barierę zidentyfikować. Agencje turystyczne nie zawsze informują też o rodzaju niepełnosprawności, przez co trudniej przygotować trasę odpowiadającą danej grupie (Carvalho, 2018, s. 54–55).

Z kolei w Czechach brakuje oferty turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami, jak np. wycieczek i wyjazdów zorganizowanych, jednak ogólnie dostępność turystyki stale wzrasta (Linderová i Janeček, 2017, s. 183). W słynnym kurorcie Karlowe Wary według miejskich statystyk ponad połowa z lokali gastronomicznych jest dostępna dla osób z niepełnosprawnością ruchową, podczas gdy w rzeczywistości dotyczy to mniej niż jednej czwartej. Większość muzeów i atrakcji kulturowych jest częściowo lub całkowicie niedostępna (Linderová i Scholz, 2019, s. 282).

Brak dostępności przestrzeni wspólnej dotyczy również obiektów noclegowych. Badania ankietowe przeprowadzone wśród osób z niepełnosprawnością ruchową w USA (Tutuncu, 2017, s. 35) wykazały, że właśnie dostępność miejsc publicznych i rekreacyjnych, obok obecności łazienek w pokojach, stanowi jeden z najważniejszych czynników zadowolenia z hotelu OzN. Jednocześnie autor wzywa do tworzenia nowych standardów i regulacji, żeby zapewnić chociażby minimum dostępności, oraz do przeprowadzania audytów, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych (Tutuncu, 2017, s. 35).

Potrzebę przeprowadzania audytów obserwuje się też w Turcji, gdzie w 2013 r. wprowadzono przepisy ich dotyczące, ale brakuje specjalistów, którzy mogliby je wykonać. Badania dotyczące historycznego Placu Sułtana Ahmeda w Stambule pokazały, że osoby z niepełnosprawnością ruchową (ale też i inne grupy) nie mogą w pełni korzystać z tego miejsca z powodu podstawowych problemów z dostępnością, takich jak zły stan chodników (nieodpowiednia szerokość i niewłaściwa nawierzchnia), źle zaprojektowane rampy, słaba dostępność parkingu oraz brak udogodnień takich jak windy (Evcil, 2018, s. 710–711).

Innego rodzaju bariery wskazują niewidomi odwiedzający tureckie muzea, które zostały co prawda przystosowane, ale tylko do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową. Przestrzeń wystawowa za bardzo wykorzystuje zmysł wzroku, a za mało inne, przewodnicy zaś nie są przygotowani do pracy z osobami o różnych niepełnosprawnościach. Pojawia się

również kwestia braku możliwości samodzielnego zwiedzania muzeum oraz problemy z dotarciem do niego (Istanbullu Dincer i in., 2019, s. 120–121, 123). Turcja nie wypracowała jednoznacznej polityki w kwestii dostosowywania przestrzeni do potrzeb osób z niepełnosprawnością, zarówno na szczeblu krajowym, jak i regionalnym, co utrudnia samorządom planowanie dostępności. To samo dotyczy Grecji (Naniopoulos i in., 2016, s. 63).

W Rumunii brakuje nie tylko miejsc noclegowych dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnością – w 2016 r. było to tylko 400 pokoi na cały kraj – ale też oferty turystycznej skierowanej do tej grupy oraz szkoleń dla personelu. Poziomą dostępność turystyki dla osób z niepełnosprawnościami określa się jako „ekstremalnie niski” (Rabontu, 2018, s. 34–36). Podobną opinię („nieodpowiedni” i „całkowicie nieodpowiedni”) o poziomie dostępności turystyki dla osób z niepełnosprawnością wyrażono o Teheranie (Mahmoudzadeh i Kourdi Sarjaz, 2018, s. 110). W badaniu przeprowadzonym w tym mieście zidentyfikowano cały szereg barier środowiskowych, z których najbardziej znaczące okazały się związane z transportem, zakwaterowaniem, a także z niskimi kwalifikacjami personelu (Mahmoudzadeh i Kourdi Sarjaz, 2018, s. 107–109). W badaniu przeprowadzonym w hotelach w czterech miastach regionu amharskiego w Etiopii okazało się, że większość z ośmiu odwiedzonych hoteli „nie zapewniła wind, wózków dziecięcych, mebli restauracyjnych przeznaczonych dla osób na wózkach inwalidzkich i dzieci, wentylatorów chłodzących i grzewczych, poręczy przy toaletach, wannach i prysznicach, podwyższeń łóżek, migających lub wibrujących czujników dymu/ognia, krzesełek prysznicowych oraz oznaczeń szklanych drzwi i okien” (Meskele i in., 2018, s. 36–37). Można dyskutować, czy brak wózka dziecięcego w wyposażeniu hotelu faktycznie sprawia, że jest on niedostosowany do potrzeb rodzin z dziećmi (Meskele i in., 2018, s. 31), jednak brak windy to oczywista bariera architektoniczna.

Po przestudiowaniu powyższych przykładów wydawałoby się, że przeważają głównie bariery fizyczne. Nieraz jednak problem pojawia się na poziomie chęci dostosowania obiektu do potrzeb OzN. W badaniu dotyczącym poziomu wdrożenia turystyki dostępnej we Włoszech wyniki pokazały, że w kraju tym „brakuje pewności co do potencjału tego segmentu rynku” (Agovino i in., 2017, s. 64), natomiast bariery pojawiają się zarówno po stronie popytu (bariery środowiskowe i informacyjne, np. brak dostępu do budynków, ale też do informacji), jak i podaży (niewystarczające szkolenia personelu, brak odpowiedniego zakwaterowania, brak dostępności np. dworców kolejowych), a niska liczba realizowanych projektów związanych z dostępnością sugeruje, że nadal brakuje świadomości co do jej znaczenia (Agovino i in., 2017, s. 65).

Jeśli zaś pojawia się świadomość, że dostępność jednak jest istotna, nawet w najmniej sprzyjających warunkach można podjąć działania mające na celu udostępnienie obiektu osobom z niepełnosprawnością. Chociaż w The Village Museum w Tanzanii nie oznaczono miejsc parkingowych dla OzN i brakuje tam toalet dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnością, muzeum zapewnia specjalne programy przeznaczone dla OzN, nowe inwestycje zaś realizowane są w duchu projektowania uniwersalnego (Lwoga i Mapunda, 2017, s. 49–51).

Szczególnie istotne jest uwzględnienie dostępności na wcześniejszych etapach w przypadku nowych obiektów. Zespół naukowców z Hongkongu, zajmujących się dostępnością przestrzeni otwartej (Siu i in., 2019), stwierdził na przykładach trzech wielkich miast azjatyckich (Hongkongu, Pekinu i Taipei), że nieuwzględnienie dostępności na wczesnych etapach prowadzi do konieczności wprowadzania zmian na etapie późniejszym, co oznacza dodatkowe koszty i generuje niepotrzebną pracę. Następnie skonstatował: „Aby zapewnić społeczeństwu inkluzywnemu (*inclusive society*) wysoką jakość obiektów typu *open space*, należy kompleksowo rozważyć trzy etapy: politykę, wdrożenie i zarządzanie” (Siu i in., 2019, s. 347). Najlepiej więc, by istniejąca polityka obejmowała kwestie związane z dostępnością przestrzeni dla osób z niepełnosprawnością, aby nie tworzyć barier, które później trzeba będzie niwelować. Dostępność konkretnego miejsca należy zaplanować, zanim ono powstanie (Istanbullu Dincer i in., 2019, s. 123).

Pozostaje otwarta dyskusja, na ile bariery mogą i powinny być usuwane np. w obiektach dziedzictwa kulturowego, a na ile powinno dostosowywać się istniejące już miejsca. Hooi i Yaacob (2019, s. 31) przytaczają w tym kontekście prawo malajskie, w którym zdefiniowano „rozsądne dostosowanie” (*reasonable accommodation*) jako „odpowiednie modyfikacje i dostosowania nienakładające nieproporcjonalnych lub nadmiernych obciążeń, jeżeli są one konieczne w danym przypadku”. Niejednokrotnie wprowadzenie właściwego udogodnienia lub urządzenia zwiększającego dostęp jest lepsze niż usuwanie istniejącej fizycznej bariery, zwłaszcza jeśli jej likwidacja utrudniłaby zachowanie walorów danego miejsca (Hooi i Yaacob, 2019, s. 30–31).

Bariery skutecznie utrudniają osobom z niepełnosprawnością pełne korzystanie z możliwości, jakie oferują destynacje turystyczne. Liczne inicjatywy na rzecz dostępności sprawiają jednak, że sytuacja się zmienia. Rosnąca świadomość wagi problemu powoduje, że nawet kwatery prywatne wynajmowane przez sieci *peer-to-peer*, np. Airbnb, wprowadzają proste udogodnienia zmniejszające bariery fizyczne, jak instalacja poręczy w łazienkach albo usunięcie dywanów. Dzięki coraz dokładniejszym opisom miejsc oraz otwartości podczas

wymiany informacji przed przyjazdem niwelowane są też bariery informacyjne i związane z postawami (Randle i Dolnicar, 2019, s. 287).

Z ciekawszych inicjatyw związanych z barierami warto wspomnieć o niedawnym pomysle hiszpańskich badaczy (Ariadna Gassiot, Lluís Prats, Lluís Coromina), którzy stworzyli narzędzie oceniające bariery, jakie osoby z niepełnosprawnością mogą napotkać w danym miejscu, a w którym nie wyróżnia się typu niepełnosprawności, tylko traktuje dostępność w sposób uniwersalny. Zbudowana we współpracy z OzN lista barier została oceniona przez inną grupę OzN pod kątem znaczenia danej bariery dla uczestnictwa w turystyce oraz wpływu na preferencje dotyczące podróży. W ten sposób oceniono wagę każdej z barier. Podobną metodą można stworzyć analogiczne skale dla innych krajów, a autorzy badania sądzą, że ze względu na podobieństwo kulturowe można narzędzie to wykorzystać już teraz nie tylko w Hiszpanii, gdzie powstało, ale też w państwach ościennych (Gassiot i in., 2018, s. 66–68). W Hiszpanii turystyka dostępna jest rozwinięta na tyle, że na oficjalnej stronie dotyczącej turystyki można pobrać broszury informacyjne w formacie PDF, zawierające spisy miejsc dostępnych dla osób z niepełnosprawnościami zarówno w poszczególnych kategoriach – kulinaria, atrakcje turystyczne, szlaki itd., jak i dla konkretnych, wybranych miejscowości. Można tam znaleźć też gotowe oferty wycieczek (Turespaña, 2020). W ramach programu Niemcy Bez Barrier (*BarrierFree Germany*) przygotowano dostępną stronę internetową o możliwościach podróży dla osób z niepełnosprawnością (German National Tourist Board, 2020). Istnieje też na bieżąco aktualizowana wyszukiwarka obiektów dostępnych w całych Niemczech (Reisen für Alle, 2020). We Francji dostawcy usług turystycznych dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnością mogą otrzymać oznaczenie *Tourisme et Handicap*, a regiony zapewniające dostępność na wszystkich etapach podróży – łącznie z dostępnością finansową – kwalifikują się do oznaczenia *Destination pour Tous* (OECD, 2018, s. 53). Interesujące są również spostrzeżenia dotyczące wagi zrzeszania się – np. w serbskim badaniu ankietowym okazało się, że właściciele i menedżerowie winiarni należących do klastra lub stowarzyszenia winiarskiego są bardziej świadomi znaczenia pozytywnego nastawienia do gości z niepełnosprawnością (Jević i in., 2019, s. 1167–1169). Dzięki działalności ENAT – sieci zrzeszającej podmioty działające na rzecz turystyki dostępnej – idea ta staje się coraz bardziej znana i akceptowana¹⁶.

¹⁶ Szerzej to zagadnienie rozwinięto w podrozdziale 3.4.

2.4. Definicja przestrzeni zewnętrznej – dyskusja nad pojęciem

Pojęcie „przestrzeń zewnętrzna” zastosowane w niniejszej pracy jest różnie interpretowane nie tylko w poszczególnych dziedzinach nauki, ale i w powszechnym, intuicyjnym użyciu. Uwzględnienie przestrzeni zewnętrznej w katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej ma być tym, co ją wyróżni spośród podobnych narzędzi, niezbędne więc wydaje się określenie, o jaką przestrzeń chodzi.

W niniejszej pracy „przestrzeń zewnętrzna” ma znaczenie podobne do angielskiego rzeczownika *outdoors*, które oznacza „poza budynkiem”, „na powietrzu”. Występuje również przymiotnik *outdoor*, tłumaczony w podobny sposób. W literaturze zagranicznej stosuje się te dwa wyrazy powszechnie. W literaturze polskiej, ze względu na brak jednoznacznego odpowiednika, pojawiają się inne określenia.

Sumień (1992, s. 32) wprowadza pojęcie przestrzeni zewnętrznej, „która nie jest negatywem przestrzeni zabudowanej, lecz stanowi przestrzeń pozytywową o ważnej roli w formie miasta. Przestrzenie: zewnętrzna i wewnętrzna – obudowana bryłami, wzajemnie się warunkują jako twory bryłowo-przestrzenne, a przestrzeń zewnętrzna stanowi ważny komponent krajobrazu miasta oraz przestrzeń życiową – publiczną, zwaną też przestrzenią wolną, otwartą czy zieloną”. W tej definicji „przestrzeń zewnętrzna” jest pojęciem o tyle trafnym, że nie wskazuje elementów ją ograniczających, a raczej stanowi odwrotność przestrzeni obudowanej bryłami. Stąd też wynika jej przewaga nad pojęciem „przestrzeń otwarta”. W definicji Olenderka (2008, s. 64) „przestrzeń otwarta rozumiana jest jako pozbawiona widocznych barier (np. krawędzi budynku lub ściany lasu)”. Sikorska proponuje następującą definicję publicznej przestrzeni otwartej: „przestrzeń ogólnodostępna, niewydzielona płotami, murami, do której dostęp mają wszyscy, bez względu na narodowość, status materialny, kolor skóry, wyznanie itp. Otwartą traktuje się jako nieograniczoną czy też wygrodzoną, którą można bez problemu przemierzać. Jest to więc zarówno przestrzeń otwarta na przedmieściach i wokół miast, jak również przestrzeń publiczna w centrach miast” (2010, s. 158). Miejsca, które zostaną przedstawione w niniejszym opracowaniu, są często ograniczone płotem lub murem, choć nie ścianą ani dachem. Jednocześnie nie wszystkie są dostępne dla osób postronnych w sposób nieograniczony, co wyklucza nazwanie ich „przestrzenią publiczną”. Przemawia za tym chociażby definicja Rogowskiej (2016, s. 160), dla której przestrzeń publiczna „powinna być dostępna dla wszystkich użytkowników, a także ułatwiać wielostronną komunikację i interakcje między różnymi jednostkami i grupami”. Przestrzeń publiczna jest poza tym silnie związana z pojęciem miasta, co znajduje odzwierciedlenie w jej definicjach (Rogowska, 2016, s. 160, 2013, s. 179–180).

W literaturze można spotkać wiele określeń, pasujących do miejsc, w których przeprowadzano badania, a które znajdowały się poza budynkami. Termin „plener” odrzucony został ze względu na silne skojarzenia z działalnością artystyczną, ponieważ według definicji jest to „otwarta przestrzeń **pod gołym niebem** czy naturalna sceneria, **będąca miejscem aktywności artystów** [podkr. – AL] (malarzy, fotografów, filmowców), z czasem przyjęło się rozszerzyć ten termin na inne formy aktywności, w szczególności krajoznawcze i rekreacyjne” (Płoskonka i Dzioban, 2012, s. 37).

Niektóre ze stosowanych określeń na przestrzeń poza budynkami to:

- „pod gołym niebem” – np. „muzea pod gołym niebem rozpowszechniają się w całej Europie” (Permilovskaya, 2011, s. 169), „wielu turystów uprawiających wspinaczkę wysokogórską nocuje «pod gołym niebem»” (Mokras-Grabowska, 2016, s. 76);
- „na łonie natury” – np. „ekoturystyka to rodzaj turystyki przyrodniczej, która może, ale nie musi mieć miejsca na łonie natury” (Graja-Zwolińska i Spychała, 2013, s. 41), „pragną wypocząć na łonie natury” (Urbaniak, 2012, s. 16);
- „na łonie przyrody” – np. „walory wychowawcze przygodowych zajęć na łonie przyrody” (Płoskonka i Dzioban, 2012, s. 39);
- „na wolnym powietrzu” – np. „pierwsze muzeum na wolnym powietrzu” (Permilovskaya, 2011, s. 169), „największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej” (Rohrscheidt, 2009, s. 20);
- „na świeżym powietrzu” – np. „sposób spędzania czasu na świeżym powietrzu” (Kozłowska, 2008, s. 5);
- „pod chmurką” – np. „zajęcia terenowe «pod chmurką»” (Sikora, 2016).

Dyskusję nad nazewnictwem podobnych obiektów podjęli Tubaja i Święch (2012) w kontekście muzeów „na wolnym powietrzu”, szukając równowagi między poprawnością naukową a faktem, że pewne wyrażenia funkcjonują już od dawna w świadomości potocznej. W powyższych pracach autorzy niejednokrotnie odwoływali się do definicji słownikowych przy definiowaniu pojęć (Płoskonka i Dzioban, 2012; Rogowska, 2016). Można wysnuć wniosek, że pojawia się pewna dowolność, która pozwala wykorzystać nieugruntowane jeszcze pojęcie „przestrzeń zewnętrzna” w podobnym znaczeniu, jak to podane przez Sumienia (1992).

W niniejszej pracy „**przestrzeń zewnętrzna**” ma więc **znaczenie zbliżone do *outdoor space* i *outdoor environment*, a więc: miejsce na dworze, nie w budynku. *Outdoor space* może być zarówno przestrzenią prywatną, dzieloną przez zamkniętą grupę, całkiem publiczną, jak i współdzieloną – czyli będącą czyjąś własnością, ale dostępną dla każdego**, jak np. kampus uniwersytecki (Cooper Marcus, 2003, s. 32).

Kolejny podrozdział podsumowuje wcześniejsze badania nad przestrzenią zewnętrzną jako miejscem wypoczynku, aktywności rekreacyjnej i turystycznej. Ze względu na brak konsekwencji w literaturze przedmiotu, jeśli chodzi o warstwę pojęciową, o czym traktował niniejszy podrozdział, zostaną przedstawione zbiorczo wszystkie wnioski badaczy, bez względu na to, czy autor określał daną przestrzeń jako „otwartą” czy „zieloną”, a wypoczynek opisywał jako „na łonie natury” czy „na świeżym powietrzu”. We wszystkich przypadkach, jak można wnioskować, osobom tym chodziło o miejsca na zewnątrz, poza budynkiem (ang. *outdoors*), jako przeciwieństwo przebywania wewnątrz budynków (ang. *indoors*).

2.5. Wpływ przebywania w przestrzeni zewnętrznej na zdrowie i samopoczucie

Dostęp do przestrzeni zewnętrznej – zwłaszcza przestrzeni zielonej – ma pozytywny wpływ na zdrowie człowieka, zarówno fizyczne, jak i psychiczne. Prowadzi się wiele szeroko zakrojonych badań, mających na celu ustalenie wpływu przebywania w przestrzeni zewnętrznej, szczególnie znajdującej się blisko miejsca zamieszkania, na dobre samopoczucie. Jedną z tego typu inicjatyw jest projekt PHENOTYPE, który ma na celu lepsze zrozumienie potencjalnych mechanizmów i lepsze uwzględnienie potrzeb w zakresie zdrowia ludzkiego w planowaniu przestrzennym oraz zarządzaniu przestrzenią. Analizowane są: przestrzeń zielona (ang. *green spaces*), czyli np. parki, miejsca, ogrody na dachach; „zieleń” (ang. „*greenery*”; użycie cudzysłowu pochodzi od autorów), czyli np. lasy, rezerваты, góry; przestrzeń tzw. niebieska (ang. *blue spaces*), czyli np. stawy, rzeki, plaże (van Gent, 2016).

Wykorzystanie przestrzeni zielonej i przyrodniczej ułatwia odnowę psychiczną oraz zmniejsza stres i niepokój (Nieuwenhuijsen i in., 2014). Dobroczynny wpływ przyrodniczego środowiska zewnętrznego (ang. *natural outdoor environments* – NOE) jest na tyle wyraźny, że „zdrowie psychiczne ludności mogłoby skorzystać z interwencji środowiskowych mających na celu zwiększenie publicznego kontaktu z NOE” (Triguero-Mas i in., 2017, s. 637). Podobny wniosek wysnuła Vujcic ze swoim zespołem (Vujcic i in., 2019, s. 305), dodając, że decydenci polityczni, urbaniści i promotorzy zdrowia publicznego powinni skorzystać z wyników tego typu badań. Związek pomiędzy rekreacyjnym użytkowaniem środowiska przyrodniczego a odczuwalnym dobrym stanem emocjonalnym i fizycznym wykazano też w innych badaniach (Coldwell i Evans, 2018; Korpela i in., 2014; Pryor i in., 2005; Thompson Coon i in., 2011). W serii pięciu zróżnicowanych metodologicznie badań R. Ryana i jego zespołu (Ryan i in., 2010) potwierdziła się konsekwentna pozytywna zależność między przebywaniem na zewnątrz a subiektywnym odczuciem witalności (ang. *vitality*).

Wpływ ten był znaczący zwłaszcza w przypadku aktywności fizycznej oraz interakcji społecznych. Autorzy zwracają uwagę na fakt, że „witalność” stanowi część dobrego samopoczucia, a nawet zdrowia psychicznego (Ryan i in., 2010).

Najnowsze badania potwierdzają, że przebywanie na zewnątrz jest korzystne. Nawet krótki, 15-minutowy pobyt w środowisku leśnym wywołuje efekt relaksacji psychologicznej (Bielinis i in., 2016, s. 393), bierny i czynny kontakt z ogrodem przynosi korzyści fizyczne, psychiczne i duchowe (Zdrojewicz i in., 2017, s. 130–131), a zielone przestrzenie miejskie korzystnie wpływają na samopoczucie mieszkańców (Mazur, 2017, s. 105). W przypadku przestrzeni miejskich występują jednak pewne ograniczenia. Po pierwsze, musi być ona przygotowana, zaplanowana, by spełnić wymagania przebywających w niej osób pod względem aktywności i prywatności (Ozsoy i in., 1996, s. 172), po drugie, w przestrzeni miejskiej wzrastają wskaźniki negatywnego nastroju i spada wigor, w porównaniu nawet do przebywania w pomieszczeniach (Bielinis i in., 2016, s. 393). Zdrowie i dobre samopoczucie wymagają miejskiej, „lecniczej”, przestrzeni zielonej (Souter-Brown, 2014, s. 124). Kontakt z przyrodą jest niezbędnym elementem, który przestrzeń zewnętrzną musi zawierać, by stać się przyjazną użytkownikom. Ćwiczenia fizyczne w estetycznym, przyjemnym pomieszczeniu są korzystniejsze dla zdrowia niż ćwiczenia w przestrzeni zewnętrznej tłoczego miasta (Thompson Coon i in., 2011, s. 1771). Liczne badania potwierdziły pozytywny wpływ przestrzeni zielonej na zdrowie i samopoczucie (Tzoulas i in., 2007), mimo to mieszkańcy miast mają do niej za mały dostęp w odniesieniu do swoich potrzeb (Bertram i Rehdanz, 2015). Osobom mieszkającym w „bardziej zielonych” okolicach łatwiej osiągnąć niezbędny poziom aktywności fizycznej wymaganej do utrzymania dobrego zdrowia (Mytton i in., 2012, s. 1041). Jest to ważna informacja w kontekście kolejnego podrozdziału, gdyż więcej OzN w Polsce mieszka w miastach niż na wsi (Kukulak-Dolata i Sobocka-Szczapa, 2013, s. 60).

2.6. Przestrzeń zewnętrzna w życiu osób z niepełnosprawnością

Niniejszy podrozdział stanowi rozwinięcie poprzednich. Oprócz korzyści odnoszonych przez wszystkich członków społeczeństwa istnieją bowiem również inne, szczególne powody, dla których właśnie OzN powinny korzystać z zewnętrznej przestrzeni, wspólnej zarówno dla nich, jak i osób w pełni sprawnych.

2.6.1. Wykorzystanie przestrzeni zewnętrznej przez OzN

Korzystanie z przestrzeni zewnętrznej przez OzN nierzadko wymaga specjalnego oprzyrządowania, dobrej organizacji i odpowiedniego przystosowania. Jest jednak wiele

powodów, dla których warto, by OzN spędzały czas poza budynkami. Pierwszym aspektem jest fakt, że tak jak osoby sprawne (zob. podrozdział 2.3), tak i OzN mogą oczekiwać tam korzyści zdrowotnych i poprawy samopoczucia. „Natura i więzi społeczne wspierają zdrowie i dobre samopoczucie (...). Bez względu na rodzaj niepełnosprawności, dorośli i dzieci muszą mieć możliwość łatwego wyjścia na zewnątrz [*get outdoors*], żeby móc wejść w kontakt z przyrodą i swoją społecznością” (Souter-Brown, 2014, s. 164). Ciekawą opcją jest tzw. hortiterapia, czyli ogrodolecznictwo – osoby o różnych rodzajach niepełnosprawności odnajdują się w przestrzeni takiego ogrodu, uczestnicząc w proponowanych zajęciach, które mogą być „ucieczką od niepełnosprawności, choroby, uzależnienia” (Zawiślak, 2015, s. 27). Dzięki temu, że tego rodzaju zajęcia odbywają się na świeżym powietrzu, w miejscu ogólnie dostępnym, osoby z niepełnosprawnością mogą renegocjować swoje miejsce w społeczności i oderwać się od stygmatu niepełnosprawności (Diamant i Waterhouse, 2010, s. 87–88).

Dość oczywistym wyborem aktywności w przestrzeni zewnętrznej są zajęcia sportowe. Szczególnie te o dużych walorach rekreacyjnych, czyli wiążące się „ze zmianą codziennego miejsca zamieszkania na przebywanie w środowisku naturalnym” (Koper i Tasiemski, 2013, s. 129), są korzystne dla OzN. Niektóre z tego typu aktywności wymagają jednak dostępu do specjalistycznego sprzętu, dostosowanego do potrzeb OzN. O tym, czy oraz jaką aktywność w środowisku zewnętrznym ostatecznie wybierze OzN, decyduje w dużym stopniu wystarczający dostęp do informacji o danym miejscu (Evcil, 2018, s. 5).

2.6.2. Możliwości OzN dotyczące wykorzystania przestrzeni zewnętrznej w celach turystycznych

Dla OzN wyjazdy turystyczne mają tak istotne znaczenie, że wielokrotnie decydują się na takie podróże pomimo barier, z którymi muszą się podczas nich zmierzyć (Furmanek, 2014, s. 14). Wyjazd turystyczny zorganizowany dla OzN jest „często jedyną możliwością opuszczenia domu, nawiązania i utrzymywania kontaktów towarzyskich, realizowania pasji poznawczych” (Furmanek, 2014, s. 7). Dla wielu osób z niepełnosprawnością możliwość podjęcia aktywności turystycznej jest sposobem na pokazanie sobie i innym, że mają one kontrolę nad swoim życiem i potrafią zaspokajać swoje potrzeby (Yau i in., 2004, s. 958).

Osoby z niepełnosprawnością mogą korzystać z całej gamy możliwości turystyki. Organizowane są wycieczki, biwaki, obozy, wczasy. Szczególną formą wyjazdów są obozy i turnusy rehabilitacyjne, a także obozy rehabilitacyjno-sportowe. W grę wchodzi też tzw. turystyka kwalifikowana, czyli turystyka aktywna (Walentynowicz, 2008, s. 29–31). Ta ostatnia może przyjąć różne formy, takie jak: „piesza, rowerowa, górską, wypoczynkowa

z wykorzystaniem form rekreacji ruchowej: joggingu, spacerów, nordic walking, aerobiku, pływania, tańca, tenisa, rugby, narciarstwa, jazdy konnej” (Lubowiecki-Vikuk i Paczyńska-Jędrycka, 2010).

Osoby z niepełnosprawnościami w kwestii kontaktu z przyrodą mają podobne preferencje, co osoby w pełni sprawne. Chętnie ją poznają i doceniają wyjazdy turystyczne na łono natury, przy czym często wolą, by przyroda, np. parku narodowego, nie była modyfikowana, nawet kosztem ich wygody – z wyjątkiem osób z niepełnosprawnością narządu ruchu, dla których jest to poważne ograniczenie dostępności (Chikuta i in., 2019, s. 89). Istnieją strategie, dzięki którym nawet obszary chronione mogą stać się dostępne w pełnym lub ograniczonym stopniu (Maciejko i in., 2019, s. 10). Podobne ograniczenia obowiązują miejsca o walorach historycznych – choć motywacja i chęć zarówno osób w pełni sprawnych, jak i z niepełnosprawnością do ich zwiedzania jest podobna, to bariery związane z jego charakterem i niemożnością dostosowania do potrzeb OzN sprawiają, że miejsca te bywają nieuwzględniane jako potencjalny cel aktywności turystycznej (Evcil, 2018, s. 709-711), mimo strategii udostępniania dziedzictwa kulturowego OzN (Zajadacz, 2010b, s. 164). Te dwa rodzaje destynacji: miejsca o walorach historycznych i kulturowych (w tym stanowiska archeologiczne) oraz miejsca o walorach przyrodniczych są – według badań przeprowadzonych przez Mamoon (2013, s. 484) – szczególnie interesujące dla OzN.

Turystyka osób z niepełnosprawnością może wygenerować konkretny przychód w miejscu ich pobytu. W Hiszpanii przeprowadzono badania, z których wynika, że turyści z niepełnosprawnością nie tylko wydają przeciętnie więcej pieniędzy podczas swojego wyjazdu, ale mają także tendencję do podróżowania w towarzystwie. Dostosowanie przestrzeni do ich potrzeb daje przewagę na rynku oraz przyciąga nowy segment klientów (Domínguez i in., 2013, s. 1397).

W przestrzeni turystycznej w przyjemnych warunkach odbywa się wiele niezbędnych z punktu widzenia społeczeństwa procesów, w tym integracja oraz inkluzja społeczna OzN. Obecność OzN w przestrzeni wspólnej sprawia, że w oczach społeczeństwa tracą one pewne przymioty, stereotypowo związane z niepełnosprawnością, i nabierają podmiotowości. Pełnienie cenionych i pożądanых ról społecznych (jak np. turyści) powoduje, że OzN mogą być postrzegane w społeczeństwie jak jego pełnowartościowi członkowie, bez towarzyszącego niepełnosprawności nimbu nieszczęścia. Wspólne doświadczenia mają potencjał więziotwórczy – bez względu na to, czy było się na wspólnej wycieczce, czy na różnych, sama możliwość podzielenia się wrażeniami z danego miejsca sprawia, że rozmówca wydaje się bardziej podobny do nas, uświadamia, że żyjemy w podobnym kręgu kulturowym i znamy

te same miejsca. Turystyka polega wszak też na „zerwaniu z ustalonym porządkiem i praktykami dnia codziennego oraz poddaniu zmysłów działaniu niecodziennych, niezwykłych bodźców” (Urry, 2007, s. 15), a dotyczy to wszystkich bez względu na poziom ich sprawności. Zmniejsza się stygmat „inności”, a pogłębia poczucie wspólnoty. Podróże kształcą każdego. Dzięki nim OzN nie tylko integrują się ze społeczeństwem i dobrze bawią, ale także poznają świat, edukują się¹⁷.

2.7. Ocena dostępności przestrzeni turystycznej

Ocenianie to „proces odwzorowania cechy (lub zbioru cech) ocenianego obiektu na określoną pozycję w systemie wartości, przy czym pozycja ta może być wyrażona w układzie dychotomicznym (np. «dobre–złe»), stopniowalnym lub hierarchicznym” (Kostrowicki, 1992, s. 9). Ocena kompleksowa, integralna to „działanie polegające na tworzeniu całości najbardziej przydatnej dla danego celu. Jest to najbardziej złożony etap oceny – synteza skutecznego działania” (Sołowiej, 1999; cyt. za Zajadacz, 2004, s. 71). Ocena kompleksowa wymaga syntezy działań, tworzenia całości najbardziej przydatnej dla danego celu. W procesie tej oceny powinno się włączyć do całości wszystkie elementy niezbędne, które równocześnie zapewniają skuteczność działania (Sołowiej, 1992, s. 8).

Dla potrzeb omówienia założeń katalogu kryteriów oceny przestrzeni turystycznej zaadaptowano zaproponowany przez Zajadacz (2019) model uwzględniający trzy filary dostępności: dostępność systemu informacji turystycznej, dostępność fizyczna oraz umiejętności personelu obsługującego odwiedzających (Zajadacz, 2019, s. 59).

2.7.1. Dostępność systemu informacji turystycznej

W dostępności informacyjnej kluczowe są różnorodność oraz zapewnienie wielu kanałów dostępu do informacji dotyczących turystyki. Należy jasno i przystępnie komunikować, dlaczego dane miejsce może zainteresować OzN, i wskazać potencjalne korzyści z odwiedzin. Akcje informacyjne oraz inne formy zachęty mogą spowodować wzrost zainteresowania OzN usługami turystycznymi o wysokiej dostępności. Popyt na te usługi z kolei sprawi, że gestorzy będą bardziej skłonni je oferować, choćby po to, by utrzymać konkurencyjność swoich obiektów.

Kolejną istotną kwestię stanowi informacja o ofercie turystycznej. Ważne jest zastosowanie wielu metod i kanałów dostępu do informacji – z uwzględnieniem ograniczeń,

¹⁷ Szerzej omówiono ten temat w publikacji pt. *Rola krajoznawstwa i turystyki w integracji społecznej osób z niepełnosprawnościami* (Lubarska, 2021).

które wiążą się z każdym z rozwiązań. Różnorodność wydaje się w tym przypadku szczególnie istotna, aby nie wykluczyć żadnej grupy – najlepiej, żeby utrzymywać kilka kanałów kontaktu, jak telefon, e-mail i formularz na stronie www. Pierwszym krokiem w kierunku zwiększenia dostępności informacyjnej może być powszechne wdrożenie standardu WCAG 2.1 na stronach internetowych, nie jest to jednak rozwiązanie wystarczające w dobie zaawansowanych technologii, umożliwiających dużo dalej idące dostosowania.

Zadbać należy też o informację na miejscu. Istnieje wiele różnych strategii zwiększających dostępność danego obiektu. Można chociażby skoncentrować się na likwidacji barier w dostępie do informacji, analizując je pod kątem poszczególnych niepełnosprawności, przy czym najprostsze oraz bardziej skomplikowane rozwiązania potrafią być równie skuteczne. Jako przykład może posłużyć komunikowanie się z osobami z niepełnosprawnością słuchu – porozumiewanie się na piśmie oraz korzystanie z usług tłumacza online służy zasadniczo jednemu celowi: skutecznemu porozumieniu. Usługi tłumacza online wymagają jednak zakupu sprzętu i wykupienia subskrypcji. Skorzystanie z kartki i długopisu może być równie skuteczne, choć o wiele tańsze. Dobrze, gdy OzN ma w tej kwestii wybór. Istotny jest również dostęp do informacji o ewentualnej ekspozycji czy walorach przyrodniczych lub kulturowych odwiedzanego miejsca. O dostępności świadczy np. przygotowanie materiałów w powiększonym druku oraz uproszczonych tekstów do łatwego czytania.

2.7.2. Dostępność fizyczna

Dostępność fizyczna polega na przygotowaniu fizycznym/technicznym danej przestrzeni (Zajadacz, 2019, s. 61). Najczęściej bierze się pod uwagę, na ile uwzględniane są potrzeby osób z niepełnosprawnością narządu ruchu, zwłaszcza użytkowników wózków inwalidzkich. Tymczasem pozostałe grupy również potrzebują pewnych udogodnień, które w istocie sprowadzają się do likwidacji barier. Niekiedy wymagania i potrzeby poszczególnych grup bywają ze sobą sprzeczne. Czasem dostosowanie danego miejsca budzi kontrowersje – ze względu na używanie kontrastowych barw lub ingerencję w układ zabytkowych obiektów. Jest wiele dowodów na to, że dostosowania dla OzN mogą być estetycznie satysfakcjonujące i nie zaburzać walorów atrakcji turystycznej.

Przygotowanie fizyczne/techniczne zawiera w sobie też takie przygotowanie ekspozycji lub ścieżek zwiedzania, by OzN mogły w możliwie największym stopniu skorzystać z oferty danego miejsca. Na etapie projektowania polega to na zaplanowaniu przyjaznej, uniwersalnej przestrzeni, bez barier i zbędnych utrudnień. Ważne jest jednak także to, by później nie zaprzepaścić tego efektu, np. przez brak dbałości o nawierzchnie lub nieodpowiednią

czy mało regularną konserwację wyposażenia i urządzeń. Brak dostępności fizycznej nieraz całkowicie uniemożliwia korzystanie z przestrzeni turystycznej. Jeśli nie można jej zapewnić w pełni, należy zastosować rozwiązania zastępcze, np. jeśli część ekspozycji znajduje się na piętrze, na które nie dojeżdżają windy, można zaprezentować ją poprzez wirtualny spacer, film albo zdjęcia.

2.7.3. Umiejętności personelu obsługującego odwiedzających

Każda z osób obsługujących turystów powinna mieć podstawowe przygotowanie do obsługi OzN. W praktyce oprócz wiedzy niezbędne jest także wykształcenie właściwej postawy: profesjonalnej, ale też empatycznej i otwartej na potrzeby odwiedzającego. W turystyce pracują osoby o różnym przygotowaniu, charakterze oraz umiejętnościach. Ujednoliceniu standardów obsługi OzN sprzyja organizacja szkoleń, zwłaszcza prowadzonych przez środowisko OzN lub organizacje zajmujące się turystyką OzN. Ważne, by kurs zawierał aktualne, możliwe do zweryfikowania treści i obejmował możliwie dużą część personelu mającą bezpośrednią styczność z odwiedzającymi. Oprócz szkoleń znaczenie ma również doświadczenie. Osoby pracujące w miejscach, które są często odwiedzane przez OzN, znają bariery tam występujące z własnego doświadczenia i niejednokrotnie opracowują skuteczne sposoby radzenia sobie z nimi *ad hoc*. Mając styczność z OzN, lepiej rozumieją problem dostępności przestrzeni turystycznej dla tej grupy, co wynika z wyników wywiadów oraz autoewaluacji opisanych w rozdziale szóstym – ich pewność siebie w kwestii obsługi OzN oraz świadomość problemu są wysokie. Jednak nawet obiekty nieodwiedzane przez OzN muszą być gotowe na potencjalną wizytę, stąd nacisk na otwartość i elastyczność w poszukiwaniu optymalnych rozwiązań.

Nie w każdym miejscu znajduje się personel obsługujący odwiedzających na miejscu. Trudno jednak wyobrazić sobie przestrzeń, za którą nikt nie odpowiada. Nawet jeśli personel nie jest fizycznie obecny, nadal ktoś zajmuje się promocją danego miejsca, jego utrzymaniem, udzielaniem informacji na jego temat przez strony internetowe, media społecznościowe oraz różne kanały komunikacji (np. e-mail).

2.7.4. Filary dostępności przestrzeni turystycznej a katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej

Na trzech filarach dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN powstał szkielet katalogu kryteriów jej oceny, opisanego szerzej w rozdziale szóstym – na tym podziale oparte są trzy główne kategorie kryteriów. Został on wybrany ze względu na swoją przejrzystość oraz fakt, że mieści w sobie niemal wszystkie zidentyfikowane w toku badań dobre praktyki.

Uwzględnienie trzech filarów dostępności – dostępności informacyjnej, fizycznej oraz umiejętności personelu obsługującego odwiedzających – powoduje, że nie zostaje przeoczona żadna kluczowa kwestia. Dodatkowa, najmniej obszerna kategoria, „Inne kryteria”, obejmuje nieliczne pozostałe kryteria natury ekonomicznej oraz wizerunkowej.

3. ROZWÓJ KONCEPCJI TURYSTYKI DOSTĘPNEJ DLA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

W tym rozdziale przedstawiono uwarunkowania prawne, kształtujące obecną politykę w kwestii turystyki osób z niepełnosprawnością oraz wpływające na rozwój koncepcji dostępności turystyki. Zawarto w nich działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i Unii Europejskiej, a także głównych organizacji zajmujących się turystyką OzN. Nie zabrakło również krótkiego omówienia inicjatyw podejmowanych w Polsce.

3.1. Inicjatywy w skali globalnej

Powszechna Deklaracji Praw Człowieka, uchwalona przez 10. Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 r., choć nie wspomina o niepełnosprawności, uwzględnia szereg praw dotyczących wszystkich ludzi, a więc i osób z niepełnosprawnością. Obecnie powszechnie przyjmuje się twierdzenie o równości praw wszystkich ludzi. Nie jest jednak rzeczą równie oczywistą obowiązek zapewnienia przez społeczeństwo rzeczywistej równości, zapobiegania fałszywej dyskryminacji wobec osób, które potrzebują szczególnych warunków, by móc egzekwować swoje prawa. Do tej grupy należą osoby z niepełnosprawnością. Kolejne dekady przyniosły szereg deklaracji – które nie są obowiązującym prawem, a jedynie wyrażeniem pewnej woli – dotyczących praw OzN. Z inicjatywy Organizacji Narodów Zjednoczonych w 1966 r. uchwalono dwa dokumenty: *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* oraz *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych*, w 1971 r. przyjęto *Deklarację Praw Osób z Upośledzeniem Umysłowym*, w 1975 – *Deklarację Praw Osób Niepełnosprawnych ONZ*, a cztery lata później (1979) – *Deklarację Praw Osób Głuchych i Niewidomych ONZ*.

Ogromny wpływ na rozwój koncepcji prawa osób z niepełnosprawnością do podróży i turystyki miała *Konwencja ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych* z dnia 13 grudnia 2006 r. Szczególnie znajduje to potwierdzenie w artykule 30, który:

- w punkcie 1 lit. c zobowiązuje państwa-strony do zapewnienia OzN dostępu do miejsc działalności kulturalnej lub usług z nią związanych, w tym do usług turystycznych;
- w punkcie 5 lit. c zobowiązuje państwa-strony do zapewnienia OzN dostępu m.in. do miejsc uprawiania turystyki;
- w punkcie 5 lit. e zobowiązuje państwa-strony do zapewnienia OzN dostępu do usług świadczonych przez organizatorów działalności m.in. w zakresie turystyki.

Zarówno ratyfikacja wspomnianej konwencji przez Radę UE w 2009 r. oraz przez Polskę w 2012 r., jak i inne inicjatywy przyczyniają się do realizacji programu na rzecz

równego dostępu, opartego na zasadzie niedyskryminacji i równego udziału osób niepełnosprawnych. Również w sektorze turystycznym niezbędne staje się zapewnienie takiego samego dostępu do towaru i usług, co wymaga podjęcia działań wspierających podmioty świadczące usługi turystyczne na różnych szczeblach i z udziałem wszystkich interesariuszy. Stąd też konieczność zharmonizowania przepisów prawa pod kątem zapewnienia dostępności turystyki (Ambrose, 2009, s. 48; Hurst, 2004, s. 301). Wspomniana konwencja stanowi międzynarodowe ramy, w których państwa wdrażają prawa człowieka w odniesieniu do osób z niepełnosprawnościami. Konwencja wyraźnie i wprost określa ich prawa do kultury, rekreacji i turystyki. Mimo to udział tych osób w turystyce jest znacząco ograniczony (Darcy i Dickson, 2009, s. 10–11; Popiel, 2013, s. 13; Zajadacz i Stroik, 2016, s. 20).

3.2. Działania UNWTO

UNWTO – *United Nations World Tourism Organization*, czyli Światowa Organizacja Turystyki – jest agendą Organizacji Narodów Zjednoczonych, odpowiadającą za promowanie odpowiedzialnej, zrównoważonej i powszechnie dostępnej turystyki. Jej główny cel to „promowanie i rozwój turystyki w celu przyczynienia się do rozwoju gospodarczego, zrozumienia międzynarodowego, pokoju, dobrobytu i powszechnego poszanowania, przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności wobec wszystkich, bez względu na rasę, płeć, język lub religię” (UNWTO, 2009).

UNWTO zachęca do wdrożenia Globalnego Kodeksu Etyki w Turystyce, aby zmaksymalizować wkład turystyki w rozwój społeczno-gospodarczy przy jednoczesnej minimalizacji jej ewentualnych negatywnych skutków. Wspomniany kodeks zawiera w sobie zalecenia dotyczące ochrony „najsłabszych grup”, do których zalicza OzN (art. 2) oraz promuje prawo do turystyki OzN (art. 7)¹⁸.

Obchody Światowego Dnia Turystyki 2016 zorganizowano pod hasłem „Turystyka dla wszystkich – propagowanie powszechnego dostępu”.

W 2016 roku UNWTO we współpracy z ENAT (European Network for Accessible Tourism) i hiszpańską fundacją ONCE opublikowała:

- *Manual on Accessible Tourism for All* („Podręcznik turystyki dostępnej wszystkim” w pięciu częściach) – wytyczne oparte na doświadczeniu, najnowszych badaniach naukowych, normach

¹⁸ GA Res. 406(XIII), *Approval of the Global Code of Ethics for Tourism*, 13th session, 27 September-1 October 1999, UNWTO Doc. A/RES/406(XIII) (1999).

międzynarodowych oraz postępie technologicznym i naukowym (UNWTO, 2016b);

- *Good Practices in the Accessible Tourism Supply Chain* („Dobre praktyki w łańcuchu dostaw turystyki dostępnej”) – broszura najlepszych praktyk w zakresie najważniejszych aspektów świadczenia usług turystycznych dostępnych dla osób niepełnosprawnych (UNWTO, 2016a).

UNWTO publikuje także zalecenia w kwestii turystyki dostępnej, patronuje też wielu projektom prowadzonym przez inne organizacje. O działaniach UNWTO w zakresie dostępności turystyki w czasie pandemii COVID-19 napisano szerzej w podrozdziale 3.6.

3.3. Działania Unii Europejskiej

Respektowanie praw obywatelskich i politycznych jest niezależne od sytuacji gospodarczej państwa, lecz realizacja praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych zdecydowanie łączy się z jego możliwościami finansowymi. Ze względu na rosnącą konkurencję cenową i jakościową oraz umacniania się praw osób niepełnosprawnych do równego udziału w życiu społecznym konieczne okazuje się podjęcie w Europie wspólnych i znacznych wysiłków w celu poprawy dostępności turystycznej. Aby te deklaracje wprowadzić w życie, potrzeba jednak woli politycznej, tak na poziomie międzynarodowym, jak i krajowym. Państwom Unii Europejskiej kierunek działań nadają jej instytucje, m.in. Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska, Parlament Europejski. To one, za pomocą publikowanych przez siebie aktów prawnych, wskazują pożądany kierunek zmian, a państwa członkowskie, w różnym stopniu i tempie, wdrażają je w życie (Ambrose, 2009, s. 50–51; Hurst, 2004, s. 300–301; Jankowska, 2011, s. 39–44; Nussbaum, 2006, s. 234).

Traktaty Unii Europejskiej nie zakładają jakiegokolwiek harmonizacji przepisów dotyczących turystyki i umożliwiają UE jedynie wspieranie, koordynowanie lub uzupełnianie działań państw członkowskich. W traktacie z Maastricht z 1992 r. brakuje zapisu, na podstawie którego organy UE miałyby prowadzić wspólną politykę turystyczną, choć art. 3 lit. u Traktatu Ustanawiającego Wspólnotę Europejską¹⁹ jednoznacznie wskazuje, że turystyka mieści się w obszarze działań Wspólnoty Europejskiej (Juul, 2015, s. 15; Zawistowska, 2003, s. 68). Obowiązujące obecnie traktaty nie zmieniają wcześniejszych ustaleń: Traktat o Unii Europejskiej nie zawiera innych zapisów dotyczących turystyki, w Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej poświęca się jej art. 195 o następującym brzmieniu:

¹⁹ Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską – oficjalna nazwa głównego aktu prawa pierwotnego Unii Europejskiej w latach 1993–2009. Jego przepisy znalazły się w traktacie z Maastricht.

1. Unia uzupełnia działania Państw Członkowskich w sektorze turystycznym, w szczególności przez wspieranie konkurencyjności przedsiębiorstw Unii w tym sektorze.

W tym celu działania Unii skierowane są na:

- a) zachęcanie do tworzenia korzystnego środowiska dla rozwoju przedsiębiorstw w tym sektorze;
- b) wspieranie współpracy między Państwami Członkowskimi, w szczególności przez wymianę dobrych praktyk.

2. Parlament Europejski i Rada, stanowiąc zgodnie ze zwykłą procedurą ustawodawczą, ustanawiają szczególne środki w celu uzupełnienia działań podejmowanych w Państwach Członkowskich służących realizacji celów, o których mowa w niniejszym artykule, z wyłączeniem jakiegokolwiek harmonizacji przepisów ustawowych i wykonawczych Państw Członkowskich.

Turystyka jest wspomniana również w art. 6 jako jedno z działań o wymiarze europejskim „mających na celu wspieranie, koordynowanie lub uzupełnianie działań Państw Członkowskich”. W tymże dokumencie w art. 10 i 19 widnieje deklaracja zwalczania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność i podjęcia wszystkich środków niezbędnych w celu zwalczania wspomnianej dyskryminacji. W Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej oprócz zakazu dyskryminacji (art. 21) wspomniane jest też w art. 26, że „Unia uznaje i szanuje prawo osób niepełnosprawnych do korzystania ze środków mających zapewnić im samodzielność, integrację społeczną i zawodową oraz udział w życiu społeczności”.

Wiele aktów prawnych Unii Europejskiej zawiera wytyczne dotyczące zatrudnienia Osób z Niepełnosprawnością (OzN), ich edukacji oraz dostosowania transportu do ich potrzeb. Przez długi czas jednak tematyka turystyki osób z niepełnosprawnością nie była w ogóle podejmowana albo uwzględniano ją w niewielkim stopniu. Znaczącą publikację stanowił wydany w 1996 r. przez Komisję Europejską podręcznik *Making Europe Accessible for People with Disabilities*, w którym położono szczególny nacisk na zachęcanie operatorów do traktowania turystów niepełnosprawnych jak wszystkich innych klientów, którzy potrzebują usług branży turystycznej (European Commission, 1996; Fundación ONCE, 2008, s. 12).

Instytucje Unii Europejskiej zauważają potrzebę działań w kwestii turystyki OzN. W Rezolucji z dnia 21 maja 2002 r. w sprawie przyszłości turystyki (Dz.U. C 135 z 6.06.2002, s. 1) Rada Unii Europejskiej wprost zwraca się do:

- Komisji o intensyfikację prac mających na celu zwiększenie świadomości podmiotów gospodarczych na temat potrzeby poprawy informacji i kryteriów, porównywalnych w całej Unii Europejskiej, dotyczących dostępności turystycznej dla osób niepełnosprawnych;

- europejskiej branży turystycznej i innych interesariuszy²⁰ o aktywne uczestnictwo i wspieranie wysiłków podejmowanych przez Wspólnotę Europejską i państwa członkowskie na rzecz poprawy dostępności, konkurencyjności i jakości turystyki europejskiej;
- wyżej wymienionych podmiotów oraz państw członkowskich o wzmożenie wysiłków na rzecz ułatwienia osobom niepełnosprawnym dostępu do turystyki.

W roku 2003 – Europejskim Roku Osób Niepełnosprawnych, ustanowionym decyzją Rady z 3 grudnia 2001 r. – Rada Unii Europejskiej opublikowała cztery rezolucje dotyczące praw osób z niepełnosprawnościami, z których żadna nie uwzględniała problematyki turystyki OzN (Kurowski, 2009). Działania te otworzyły jednak drogę komunikatowi Komisji *Równe szanse dla osób niepełnosprawnych: europejski plan działania (2004–2010)*, którego celem było „włączenie kwestii związanych z niepełnosprawnością do odpowiednich polityk wspólnotowych i wdrożenie konkretnych działań w kluczowych dziedzinach w celu poprawienia integracji ekonomicznej i społecznej osób niepełnosprawnych”. Plan działania uwzględniał m.in. poprawę dostępności dla wszystkich²¹.

Rok 2007 został ogłoszony Europejskim Rokiem na rzecz Równych Szans dla Wszystkich (Fundación ONCE, 2008, s. 11), co pociągnęło za sobą kolejne inicjatywy. *Europejska strategia w sprawie niepełnosprawności 2010–2020: Odnowione zobowiązanie do budowania Europy bez barier* deklaruje rozpoczęcie procesu zwiększania możliwości osób niepełnosprawnych. Jednym z ośmiu obszarów działania wskazanych przez Komisję jest dostępność, która oznacza, że „osoby niepełnosprawne mają dostęp, na równych prawach z innymi, do środowiska fizycznego, transportu, technologii i systemów informacyjno-komunikacyjnych (TIK) oraz pozostałych obiektów i usług. (...) Dostępność jest warunkiem wstępnym uczestniczenia w życiu społecznym i gospodarczym, ale przed UE nadal długa droga do jej osiągnięcia”. Razem ze strategią opublikowano listę działań na lata 2010–2015. Realizacja strategii przyniosła m.in.:

- przyjęcie prawodawstwa w dziedzinie transportu kolejowego, powietrznego, morskiego i drogowego w celu zwiększenia dostępności dla osób niepełnosprawnych (2010 r., 2011 r., 2012 r., 2016 r.);
- wymóg dostępności w działaniach finansowanych z Europejskich Funduszy Strukturalnych i Inwestycyjnych (2013 r.);

²⁰ Interesariusze (*stakeholders*) to wszystkie osoby lub grupy, które są zainteresowane planowaniem, procesami, dostarczaniem i/lub wynikami usług turystycznych (Zajadacz, 2014b).

²¹ Komunikat Komisji z dnia 30 października 2003 r. *Równe szanse dla osób niepełnosprawnych: europejski plan działania* [COM(2003) 650 wersja ostateczna – nieopublikowany w Dzienniku Urzędowym].

- pierwszą europejską normę dostępności technologii informacyjno-komunikacyjnych (2014 r.);
- projekt dyrektywy w sprawie zbliżenia przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich w odniesieniu do wymogów dostępności produktów i usług (2015 r.);
- przyjęcie dyrektywy w sprawie dostępności stron internetowych i aplikacji mobilnych organów sektora publicznego (2016 r.).

(European Commission, 2017b)

Mając na względzie kwestie poruszone na początku niniejszego podrozdziału, decyzje dotyczące dostępności turystyki zapadają na poziomie państw członkowskich, nie zaś na poziomie UE. Skutkuje to różnicami w prawie, w zachętach finansowych dla podmiotów zainteresowanych zmianami w kierunku większej dostępności przestrzeni turystycznej oraz różnicami w normach budowlanych i standardach dotyczących dostępności. Ujednoliceniu działań dotyczących dostępności ma służyć Europejski akt w sprawie dostępności (EAA)²², czyli dyrektywa unijna, która zobowiązuje państwa UE do wprowadzenia nowych przepisów do prawa krajowego w ciągu trzech lat i ich implementacji w okresie lat sześciu. Zmiany mają dotyczyć głównie usług i urządzeń cyfrowych, ale także transportu, przy czym pozostawiono dużą dowolność co do konkretnych rozwiązań (Lecerf, 2017; PAP, 2019).

W poszczególnych państwach dostęp do wiedzy fachowej dotyczącej projektowania uniwersalnego czy projektowania dla wszystkich jest inny, co prowadzi do zróżnicowania stosowanych rozwiązań podczas modernizacji oraz planowania usług i obiektów turystycznych (Wysocki, 2012). Niemal każda osoba może zetknąć się na pewnym etapie życia z koniecznością korzystania z udogodnień w zakresie dostępności z powodu stałych lub czasowych ograniczeń funkcjonowania, np. w wyniku wypadku. Może się zdarzyć, że osoba sprawna jako towarzysz podróży osoby niepełnosprawnej zostanie ograniczona do wyboru destynacji spełniających wymogi dostępności. Proponowanym rozwiązaniem jest zastosowanie uniwersalnych zasad projektowania, przy zapewnieniu dostępu dla wszystkich (Ambrose, 2012, s. 24; Darcy i Dickson, 2009, s. 34). Uniwersalne projektowanie to nie tylko wyraz dobrej woli w kierunku grup wymagających dostępności, ale też „ważna inicjatywa w rehabilitacji i swoista strategia o charakterze politycznym” (Żółkowska, 2016, s. 74). Trudność w zastosowaniu tych zasad w Polsce polega na tym, że osoby zajmujące się

²² Wniosek Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie zbliżenia przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich w odniesieniu do wymogów dostępności produktów i usług [COM(2015) 615 wersja ostateczna].

projektowaniem przestrzeni nadal zdobywają doświadczenie w tym zakresie, mając dostęp do niewielkiej liczby publikacji, będących w części tłumaczeniami wydawnictw zagranicznych, nieuwzględniających polskich realiów. Dodatkowym utrudnieniem jest zastosowanie tych reguł zgodnie z przepisami polskiego prawa, które również wymaga udoskonalenia (Kowalski, 2013, s. 77). Inną trudność wskazuje Żółkowska (2016, s. 74–75): „jest to idea, której brakuje podstaw teoretycznych. Dostrzega się terminologiczny bałagan, niejawne propagowanie nierówności społeczno-politycznych. Jej wadą jest to, że za podstawę przyjmuje uniwersalny podmiot, a nie bierze pod uwagę złożonych związków i procesów kulturowych, społecznych, politycznych, toczących się w ramach przestrzeni geograficznej, instytucji, systemów zarządzania”. Choć w toku kształcenia jeszcze w zbyt małym stopniu uczy się planowania dostępności, osoby zajmujące się projektowaniem są coraz częściej świadome wagi problemu i na własną rękę zdobywają wiedzę związaną z projektowaniem uniwersalnym (Szalewicz, 2018, s. 417–419). Podejmowane są różnorodne inicjatywy mające na celu poprawę dostępności przestrzeni, takie jak stworzenie Warszawskiej Mapy Barrier i Poznańskiej Mapy Barrier czy sformułowanie „Standardów dostępności dla miasta Gdyni” (Donderowicz-Wronkowska i Kaczmarek, 2018, s. 105).

W latach 2012–2013 na zlecenie Komisji Europejskiej przeprowadzono badania, których głównym celem było lepsze zrozumienie popytu na „turystykę dostępną”, aby trafniej ukierunkować proces kształtowania polityki w tej dziedzinie. Wykazano, że terminy „turystyka dostępna” i „turystyka dla wszystkich” są dobrze rozpoznawane przez interesariuszy, oni sami zaś zgadzają się, że należy dbać o wszystkich członków społeczeństwa, chociaż często podnoszono również kwestię opłacalności turystyki dostępnej (Li i in., 2014, s. 394–396). Z badania wynika jednak także, że podróżni z grup wymagających dostępności napotykają problemy i przeszkody związane z podróżą – zarówno podczas niej, jak i w trakcie przygotowań do niej – oraz że ogólnie rzecz biorąc, destynacje²³ turystyczne i usługodawcy nie są dostatecznie świadomi znaczenia turystyki dostępnej (Li i in., 2014, s. 466).

Unia Europejska aktywnie promuje dostępność turystyki. Jedną z inicjatyw Komisji Europejskiej, EDEN (*The European Destinations of Excellence* – Modelowe Ośrodki Turystyczne Europy) w 2013 r. skupiła się na turystyce dostępnej, dodając kryterium dostępności do zwykłych kryteriów przyznawania nagrody (European Commission, 2013).

²³ Destynacja turystyczna to miejsce, z którego czerpane są zyski jako miejsce odwiedzin dla turystów, lub samo czerpie zyski z tego tytułu (Weir, 2004, s. 10). Termin ten przyjął się wśród praktyków branży turystycznej i jest coraz częściej używany w opracowaniach naukowych zamiast „region turystyczny”, choć angielskie wyrażenie *tourism destination* nadal tłumaczy się w literaturze fachowej na „obszar recepcji turystycznej” (Kruczek, 2017, s. 44–45). Według Leipera (2002, s. 397), regiony recepcji turystycznej (ang. *tourism destination regions*) to miejsca, które przyciągają turystów na pobyt tymczasowy i nie są ich stałym miejscem zamieszkania.

Wysoka jakość usług turystycznych jest dla Unii Europejskiej priorytetem, turystyka dostępna zaś stanowi pole o kluczowym znaczeniu. Choć obecnie jej natężenie jest niskie, występuje widoczna tendencja wzrostowa. Osoby z niepełnosprawnością stanowią istotną grupę demograficzną w Unii Europejskiej, a ich podróże generują przychód nie tylko z tytułu pobytu danej osoby, ale także osób towarzyszących. Co więcej, pobyty OzN cechują się mniejszą zmiennością sezonową, a większą długością. Z turystyką dostępną w Unii Europejskiej wiążą się więc ogromne możliwości, a jej rozwój będzie korzystny dla całego społeczeństwa (Zsarnoczky, 2018, s. 40–43). W raporcie z badania wykonanego na zlecenie Komisji Transportu i Turystyki Parlamentu Europejskiego stwierdzono, że brak dostępności w europejskim sektorze turystycznym oznacza straty w wysokości aż 142 mld euro rocznie z powodu niskiej jakości infrastruktury oraz usług i niewłaściwego podejścia do podróżnych o szczególnych wymaganiach w zakresie dostępu, a wymogi dotyczące dostępności muszą być włączone do wszystkich strategii, wniosków legislacyjnych, projektów i innych inicjatyw, aby ich wpływ był znaczący i długotrwały (Bekiaris i in., 2018, s. 25).

3.4. Działania ENAT

ENAT – *European Network for Accessible Tourism*, czyli Europejska Sieć na rzecz Turystyki Dostępnej – to inicjatywa projektowa dziewięciu organizacji z sześciu państw członkowskich UE. Organizacja powstała w 2006 r. jako wynik programu *Tourism for All in Europe* (Turystyka dla wszystkich w Europie), zapoczątkowanego w roku 1990, koordynowanego przez Komisję Europejską, która również zapewniła mu finansowanie (Ambrose, 2009, s. 49; Darcy i Dickson, 2009). Jako organizacja pozarządowa, utworzona specjalnie w celu promowania dostępnej turystyki, ENAT zajmuje się dostarczaniem odpowiednich narzędzi zarówno publicznym, jak i prywatnym dostawcom usług turystycznych, aby ci mogli wywiązywać ze swoich obowiązków prawnych, zgodnie z założeniem, że poprawa dostępu nie nastąpi z dnia na dzień i nie będzie możliwa bez rzetelnych porad i fachowych wskazówek. ENAT stara się również rozpowszechniać informacje dotyczące „najlepszych praktyk” turystyce dostępnej oraz opracowywać dla niej wytyczne i normy (Ambrose, 2011). Wizja ENAT podkreśla dwa obszary, w których polityka w zakresie turystyki dostępnej musi być skoncentrowana i skoordynowana. Pierwszym z nich jest ochrona praw obywateli, w szczególności osób niepełnosprawnych i starszych, do korzystania z turystyki, drugim zaś – promowanie środków w zakresie dostępności i gwarantowanych standardów jakości dostępu w sektorze turystyki (Ambrose, 2009, s. 49; Zajadacz i Stroik, 2016, s. 66–80).

W październiku 2009 r. ENAT opublikowała *Code of Good Conduct* (Kodeks Dobrego Postępowania), w którym zawarła wybrane dobre praktyki związane z turystyką dostępną (Ambrose, 2012, s. 34). W 2011 r. we współpracy z Europejskim Forum Osób Niepełnosprawnych (*European Disability Forum*) rozpoczęła kampanię „Swoboda przemieszczania się”, promującą prawa osób niepełnosprawnych w Europie do większej dostępności i równych praw, zarówno obywateli, jak i turystów, w Unii Europejskiej. Kampania koncentruje się na mobilności transgranicznej i barierach utrudniających swobodny przepływ obywateli z niepełnosprawnością, którzy mają podobną potrzebę podróżowania w celach służbowych i prywatnych, co osoby w pełni sprawne. Celem jest możliwość sprawiedliwego korzystania z przysługujących praw – także jako turystom (Ambrose, 2011).

Pomimo licznych działań ENAT mających na celu podniesienie świadomości co do dostępnej dostęp do wiedzy nadal był ograniczony, przygotowano więc tzw. „Masowy Otwarty Kurs Online” (ang. skrót MOOC – *Massive Open Online Course*), trwający od stycznia do marca 2015 r., na powstałej specjalnie do tego celu platformie App Tour You. Po zakończeniu projektu platforma nadal jest utrzymywana ze środków ENAT, aby interesariusze (grupy osób uczących się na własną rękę, sieci krajowe lub międzynarodowe, lokalne instytucje publiczne) mogli skorzystać z materiałów kursowych bez obecności trenerów i webinarów (App Tour You, 2015). Również w 2015 r., dzięki finansowaniu Komisji Europejskiej, ENAT otworzyła Pantou – stronę internetową zawierającą dane podmiotów świadczących dostępne usługi turystyczne, obejmującą wszystkie aspekty turystyki. Od 2017 r. Pantou otwarta jest również na destynacje turystyczne poza Europą (Ambrose i in., 2015, s. 76–78). W ramach edukacji w 2016 r. zapoczątkowano *Learning Group* – grupę edukacyjną dla organizacji turystycznych poziomu regionalnego i państwowego, zajmującą się zbieraniem i dzieleniem się doświadczeniami i metodami w celu opracowania i wdrożenia dostępnych polityk i strategii turystycznych.

W maju 2018 r. ENAT na zlecenie Komisji TRAN przeprowadziła badania pod nazwą *Transport and tourism for persons with disabilities and persons with reduced mobility* („Transport i turystyka na rzecz osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej sprawności ruchowej”). Przeanalizowano w nim problemy związane z dostępnością w transporcie i turystyce, obejmując swoim zasięgiem całą UE i dostarczając analiz z poszczególnych państw członkowskich UE (Bekiaris i in., 2018).

ENAT ściśle współpracuje z UNWTO, organami publicznymi, operatorami turystycznymi i organizacjami pozarządowymi (Ambrose, 2011).

3.5. Polityka dostępności turystyki dla OzN w Polsce

Dostępność turystyki długo nie była przedmiotem zainteresowania ustawodawcy. Zaledwie jeden artykuł Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej traktuje o OzN. Jest to art. 69 o treści: „Osobom niepełnosprawnym władze publiczne udzielają, zgodnie z ustawą, pomocy w zabezpieczaniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej”. Turystyka w Konstytucji RP nie pojawia się w ogóle. Jednak w tym samym roku co Konstytucję Sejm uchwalił Kartę Praw Osób Niepełnosprawnych, która jest rodzajem deklaracji polityki państwa polskiego wobec OzN. Akt ten zawiera § 1 pkt 10, w którym potwierdza się prawa osób z niepełnosprawnością do „pełnego uczestnictwa w życiu publicznym, społecznym, kulturalnym, artystycznym, sportowym oraz rekreacji i **turystyce** odpowiednio do swoich zainteresowań i potrzeb”.

Pewnym problemem jest to, że większość przepisów dotyczących pośrednio turystyki OzN koncentruje się na potrzebach jednej konkretnej grupy: osób na wózkach inwalidzkich. Dotyczy to zarówno Prawa budowlanego, Prawa przewozowego, jak i ustawy o usługach turystycznych (Robaczyński, 2008, s. 13–15; Wysocki, 2012, s. 31).

Tę sytuację zmienia w pewien sposób ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Określa ona m.in. zadania tzw. Rady Dostępności – organu doradczego przy ministrze właściwym do spraw rozwoju regionalnego.

Temat dostępności turystyki podjęto za to w projekcie rządowym Dostępność Plus. Działanie 26. Sport, turystyka i rekreacja bez barier zakłada m.in. poprawienie dostępności przestrzeni turystycznej oraz obiektów i usług turystycznych, a także zapewnienie finansowania tych inicjatyw. Promowana ma być również turystyka aktywna OzN. Realizację koordynować ma Ministerstwo Sportu i Turystyki (Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, 2018, s. 50–51).

3.6. Turystyka dostępna a pandemia COVID-19

Pandemia COVID-19 zmieniła sposób podróżowania ludzi w ogóle. Po raz pierwszy na tak dużą skalę zastosowano takie rozwiązania, jak zakaz przemieszczania się i kwarantanny dla podróżujących. Podobne rozwiązania wprowadzono na początku XX w., kiedy po świecie trzymały fale grypy hiszpanki (szacuje się, że dzięki temu udało się zmniejszyć liczbę śmiertelnych przypadków o 50%). Wówczas jednak obostrzeń nie utrzymywano dłużej niż przez kilka tygodni. Podczas pandemii COVID-19 prawie wszystkie państwa mierzyły się z niewydolnym systemem opieki zdrowotnej. Pomimo to ruch

turystyczny odbywał się, głównie w państwach wysoko rozwiniętych, zamożnych. (Gössling i in., 2020, s. 5; Karabulut i in., 2020, s. 2).

W broszurze wydanej przez UNWTO w 2020 r., po raz kolejny ze wspomnianymi już fundacją ONCE oraz organizacją ENAT, znaleźć można szereg rekomendacji, które umożliwiają bezpieczne podróżowanie osobom z niepełnosprawnością. Dotyczą one m.in. planowania podróży oraz informowania turystów o obostrzeniach i zasadach, transportu, zakwaterowania, obiektów gastronomicznych oraz atrakcji turystycznych. Oprócz typowych dla czasu pandemii zaleceń, jak np. częsta dezynfekcja wszelkich powierzchni, oraz dobrych praktyk stosowanych ogólnie w turystyce OzN, jak niezastawianie przejść zbędnymi obiektami, wskazane są również rozwiązania, które dotyczą *stricte* turystów z niepełnosprawnością. Do takich należą: używanie przezroczystych masek i przyłbic, aby ułatwić komunikację; ograniczenie dostępu do dostosowanych toalet osobom w pełni sprawnym, aby korzystało z nich możliwie mało osób; przekazywanie informacji dotyczących zasad bezpieczeństwa w formie dostępnej dla osób z niepełnosprawnościami; zapewnienie asysty osobom, które mogą mieć problem z samodzielnym korzystaniem ze środków dezynfekcyjnych i ochrony osobistej (UNWTO, 2020).

Pandemia COVID-19 w znaczący sposób wpłynęła na branżę turystyczną, a grupy zmarginalizowane i wrażliwe „zostały dotknięte najbardziej ze wszystkich”. Stąd Światowy Dzień Turystyki w 2021 r. przyjął hasło „Turystyka na rzecz rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu”. Dzień ten poświęcono refleksji nad szansą na nową przyszłość sektora turystycznego, przyszłość, w której „nikt nie zostanie pozostawiony w tyle” (UNWTO, 2021).

4. METODYKA I ETAPY BADAŃ

W niniejszym rozdziale przedstawiono metody zastosowane w badaniach własnych. Kolejno opisano przedmiot i cel badań, problemy i pytania badawcze, organizację i obszar badań, a następnie omówiono wybór metod badawczych.

4.1. Metody i techniki zastosowane w badaniach własnych

W badaniach własnych wykorzystano zarówno metody reaktywne, jak i niereaktywne. Te pierwsze charakteryzują się tym, że w ich realizacji „nie dochodzi do interakcji między badaczami a osobami badanymi. Badacz nie wywołuje określonych postaw ani zachowań (...). Badania niereaktywne najczęściej opierają się na analizie danych zastanych” (Makowska i Boguszewski, 2013, s. 10). Do metod reaktywnych wykorzystanych w badaniach opisanych w niniejszej pracy należą wywiady, natomiast do metod niereaktywnych – *desk research* oraz inwentaryzacja.

Analizowano zarówno dane o charakterze ilościowym (raporty, dane statystyczne, zestawienia wyników inwentaryzacji), jak i jakościowym (opisy przystosowań dla osób z niepełnosprawnością oraz metod i rozwiązań zwiększających dostępność turystyki, wywiady). Jedną z podstawowych różnic między metodami jakościowymi a ilościowymi jest to, że „badania ilościowe są wolne od wartościowania, natomiast jakościowe pozostają pod wpływem poglądów samego badacza” (Mroczko, 2014, s. 65). W przeważającej części badań zastosowano metody jakościowe, które „są bardzo użyteczne wszędzie tam, gdzie same wyniki testów obiektywnych nie wystarczają” (Stemplewska-Żakowicz, 2010, s. 91). Zgodnie z definicją Denzina i Lincoln (2005) „badania jakościowe to obszar badań sam w sobie. Przekraczają granice dyscyplin, dziedzin i tematów. Termin «badania jakościowe» otacza złożona, wzajemnie powiązana rodzina terminów, pojęć i założeń. (...) Istnieje wiele metod i podejść, które mieszczą się w kategorii badań jakościowych, takich jak studium przypadku, polityka i etyka, badanie uczestniczące, wywiad, obserwacja uczestnicząca, metody wizualne i analiza interpretacyjna” (Denzin i Lincoln, 2005, s. 2).

Badania nad dostępnością turystyki wymagają szerokiego kontekstu, uwzględniania różnych punktów widzenia oraz interesów różnych grup, zastosowanie metod ilościowych byłoby więc niewystarczające. Wojtczuk-Turek (2015) zauważa, że metody jakościowe błędnie postrzegane są jako łatwiejsze w stosowaniu od ilościowych, a tymczasem „realizacja podejścia jakościowego wymaga od badacza równie dobrego przygotowania jak w przypadku metod ilościowych, gdyż tu także mamy do czynienia z tworzeniem teorii, formułowaniem wniosków i ich generalizacją w oparciu o «materiał badawczy», obarczony znacznym

subiektywizmem i ograniczoną możliwością uogólniania wniosków” (Wojtczuk-Turek, 2015, s. 13).

4.1.1 Desk research

Desk research to metoda niereaktywna polegająca na analizie danych zastanych, wtórnych, jak publikacje czy raporty. Warunkiem wykorzystania tego rodzaju danych w badaniu jest ich wiarygodność, rzetelność i aktualność (IBC Group, 2012, s. 24). Sposób ten powinien „stanowić zaplanowane, ustrukturyzowane poszukiwanie danych i informacji na ściśle zakrojony temat, który może być modyfikowany lub zawężany w miarę zdobywania wiedzy, oparty na zasadach szukania informacji, ich starannej selekcji, analizy i syntezy” (Bednarowska, 2015, s. 25). W pracach naukowych *desk research* nazywany jest często przeglądem literatury (Makowska, 2013, s. 80–81). Używanie danych wtórnych jest istotne: cała nauka opiera się na budowaniu na tym, co odkryli przed nami inni. Dane tego typu zazwyczaj można tanio i szybko pozyskać, a dają duże pole do analizy i wyciągania wniosków (Gorard, 2002, s. 234; Makowska, 2013, s. 82). Wśród źródeł danych przydatnych w analizach *desk research* można znaleźć: statystyki i zestawienia, prawa i dokumenty urzędowe, wyniki badań społecznych i marketingowych, informacje generowane przez użytkowników Internetu i firmy, a także dane i informacje dostępne online, np. dokumenty, raporty, zestawienia, wypowiedzi specjalistów, bazy danych przedsiębiorstw, strony internetowe, fora internetowe (Babbie, 2004, s. 342; Bednarowska, 2015, s. 24–25).

Makowska (2013, s. 83) dzieli źródła danych do *desk research* na wewnętrzne i zewnętrzne. Przed przystąpieniem do analizy danych należy każdorazowo ocenić ich użyteczność w kontekście celu projektu badawczego (Rechciński i in., 2017, s. 97).

Dobrymi stronami *desk research* są niski koszt, łatwość pozyskania danych oraz brak wpływu na respondentów. Ograniczeniem może być problem z ustaleniem wiarygodności, trudność z dotarciem do niektórych danych, ich wybór i radzenie sobie ze sprzecznymi informacjami (Babbie, 2004, s. 346; Makowska, 2013, s. 100–101).

Desk research w niniejszej pracy był metodą niezbędną, aby ustalić obecny stan wiedzy, sprawdzić, czy i gdzie pojawiają się w niej luki oraz w jaki sposób można je uzupełnić. Pozwolił poznać problem dostępności turystyki na szerokim tle oraz zdecydować, na czym będą koncentrować się badania w terenie. Dzięki tej metodzie możliwe było również odniesienie się do poprzednich badań i przetestowanie wcześniej stworzonych narzędzi. Poprzez *desk research* stworzono właściwie całą bazę teoretyczną do badań praktycznych.

4.1.2 Inwentaryzacja

Inwentaryzacja to metoda szczegółowa (wykorzystywana w danej dyscyplinie nauki lub w grupie pokrewnych dyscyplin), jakościowa (fakty są określane na podstawie obserwacji), a ze względu na miejsce wykonywania badań – terenowa (Cudny i in., 2011, s. 27–29). W przypadku turystyki jest to „działanie polegające na identyfikacji pewnych elementów występujących w terenie” (Cudny i in., 2011, s. 35). Inwentaryzację wykorzystuje się powszechnie w badaniach nad turystyką, m.in. spisuje się z natury obiekty i walory krajoznawcze. Według Komisji Krajoznawczej PTTK w ten sposób zinwentaryzowano ok. 10% gmin (Nowacki i Smoleńska, 2016, s. 229–230). Metodę inwentaryzacji można również wykorzystać w celu oceny zróżnicowania kulturowego i przyrodniczego danego miejsca (Duda, 2018) albo identyfikacji problemów związanych z rozwojem sieci szlaków (Cieszewska i in., 2013).

Inwentaryzacja dostarczyła danych na temat fizycznej dostępności przestrzeni turystycznej, które weryfikowano na podstawie wywiadów przeprowadzonych z przedstawicielami środowiska OzN.

4.1.3 Wywiady

Wywiad to metoda, która pozwala uzyskać wiedzę na temat faktów, przekonań dotyczących faktów, uczuć i motywów, standardów działania, obecnego lub przeszłego zachowania oraz świadomych powodów (Silverman, 2008, s. 116). Pozwala więc zdobyć subiektywne opinie oraz oceny rzeczywistości, niezbędne do określenia optymalnych praktyk z punktu widzenia respondentów.

Według Denzina, jeśli uwzględnić kryterium uzyskiwania od respondentów ich własnych znaczeń i definicji, bardziej odpowiednie są wywiady mniej ustrukturyzowane. Jeśli jednak chce się uzyskać ten sam zestaw informacji od wszystkich osób, wówczas konieczne jest zastosowanie standaryzowanego formularza (Denzin, 2009, s. 127).

Ze względu na cele pracy w większości przypadków zdecydowano się na pogłębiony wywiad częściowo ustrukturyzowany (*in-depth semi-structured interview*), pozwalający na uzyskanie opisów świata życia rozmówcy w odniesieniu do interpretacji znaczenia opisywanego zjawiska. Zawiera on sekwencję tematów, które należy poruszyć oraz sugerowane pytania, równocześnie jednak zakłada otwartość na zmiany kolejności i formy pytań, aby prześledzić konkretne odpowiedzi i historie opowiedziane przez uczestników (Kvale, 2007, s. 65).

Ta metoda stanowi standard w badaniach osób z niepełnosprawnościami (Pretto 2017, s. 52). Tam, gdzie dąży się do pozyskania opinii ukształtowanych przez osobiste doświadczenie, powszechne jest podejście jakościowe i wykorzystanie częściowo ustrukturyzowanych wywiadów pogłębionych. W ostatnich latach metodę tę stosowano wielokrotnie, m.in. w badaniach doświadczeń turystów z niepełnosprawnościami przeprowadzonych przez zespół Rubio-Escuderos, García-Andreu, Michopoulou i Buhalisa (2021), oraz badaniu postrzegania przez OzN braku dostępności Mao i Chena (2021). Wcześniej badania dotyczące dostępności turystyki z użyciem wywiadów częściowo ustrukturyzowanych prowadzili m.in. Berger (2011), Kong i Loi (2017), Poria z zespołem (2011, 2010), Small, Darcy i Packer (2012).

W wywiadach tego typu, dotyczących dostępności turystyki, respondentami bywają również praktycy branży turystycznej, jak np. w badaniu nad postrzeganiem turystów z niepełnosprawnościami przez usługodawców (Darcy i in., 2008; Nicolaisen i in., 2012) oraz nad przyszłością turystyki dostępnej (Gillovic i McIntosh, 2015), a także w badaniach nad tworzeniem produktu turystycznego (Nigg i Eichelberger, 2021). Wywiady takie przeprowadzano również z członkami samorządu lokalnego, aby poznać ich perspektywę w kwestii dostępności turystyki (de Mello i in., 2013; Naniopoulos i in., 2016; Zapata Campos i in., 2018).

W badaniach Pretto (2022) wywiady pogłębione zastosowano zarówno w przypadku osób z niepełnosprawnościami, jak i przedstawicieli organizacji publicznych i prywatnych, odpowiedzialnych za zadania związane z dostępnością obszarów miejskich lub budynków.

Wywiadem kwestionariuszowym, który jest „przeprowadzany za pomocą ustalanej z góry listy pytań, w zasadzie jednakowych dla wszystkich, zazwyczaj licznych respondentów” (Lutyński, 1972, s. 13), posłużono się w dwóch przypadkach: podczas autoewaluacji atrakcji turystycznych na wybranym szlaku tematycznym oraz do zebrania opinii osób z niepełnosprawnością wzroku na temat atrakcji turystycznej, na terenie której przebywały, oraz o samodzielności w różnych warunkach. W przeciwieństwie do kwestionariusza ankiety kwestionariusz wywiadu wypełniany jest nie przez respondentów, ale przez osobę przeprowadzającą wywiad. Osoby z niepełnosprawnością wzroku oceniały istotność poszczególnych elementów w skali 1–4 (32 respondentów).

Wywiady z gestorami lub pracownikami obiektów turystycznych, zaprojektowane i przeprowadzone przez autorkę (w ogrodach sensorycznych i parkach narodowych), były rejestrowane za pomocą dyktafonu. Przeprowadzono i zarejestrowano trzy wywiady w parkach narodowych – czwarta odpowiedź, ze względów epidemicznych, została udzielona

na piśmie. Długość nagrań wynosi od 23 do 61 minut. W ogrodach sensorycznych przeprowadzono i zarejestrowano sześć wywiadów. Długość nagrań wynosi od 43 do 75 minut. Wywiady następnie przetranskrybowano.

Wywiady z gestorami prowadzone w ramach projektu grupowego nie były rejestrowane, a odpowiedzi notowano w formularzu autoewaluacji, gdzie oznaczano odpowiedź rozmówcy (pozytywna/negatywna albo liczbowa, w zależności od pytania) oraz komentarz. W ten sposób uzyskano odpowiedzi dotyczące wszystkich zawartych w badaniu obiektów Szlaku Piastowskiego (31).

W doborze próby zastosowano dobór celowy oraz technikę kuli śnieżnej. W przypadku pracowników i gestorów obiektów osobę do wywiadu wyznaczał sam obiekt lub wybierano ją spośród osób pracujących w danym miejscu. W badaniu poszukiwano bowiem perspektywy osób obsługujących OzN i tworzących dla nich ofertę.

Osoby z niepełnosprawnościami dobierano wyłącznie według kryterium niepełnosprawności. W przypadku ogrodów sensorycznych musiała być to niepełnosprawność wzroku, stąd o pomoc poproszono Polski Związek Niewidomych oraz kadrę Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego dla Dzieci Niewidomych im. Synów Pułku w Owińskach. Wskazane przez te instytucje osoby stanowiły próbę badawczą.

W obu przypadkach – zarówno osób z niepełnosprawnościami, jak i gestorów oraz pracowników obiektów turystycznych – do celów badania niepotrzebne były dane demograficzne, stąd ich nie gromadzono ani nie przetwarzano. Gestorzy i pracownicy występowali niejako służbowo. Ich wypowiedzi stanowiły perspektywę osób obsługujących turystów, więc istotne znaczenie miała znajomość obiektu i jego oferty skierowanej do OzN. OzN reprezentowały w mniejszym stopniu siebie samych, a bardziej oceniały przestrzeń pod kątem własnej niepełnosprawności. Podejście uniwersalne zakłada, że przestrzeń ma być dostępna bez względu na takie czynniki, jak wiek czy płeć. W związku z tym gromadzenie tych danych nie dałoby informacji istotnych z punktu widzenia celu badań, czyli rozpoznania, jakie cechy ma mieć przestrzeń dostępna dla OzN.

Podsumowanie etapów doboru próby do badań zebrano w Tab. . Według Kvalego (2007) typowa liczba wywiadów w badaniu naukowym to od 5 do 25, co może wynikać z czasu i zasobów dostępnych na potrzeby badania oraz z prawa malejących przychodów (2007, s. 58). Najmniej liczną grupę stanowili pracownicy lub gestorzy parków narodowych – cztery osoby, jako że odwiedzano cztery obiekty. Najliczniejsza grupa to osoby z niepełnosprawnością wzroku, udzielające wywiadów w ogrodach sensorycznych – 32 osoby

Tab. 4 Etapy doboru próby

Etap badań	Typ respondentów dobranych do próby	Technika doboru próby	Liczebność próby
Obiekty o charakterze kulturowym	Osoby z niepełnosprawnościami	Dobór celowy + technika kuli śnieżnej	13
	Gestorzy obiektów Szlaku Piastowskiego	Dobór celowy	31
Obiekty o charakterze przyrodniczym	Gestorzy i pracownicy parków narodowych	Dobór celowy	4
Obiekty o charakterze przyrodniczo-kulturowym	Osoby z niepełnosprawnością wzroku	Dobór celowy + technika kuli śnieżnej	32
	Gestorzy i pracownicy ogrodów sensorycznych	Dobór celowy	6

Treść wywiadów poddano kodowaniu i analizie tematycznej. Zdecydowano się na metodę kodowania *values coding*, która jest „odpowiednia dla praktycznie wszystkich badań jakościowych” (Saldaña, 2009, s. 89), ale szczególnie w badaniu wartości kulturowych oraz intrapersonalnych i interpersonalnych doświadczeń uczestników. Metodę tę stosować można także do kodowania notatek badacza sporządzonych podczas badań terenowych (Saldaña, 2009, s. 89–93). Zastosowano podejście oparte na konstruktywistycznej teorii ugruntowanej, gdzie kodowanie to proces dzielenia, badania, porównywania, konceptualizowania i kategoryzowania danych. Następnie zachodzi jakościowa analiza relacji z innymi kodami oraz z kontekstem i konsekwencjami działań (Kvale, 2007, s. 116).

4.1.4 Metoda ekspertów

W celu oceny adekwatności zaprojektowanej listy kontrolnej, użytej w jednej z części badań terenowych, zastosowano metodę ekspertów (*expert method*), która opiera się na „wykorzystaniu skodyfikowanej wiedzy (teoretycznej i doświadczalnej) uczestniczących w niej ekspertów, ale pozwala także na wykorzystanie wiedzy ukrytej, tj. intuicji i wyobraźni” (Panfiluk, 2021, s. 108). Zasięganie opinii eksperckiej jest stosowane w badaniach nad turystyką m.in. w celu oceny istotności danych czynników (Panfiluk, 2021; Stankova, 2011) albo w celu identyfikacji zagrożeń (Kryshtanovych i in., 2020) lub możliwości zwiększania konkurencyjności (Stankova i Vasenska, 2017). We wszystkich tych przypadkach rozesłano do ekspertów kwestionariusze z prośbą o ocenę lub komentarz poszczególnych kryteriów lub czynników. Podobną metodę zastosował Zmyślony (2012), rozsyłając do wybranych ekspertów kwestionariusze dotyczące symptomów kryzysu turystyki w Poznaniu. Metodę tę określił jako metodę delficką wykorzystaną w niepełnym zakresie, co wynika „z nieprzeprowadzenia drugiej rundy badań w następstwie zebrania i analizy

odpowiedzi wynikających z pierwszej rundy pytań, co jest stosowane w praktyce badawczej” (Zmyślony, 2012, s. 82).

Metodę ekspertów zastosowano w trakcie prac nad listą kontrolną dotyczącą obiektów turystycznych o charakterze przyrodniczym. Celem było uzyskanie informacji zwrotnej od osób, które faktycznie są ekspertami w dziedzinie turystyki dostępnej, czy to z powodu prowadzenia badań w tym zakresie, czy ze względu na własne osobiste doświadczenia związane z kontaktem z OzN – turystami.

Dobór ekspertów był celowy (ze względu na doświadczenie w temacie turystyki dostępnej lub turystyki OzN), przeprowadzony także techniką kuli śnieżnej – eksperci sugerowali kolejne osoby, które według nich mogły mieć wiedzę w badanym temacie.

Dobór właściwych osób miał kluczowe znaczenie dla powodzenia tej części badań. Rozesłano zaproszenia do osób, które zajmowały się turystyką OzN w ujęciu naukowym lub praktycznym, przedstawiciele świata nauki i biznesu, a także działacze organizacji pozarządowych. Badania prowadzono w skali międzynarodowej, przy czym wybrano ekspertów ze światowej czołówki, z ośrodków i organizacji o wysokiej renomie. Na prośbę pozytywnie odpowiedziało 12 osób. Wśród nich byli m.in.: Ivor Ambrose, wieloletni dyrektor ENAT, prof. Simon Darcy z University of Technology w Sydney, dr Eleni Michopoulou z Uniwersytetu w Derby i dr Aurora Madariaga Ortuzar, kierowniczka Katedry Rekreacji i Niepełnosprawności Uniwersytetu w Deusto. Wśród ekspertów znaleźli się również polscy badacze o ogromnym doświadczeniu i znajomości tematu – prof. Krzysztof Kaganek oraz prof. Teresa Skalska. W konsultacjach wzięły udział także uznane zagraniczne badaczki: dr Natalia Vukovic oraz dr Hazreena Hussein, autorki publikacji dotyczących przystosowania przestrzeni zewnętrznej dla osób z niepełnosprawnościami, oraz działacze organizacji i pracownicy biur na rzecz osób z niepełnosprawnościami: Marian Palánquex Valles ze ściśle współpracującej z ENAT Fundación ONCE, Anna Rutz z Biura Wsparcia Osób z Niepełnosprawnościami UAM i Małgorzata Radziszewska ze Stowarzyszenia Kobiet Niepełnosprawnych ONE. Świat biznesu reprezentowała Małgorzata Tokarska, prowadząca Accessible Poland Tours – biuro podróży, które specjalizuje się w ofercie turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami. Wiele ze wspomnianych powyżej osób, oprócz wiedzy eksperckiej, miało również osobiste doświadczenie niepełnosprawności.

4.1.5 Ograniczenia

Ze względu na remont lub brak dostępu dla wszystkich odwiedzających w czasie prowadzenia badań wykluczono z inwentaryzacji dwa obiekty Szlaku Piastowskiego. Wywiady

udzielane podczas przeprowadzania projektów grupowych nie były rejestrowane z powodu przyjętej odgórnej techniki dla tych projektów. W analizie opierano się więc na notatkach zamiast transkrypcji.

Podczas konsultacji z ekspertami dyskusję nad kryteriami przeprowadzono z dwiema osobami. Byli to Simon Darcy oraz Krzysztof Kaganek. Obaj są autorytetami w kwestii turystyki dostępnej – prof. Kaganek doskonale zna specyfikę Polski, natomiast do prac prof. Darcy’ego odwołują się powszechnie współcześni badacze turystyki OzN. Pozostali eksperci wypowiedzieli się wyłącznie pisemnie. Powody były następujące:

- ograniczenia przestrzenne: eksperci pracowali w różnych krajach, na kilku kontynentach;
- ograniczenia zawodowe: eksperci światowej rangi dysponują ograniczonym czasem;
- epidemia COVID-19: zmniejszyła możliwości spotkań bezpośrednich. Konsultacje odbywały się na samym początku powszechnej pracy zdalnej, kiedy nie wszyscy jeszcze byli oswojeni z tą formą. Decyzja o przeprowadzeniu konsultacji online pozwoliła w ogóle zrealizować badania;
- różnorodność języków, którymi posługiwali się respondenci oraz odmienny poziom języka angielskiego mogłyby stanowić ograniczenie w zdobyciu danych bez wsparcia tłumacza, co stanowiłoby wyzwanie pod kątem finansowym. Forma pisemna pozwoliła ominąć ten problem, pozwalając każdej osobie na komfortowe warunki zapoznawania się z tekstem oraz udzielania odpowiedzi.

Dodatkowym ograniczeniem, wynikającym z pandemii, była konieczność zmniejszenia liczby odwiedzanych parków narodowych, co pociągnęło za sobą analogiczne zmniejszenie liczby wywiadów z gestorami lub pracownikami. Wstępny plan zakładał uwzględnienie większej liczby miejsc. Wiosną 2020 r. ograniczono jednak znacząco dostęp do przestrzeni turystycznej, a dynamika sytuacji nie pozwalała przewidzieć, w jaki sposób będzie ona wyglądać w kolejnych tygodniach. Postanowiono o ograniczeniu liczby obiektów do czterech, reprezentujących różny charakter przestrzeni turystycznej. Stąd także niższa liczba respondentów – po jednej osobie na park narodowy – w porównaniu do pozostałych części badań.

4.2. Etapy badań

4.2.1. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności obiektów kulturowych dla osób z niepełnosprawnościami na przykładzie Szlaku Piastowskiego w Wielkopolsce

4.2.1.1. Historyczna trasa turystyczna – uwarunkowania dostępności

Szlak Piastowski, znajdujący się na terenie województw wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego, to zespół obiektów turystycznych różnego rodzaju: w jego skład wchodzi muzea, obiekty sakralne, atrakcje turystyczne, grodziska i stanowiska archeologiczne, ale też samodzielne punkty (jak np. pomniki). Obiekty te łączy ich związek tematyczny lub czasowy z początkami państwa polskiego i dynastią Piastów. Te dwie cechy Szlaku Piastowskiego – różnorodność obiektów oraz ich historyczno-kulturowy charakter – powodują, że jest on dobrym miejscem do testów kryteriów dostępności atrakcji turystycznych o charakterze kulturowym.

Dostępność obiektów kulturowych, zwłaszcza zabytkowych, to złożony temat. Chociaż w grę wchodzi nieraz potrzeba pozostawienia zabytków w możliwie oryginalnym kształcie, aby zachować ich autentyczność, to panuje światowy trend, by takie miejsca stawały się dostępne dla OzN (Hooi i Yaacob, 2019, s. 25, 37–38; Kosmas i in., 2020, s. 474; Lwoga i Mapunda, 2017, s. 53; Partarakis i in., 2016, s. 444–445). Dostosowanie do potrzeb OzN polepsza wizerunek danego miejsca, sprawia, że jest lepiej postrzegane pod kątem jakości świadczonych usług turystycznych, zwiększa atrakcyjność (Reyes-García i in., 2021, s. 22-23).

Kiedy mowa o dostępności dziedzictwa kulturowego i historycznego, nie można pominąć tzw. *intellectual accessibility*, które można przetłumaczyć jako „dostępność intelektualna”. W skrócie można powiedzieć, że w obiektach stosuje się różne metody przekazu informacji, jak opisy, materiały multimedialne, przewodnictwo. Chodzi o to, by odwiedzający mógł w pełni zrozumieć przekaz na kilku poziomach: odczytać informację, zrozumieć ją, włączyć w szerszy kontekst. Wynika z tego, że daną informację należy w inny sposób komunikować specjalistom w dziedzinie, w inny sposób dzieciom, a w jeszcze inny – osobom z niepełnosprawnością wzroku, słuchu czy intelektualną (Arengi i Agostiano, 2017, s. 72; Georgieva, 2020, s. 26, 27, 30; Kosmas i in., 2020, s. 475–476; Rix, 2005, s. 348–351).

Dla osiągnięcia pełnej dostępności obiektu dziedzictwa kulturowego należy więc zadbać nie tylko o dostępność fizyczną (ang. *physical*), ale też tzw. percepcyjną (ang. *perceptual*). Pozwala to na pełną, właściwą (ang. *appropriational*) dostępność, której skutkiem jest wywołanie pewnych wrażeń i emocji, poczucie przynależności i bycia we właściwym miejscu (Deffner i in., 2015).

4.2.1.2. Przygotowanie kryteriów audytu

Audyt przeprowadzono na podstawie autorskiego katalogu kryteriów²⁴, który zawierał także formularz autoewaluacji dla gestorów obiektów turystycznych. Katalog kryteriów wypracowano w drodze przeglądu kryteriów stosowanych podczas audytów w Polsce i za granicą, a następnie przetestowano w badaniu pilotażowym. W testach brały udział osoby z niepełnosprawnością. Po przetestowaniu kryteriów oraz skonsultowaniu ich na miejscu z OzN katalog otrzymał swoją ostateczną formę (załącznik 1).

4.2.1.3. Przebieg badań

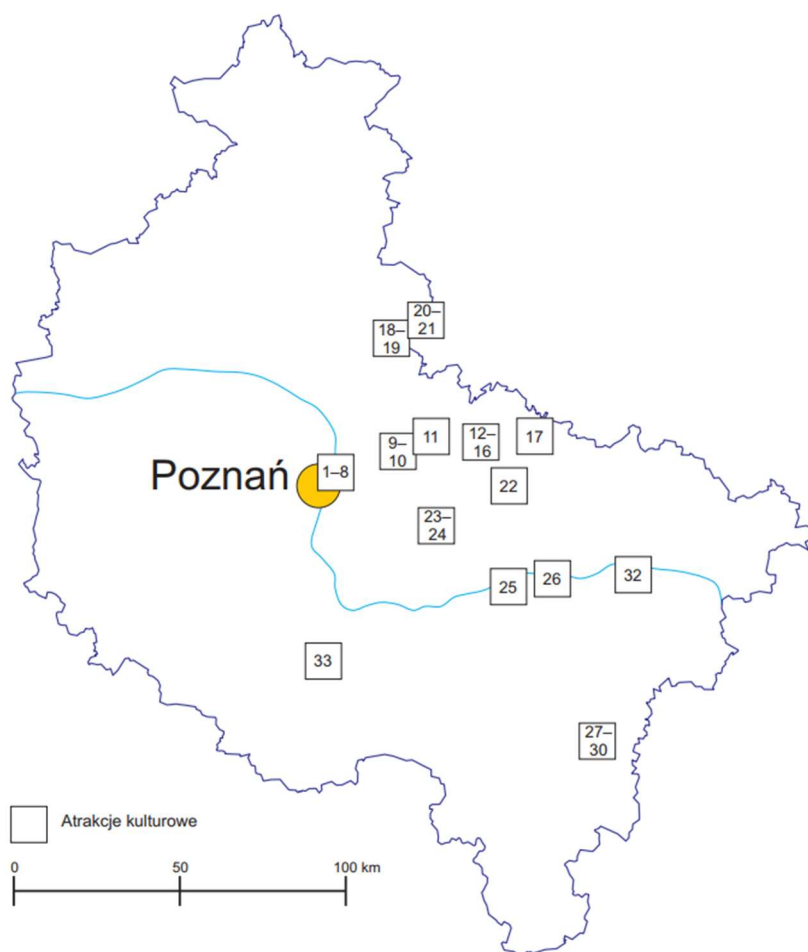
W badaniu uwzględniono 31 z 33 obiektów należących do Szlaku Piastowskiego w woj. wielkopolskim (Ryc. 1)²⁵. W okresie badań (lipiec i sierpień 2019 r.) dwa pozostałe obiekty nie były w ogóle dostępne dla turystów: stanowisko archeologiczne w Łeknie – ze względu na brak infrastruktury, w tym dojazdu, oraz Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej – z powodu remontu (pkt. 20 i 28 na

Ryc. 2). Wszystkie pozostałe obiekty poddano audytowi.

Formularz autoewaluacji (także w załączniku 1) wypełniany był na dwa sposoby: gestorzy obiektów otrzymali go do wglądu przed wizytą audytorów. Następnie, bez względu na to, czy został wypełniony, czy nie, audytorzy jeszcze raz przechodzili przez wszystkie punkty, a dodatkowo zadawali pomocnicze pytania, aby pogłębić wywiad. W odpowiedzi gestorzy mogli dopowiedzieć swoje spostrzeżenia dotyczące dostosowania obiektów. Treść odpowiedzi nie była nagrywana ani w inny sposób utrwalana.

²⁴ Zajadacz A., Potocka I., Piotrowski K., Lubarska A., Minkwitz A., Stroik E. *Kryteria oceny dostępności Szlaku Piastowskiego*. Opracowanie na zlecenie Departamentu Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego w Poznaniu, umowa nr 25/DS/W/2018, Poznań.

²⁵ Dostępność Szlaku Piastowskiego była badana na zlecenie Departamentu Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego w okresie lipiec–listopad 2019 r. przez zespół projektowy w składzie: prof. UAM dr hab. Alina Zajadacz, mgr Anna Lubarska, mgr Aleksandra Minkwitz, mgr Łukasz Szał (nazwa projektu: „Analiza dostępności obiektów Szlaku Piastowskiego”, umowa 19/DS/W/2019). Wyniki zostały udostępnione dla badań naukowych.

Ryc. 2 Położenie badanych obiektów Szlaku Piastowskiego w woj. wielkopolskim

Źródło: opracowanie własne.

1. Ostrów Tumski (Poznań), 2. Archikatedra pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Poznaniu, 3. Brama Poznania – ICHOT (Poznań), 4. Rezerwat archeologiczny Genius Loci (Poznań), 5. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu (Poznań), 6. Kościół pw. św. Jana Jerozolimskiego za Murami (Poznań), 7. Zamek Królewski na Wzgórzu Przemysła w Poznaniu, 8. Makiety Dawnego Poznania (Poznań), 9. Gród Pobiedziska (Pobiedziska), 10. Skansen Miniatur Szlaku Piastowskiego (Pobiedziska), 11. Ostrów Lednicki i ekspozycja muzealna w Dziekanowicach, 12. Archikatedra Prymasowska pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (Gniezno), 13. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, 14. Muzeum Początków Państwa Polskiego (Gniezno), 15. Kościół Franciszkanów w Gnieźnie, 16. Kościół pw. św. Jana w Gnieźnie, 17. Bazylika Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archaniola (Trzemeszno), 18. Zespół dawnego opactwa cystersów (Wągrowiec), 19. Muzeum Regionalne w Wągrowcu, 20. Stanowisko archeologiczne (Łekno), 21. Kościół pw. św. Mikołaja i Małgorzaty (Tarnowo Pałuckie), 22. Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie, 23. Rezerwat archeologiczny Gród Piastowski w Gieczu, 24. Kościół pw. św. Mikołaja (Giecz), 25. Muzeum regionalne w Pyzdrach, 26. Zespół dawnego opactwa cystersów (Łąd nad Wartą), 27. Zawodzie – rezerwat archeologiczny (Kalisz), 28. Katedra św. Mikołaja w Kaliszu, 29. Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej (Kalisz), 30. Baszta Dorotka (Kalisz), 31. Trakt Królewski (Gniezno), 32. Słup koniński (Konin), 33. Zespół Opactwa Benedyktynów (Lubiń).

4.2.2. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności obiektów o charakterze przyrodniczym dla osób z niepełnosprawnością na przykładzie wybranych parków narodowych

4.2.2.1. Park narodowy

Park narodowy, zgodnie z Ustawą z dnia 12 grudnia 1991 r. o ochronie przyrody, pełni trzy funkcje: ochronną, naukową i turystyczną. Na obszarach chronionych prowadzi się więc badania naukowe i niektóre rodzaje działalności gospodarczej, a poza tym służą miejscowej ludności oraz turystom. Masowy ruch tych ostatnich powoduje jednak, że ochrona miejscowej przyrody jest trudniejsza. Występuje tzw. koncentracja przestrzenna i czasowa ruchu turystycznego – wiele osób odwiedza najbardziej atrakcyjne lub znane punkty parku narodowego, a do tego ruch ten nie rozkłada się równomiernie w ciągu roku, ale koncentruje się w pewnych okresach. W związku z tym w obrębie obszarów chronionych, w miejscach mniej cennych pod kątem przyrodniczym oraz na obrzeżach parku, przygotowuje się strefy, w których zatrzymuje się większość turystów. Nie każdy bowiem, kto odwiedza park narodowy, ma głęboką wiedzę na temat miejscowej przyrody – wiele osób pragnie po prostu zobaczyć miejsce, wyróżnione z powodu swoich walorów. Tworzy się więc dla nich przestrzenie łatwo dostępne, które służą kształceniu oraz rozrywce; znajdują się tam centra edukacyjne oraz ścieżki dydaktyczne, prowadzone są zajęcia. Obszary te są często dobrze przygotowane pod kątem infrastruktury. Turyści, którym zależy na szczególnych walorach przyrodniczych regionu, zazwyczaj mogą wejść w głąb parku pod pewnymi warunkami. W zależności od miejsca obowiązują różne reguły, np. możliwość przemieszczania się wyłącznie po niektórych trasach lub z przewodnikiem (Dudek i Kowalczyk, 2003, s. 125; Setola i in., 2018, s. 2; Sisto i in., 2021, s. 7; Stasiak, 1997, s. 5–6, 9–11).

OzN bywają bardzo zainteresowane turystyką przyrodniczą. Wnioski z niektórych badań wskazują, że – o ile się im to umożliwi – chętniej i intensywniej korzystają z aktywności na łonie przyrody niż osoby sprawne. Przestrzeń turystyczna o charakterze przyrodniczym często jednak nie ma odpowiedniego poziomu dostępności. Jednym z argumentów przeciwko dostosowywaniu tej przestrzeni do potrzeb OzN jest to, że każda zmiana pozbawia obszar chroniony walorów, tych samych, które przyciągają turystów – dzikości, naturalności. Rzecz w tym, że w zakresie turystyki przyrodniczej OzN niekoniecznie chcą bardzo łatwego dostępu, ale podobnych wrażeń i przeżyć co osoby sprawne, uzyskanych możliwie samodzielnie. Kolejnym argumentem przeciw jest to, że OzN rzadko są widywane w parkach narodowych, więc nie ma potrzeby wprowadzania dostosowań. Biorąc jednak pod uwagę rosnącą aktywność,

także turystyczną, OzN, argument też zaczyna tracić rację bytu (Chikuta i in., 2019, s. 78–80; Sanmargaraja i Wee, 2015, s. 142; Setola i in., 2018, s. 2). Osoby zarządzające parkami narodowymi także widzą sens w udostępnianiu tej przestrzeni OzN, zauważając, że zwiększa to atrakcyjność parków oraz jest powinnością w społeczeństwie chcącym przestrzegać praw człowieka. Jednocześnie nie są zwolennikami pełnego udostępniania obszarów chronionych (Chikuta i in., 2021, s. 15-16).

Skoro przestrzeń turystyczna o charakterze przyrodniczym obejmuje nie tylko obszary objęte ścisłą ochroną, ale też miejsca, w której turyści są mile widziani, można pogodzić ochronę przyrody z dostępnością dla OzN. Warto zwrócić uwagę na dwie publikacje z 2021 r. Pierwsza z nich to model dostępnego parku przyrodniczego, zaprezentowany przez PFRON (Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 2021). Druga to zbiór dobrych praktyk i przegląd projektów dotyczących udostępniania przestrzeni o charakterze przyrodniczym, przygotowany opublikowany przez UNWTO (Darcy i Buhalis, 2021). To, że takie publikacje obecnie powstają, świadczy o tym, że potencjał turystyki przyrodniczej OzN zaczyna być zauważany i wykorzystywany.

4.2.2.2. Przygotowanie badań w parkach narodowych

Pierwszym krokiem było przygotowanie listy kontrolnej dotyczącej dostępności przestrzeni turystycznej o charakterze przyrodniczym (załącznik 2 – wersja przygotowana do oceny dla ekspertów). W przypadku badań obiektów kulturowych oraz ogrodów sensorycznych zastosowano kryteria oceny zaczerpnięte z literatury, której zabrakło dla obiektów przyrodniczych. W związku z tym niezbędne okazało się wypracowanie wspomnianych kryteriów od podstaw poprzez przeprowadzenie przeglądu literatury oraz konsultacji z ekspertami. Lista kontrolna, w której zebrano kryteria, zawierała dobre praktyki dotyczące wyłącznie udostępniania przestrzeni zewnętrznej. Listę przygotowano w następujący sposób: zebrane podczas przeglądu literatury kryteria pogrupowano pod kątem miejsca, w którym występują, albo przedmiotu, do którego się odnoszą (np. parking, automaty samoobsługowe itd.). Następnie w przypadku każdego kryterium określono, dla których grup OzN może być ono szczególnie istotne.

4.2.2.2.1. Przeprowadzenie konsultacji eksperckich

Do grona ekspertów zaproszono osoby zajmujące się od lat turystyką OzN pod kątem naukowym, społecznym lub biznesowym. Konsultacje dotyczące oceny trafności doboru kryteriów do listy kontrolnej przeprowadzono w okresie maj–lipiec 2020 r., przed badaniami terenowymi w przestrzeni turystycznej o charakterze przyrodniczym. Ekspertów poproszono również o opinię na temat dopasowania grup OzN do poszczególnych kryteriów. Kolejnym krokiem miało być testowanie kryteriów na terenie wybranych parków narodowych. Zamysłem było, żeby jeszcze przed testami kryteria zostały możliwie najlepiej sformułowane i skonsultowane, a po testach – włączone do ostatecznego katalogu. Do listy kontrolnej dodano dodatkowe kolumny, gdzie eksperci mogli notować swoje uwagi (załącznik 2). Dodatkowo zadano dwa pytania uzupełniające. Lista ekspertów oraz treść skierowanych do nich dodatkowych pytań znajdują się w załączniku 3.

Kryteria dotyczące przestrzeni wewnętrznej zostały dobrze opracowane we wcześniejszych badaniach, stąd podjęto decyzję o koncentracji na przestrzeni zewnętrznej. Zarówno w literaturze naukowej, jak i w dokumentach technicznych znaleziono szczegółowo opracowane wytyczne co do dostosowania przestrzeni w budynkach, sformułowane przez specjalistów. Kryteria dotyczące przestrzeni zewnętrznej były w porównaniu z nimi opracowane mniej szczegółowo. Dodatkowo należy wspomnieć, że kryteria dotyczące przestrzeni wewnętrznej szeroko konsultowano i dokładnie testowano na wcześniejszym etapie badań, dotyczących przestrzeni turystycznej o charakterze kulturowym. Przestrzeń zewnętrzna została tam uwzględniona wyłącznie częściowo, więc wystąpiła potrzeba dokładniejszego opracowania tematu.

4.2.2.3. Przebieg badań

Listy kontrolne przetestowano w czterech parkach narodowych (Ryc. 3). Dobrano je w taki sposób, by reprezentowały różne typy środowiska przyrodniczego.

Słowiński Park Narodowy to park nadmorski, którego szczególnym walorem jest przyroda nieożywiona, a zwłaszcza wędrujące wydmy. Karkonoski Park Narodowy obejmuje swoim obszarem tereny górskie. Wybrany go spośród innych parków tego typu ze względu na obecność w nim szlaku przystosowanego do potrzeb OzN. Białowieski Park Narodowy, jeden z pierwszych utworzonych w Europie, został wpisany na prestiżową listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO. Znany z olbrzymiej różnorodności fauny strefy klimatu umiarkowanego, charakterystycznej dla lasów naturalnych, objęty jest szczególną ochroną –

do rezerwatu ścisłego można wejść tylko w towarzystwie przewodnika. Najmłodszy Park Narodowy – „Ujście Warty” – ma chronić tereny podmokłe, łąki i pastwiska, gdzie rezydują ptaki wodne i błotne. To park o wyjątkowym charakterze: prowadzony jest tam wypas bydła i koni, a łąki są regularnie koszone.

Przygotowania do badań w terenie wypadły na okres wiosenny (marzec–czerwiec) 2020 r. Konsultacje z ekspertami przeprowadzono zgodnie z wcześniejszym planem. W przygotowanie listy kontrolnej, oprócz opiekunów naukowych z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zaangażowane były naukowczynie z Wydziału Nauk o Biznesie i Turystyce (Facultade de Ciencias Empresariais e Turismo) Uniwersytetu w Vigo: María Elisa Alén González oraz Trinidad Domínguez Vila, które pomogły w stworzeniu narzędzia podczas zagranicznego stażu doktoranckiego autorki. Po przygotowaniu listy kontrolnej rozesłano ją do ekspertów – spośród 39 osób poproszonych o konsultację na prośbę odpowiedziało 12 (załącznik 3), z czego dwie zdecydowały się też na kontakt bezpośredni (telefoniczny oraz przez komunikator). Trzy osoby, oprócz posiadania wiedzy eksperckiej, reprezentowały środowisko OzN. Początkowo listę kontrolną rozesłano w języku angielskim ze względu na międzynarodowy charakter badań. Na prośbę części ekspertów przetłumaczono kryteria na język polski.

Uwagi ekspertów dotyczyły m.in. stylu sformułowania kryteriów oraz przyporządkowania ich do poszczególnych typów niepełnosprawności. Część kryteriów, za radą ekspertów, usunięto jako nieistotne lub zbędne. Zachowano szereg kryteriów uznanych za dobre praktyki, a nie warunki dostępności. Intencją było zaprezentowanie dużego wachlarza rozwiązań, które mogą zwiększyć dostępność, a więc uwzględnienie też tych mniej typowych i rzadziej spotykanych. W przypadkach spornych decydowała większość opinii. Usunięto także kryteria nadmiernie szczegółowe, zwłaszcza te zawierające liczby i wymiary uwzględnione w przepisach prawa.

Odpowiedzi na pytania dodatkowe pozwoliły ustalić, jaki kierunek najlepiej byłoby obrać przy przygotowywaniu ostatecznego katalogu kryteriów dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN. Eksperci uznali, że lista przygotowana w zaprezentowanym im kształcie (jedna lista kryteriów, nie zaś oddzielne listy dla różnych rodzajów niepełnosprawności) spełnia swoje zadanie, jednak należy zachować warunek prawidłowego przyporządkowania kryteriów do typów niepełnosprawności. Potwierdzono też, że chociaż lista kontrolna została przygotowana z myślą o przestrzeni turystycznej o charakterze przyrodniczym, kryteria mogą sprawdzić się również w innych miejscach. Na prośbę autorki wskazano również kwestie wymagające przemyślenia w kontekście dalszych badań. Był to m.in. kontekst ekonomiczny,

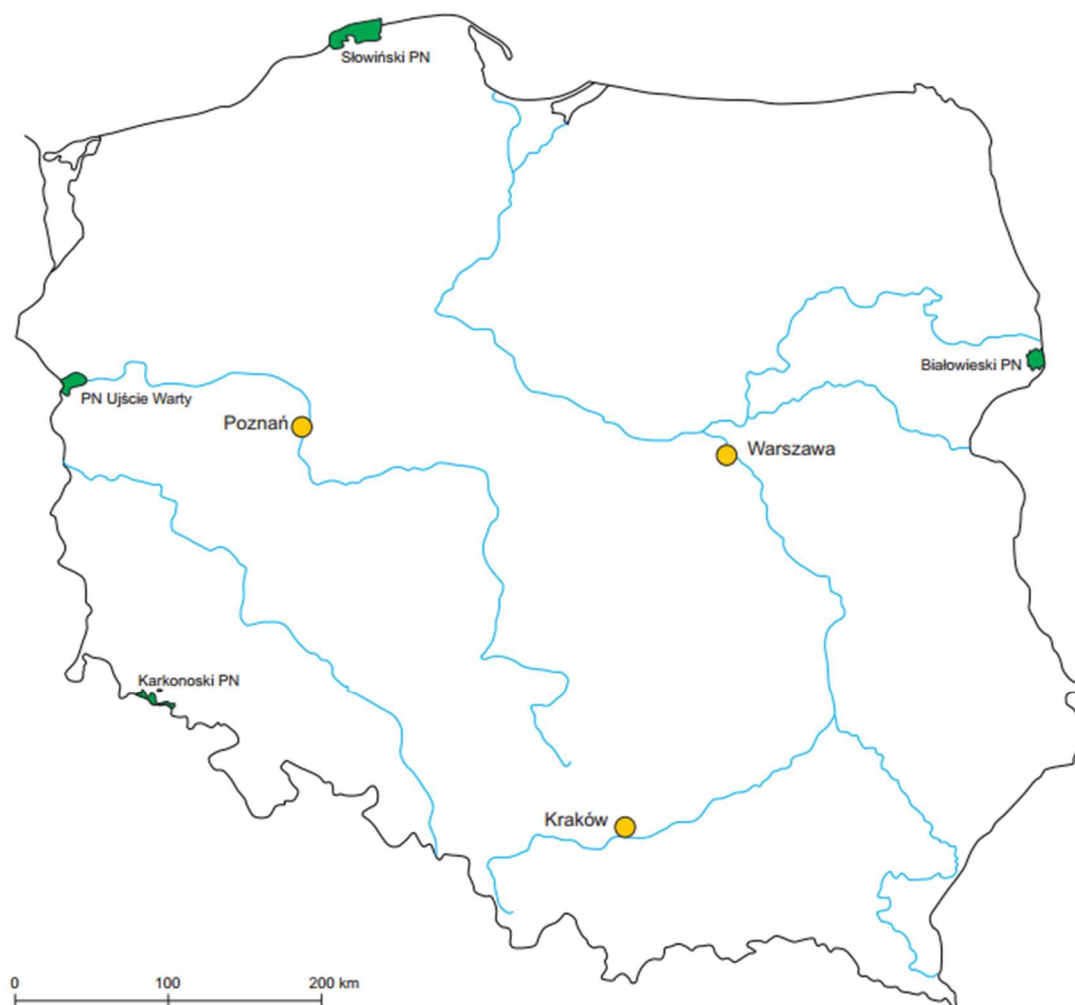
który jest istotnym czynnikiem ograniczającym dostępność turystyki. Podniesiono również kwestię odległości od miejsca zamieszkania danej osoby ze względu na fakt, że dystans może zwiększyć dyskomfort podróży (np. biorąc pod uwagę czas przejazdu oraz konieczność zapewnienia noclegu). Część ekspertów zwróciła uwagę na to, że przy opracowywaniu kryteriów (zgodnie z zakresem badań) pominięto pewne rodzaje niepełnosprawności, które można by uwzględnić w przyszłości. Jeden z ekspertów zasugerował wprowadzenie rang, gradacji ważności kryteriów, dzięki czemu można by skupić się na najważniejszych kwestiach przy ograniczonych środkach. Pojawił się również wątek kryteriów, które mogą być istotne dla OzN pośrednio, kiedy bierze się pod uwagę osoby towarzyszące OzN lub planujące wspólny z nimi wyjazd.

Po naniesieniu zasugerowanych przez ekspertów poprawek zweryfikowano kryteria zawarte w liście kontrolnej w czterech parkach narodowych w oparciu o badania terenowe.

Przeprowadzono także wywiad kwestionariuszowy z pracownikami parków narodowych. Pracownicy jednego z parków odmówili spotkania ze względu na sytuację epidemiczną i przesłali odpowiedzi drogą mailową. Jeden z wywiadów przeprowadzono telefonicznie, dwa zaś – osobiście, na miejscu.

W wywiadzie zadano następujące pytania:

1. W jaki sposób potrzeby OzN są brane pod uwagę podczas tworzenia oferty parku narodowego?
2. Jakie wyzwania pojawiają się przy dostosowaniu przestrzeni do potrzeb OzN?
3. Czy dostosowanie przestrzeni do potrzeb OzN ułatwia czy utrudnia realizowanie celów danego parku narodowego, np. ochronę przyrody?
4. Czy prowadzone są zajęcia edukacyjne dla OzN? Jeśli tak, w jaki sposób zajęcia są dostosowywane do potrzeb takich grup?

Ryc. 3 Rozmieszczenie badanych parków narodowych

Źródło: opracowanie własne.

4.2.3. Wypracowanie kryteriów oceny dostępności dla osób z niepełnosprawnością wzroku przestrzeni o charakterze kulturowo-przyrodniczym na przykładzie ogrodów sensorycznych

4.2.3.1. Ogród sensoryczny – przestrzeń doświadczeń zmysłowych

Ogród sensoryczny można definiować na wiele sposobów. Podstawowa definicja została sformułowana przez Sensory Trust (2003), który na swojej stronie internetowej, stanowiącej również instrukcję projektowania ogrodów sensorycznych, określa je w ten sposób: „samodzielny obszar, który koncentruje się na różnorodnych doświadczeniach sensorycznych”. Sama nazwa odnosi się do koncepcji, że ogród może stymulować różne zmysły (Gonzalez i Kirkevold, 2015, s. 35), przy czym w niektórych interpretacjach nacisk kładzie się na bodźce pozawzrokowe, by „były użyte celowo i to w większym natężeniu niż zwykle” (Pawłowska, 2008, s. 143). Ogrody sensoryczne pierwotnie zakładano w latach siedemdziesiątych XX w. w celach terapeutycznych oraz z myślą o potrzebach osób niewidomych. Są więc one projektowane w ten sposób, aby mogły z nich korzystać osoby o różnym poziomie sprawności, w tym również możliwości poznawania świata wzrokiem.

Ze względu na czytelność w niniejszej pracy stosuje się wspólne określenie „ogród sensoryczny” dla wszystkich 16 wybranych obiektów. Warto jednak wspomnieć, że Dąbski i Dudkiewicz (2010, s. 8) rozróżniają ogród sensoryczny i ścieżkę sensoryczną. Ten pierwszy jest samodzielnym obszarem, ta druga – szlakiem, ma związek z ruchem w konkretnym kierunku. Jeden z obiektów wstępnie wybranych do badania (nr 4 na

) ma cechy ścieżki sensorycznej. Został jednak włączony w poczet badanych obiektów, ponieważ można go wyodrębnić z obszaru, na którym się znajduje, ma osobną nazwę i jest oznaczany jako oddzielna atrakcja. Ponadto nawet miejsca, które bez wątpienia są samodzielnymi obszarami, mają wyznaczone szlaki, po których zwiedzający się poruszają, w związku z tym nie ma znaczącej różnicy między nimi a tym obiektem.

4.2.3.2. Przygotowanie badań w ogrodach sensorycznych

Przygotowanie badań zakładało wybór narzędzia do inwentaryzacji, zaproszenie gestorów do rozmowy o ich obiekcie oraz zwrócenie się do członków Polskiego Związku Niewidomych o wyrażenie zgody na udzielenie wywiadu kwestionariuszowego. Jako podstawę inwentaryzacji zastosowano zestawienie przygotowane przez M. Szczepańską, M. Jakubowskiego i H. Ogonowską-Chrobrowską (2010), w którym oceniano infrastrukturę sprzyjającą poruszaniu się osób niewidomych i słabowidzących w wybranych ogrodach sensualnych oraz techniki przekazu sprzyjające edukacji osób niewidomych i słabo widzących

w wybranych ogrodach sensualnych. W celu oceny elementów w ogrodzie sensorycznym, ułatwiających orientację w przestrzeni, zastosowano kryteria podane przez M. Wysockiego (2010).

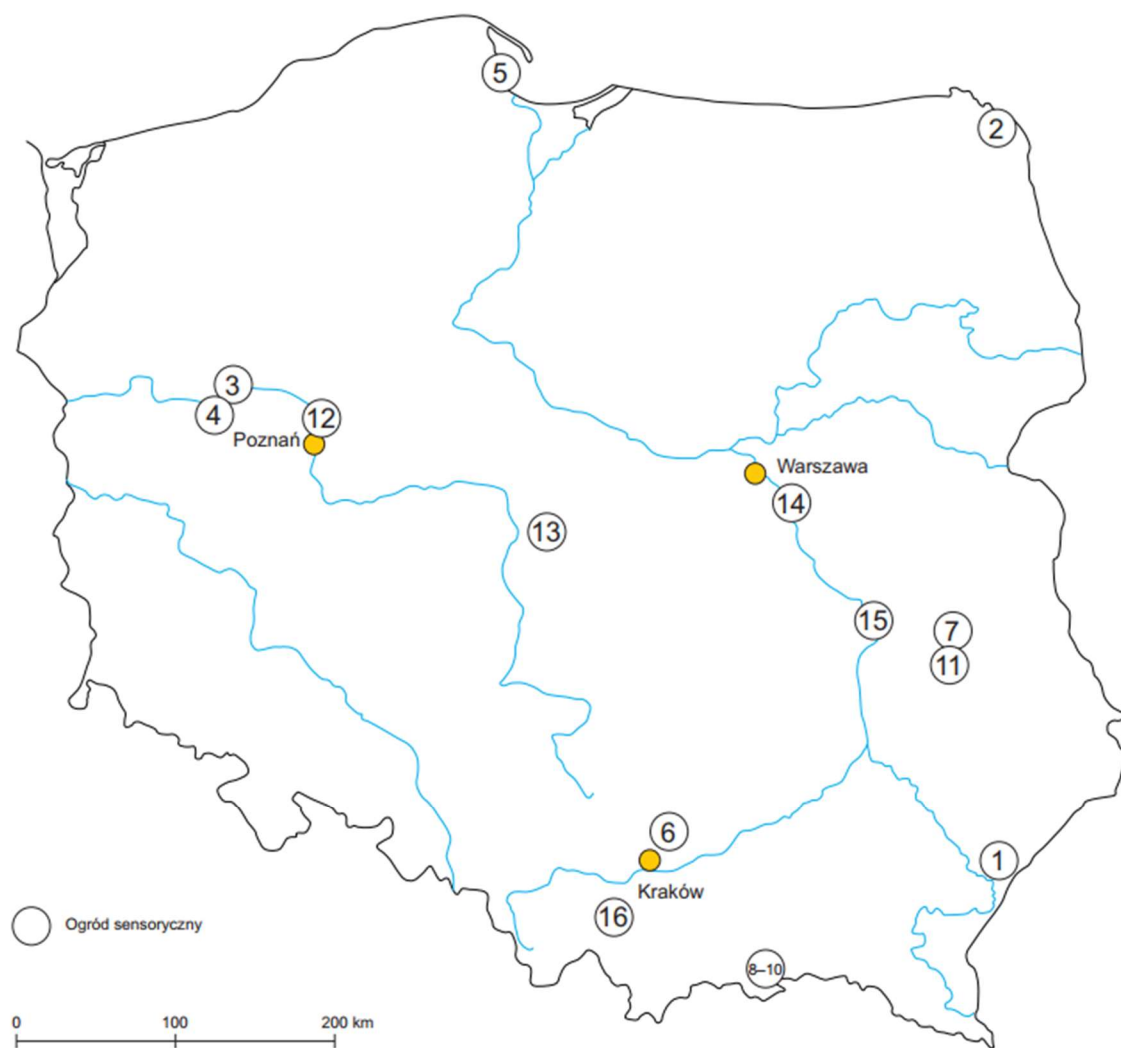
4.2.3.3. Przebieg badań

Do badania wybrano 15 ogrodów sensorycznych i 1 ścieżkę sensoryczną, położone w różnych częściach Polski (Ryc. 6). Przy wyborze zastosowano kryterium zróżnicowania: uwzględniono obiekty publiczne i prywatne, miejskie i wiejskie. Ogród w Myślicinku, którego nie włączono w badania, został wcześniej opisany w literaturze przez Woźny i Laudę (2014), a wnioski z ich badań również wzięto pod uwagę podczas tworzenia ostatecznego katalogu kryteriów.

Dostępność ogrodów sensorycznych dla osób z niepełnosprawnością wzroku badano pomiędzy czerwcem a sierpniem 2018 r. Wszystkie trzy części badań (inwentaryzacja, wywiad z osobami z niepełnosprawnością wzroku oraz wywiad z gestorem) odbywały się jednocześnie, tego samego dnia i w podobnych warunkach.

Część pierwsza – inwentaryzacja – formularz inwentaryzacji stanowi załącznik 4. Celem inwentaryzacji było określenie:

- jakie elementy ułatwiające orientację znajdują się w danym ogrodzie sensorycznym;
- jaka infrastruktura sprzyjająca poruszaniu się osób niewidomych i słabo widzących znajduje się w danym ogrodzie sensorycznym;
- jakie techniki przekazu sprzyjające edukacji osób niewidomych i słabo widzących można spotkać w danym ogrodzie sensorycznym.

Ryc. 4 Położenie badanych ogrodów sensorycznych

Źródło: opracowanie własne.

1. Ogród Sensualny Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszcach, 2. Polisensoryczny Ogród Zmysłów, Ośrodek Rehabilitacyjno-Edukacyjno-Wychowawczy Polskiego Stowarzyszenia na rzecz Osób z Niepełnosprawnością Intelktualną (Bród Nowy), 3. Integracyjny Leśny Ogród Edukacyjny „Leśna Przygoda” – Nadleśnictwo Sieraków (Buchaczewo), 4. Ścieżka edukacyjna dla słabowidzących (Chorzepowo), 5. Ogród sensoryczny, park miejski (Gdańsk-Oliwa), 6. Ogród doświadczeń im. Stanisława Lema (Kraków), 7. Ścieżka zmysłów – Ogród Botaniczny UMCS (Lublin), 8. Muszyński Ogrody Biblijne (Muszyna), 9. Ogrody Magiczne (Muszyna), 10. Ogrody Sensoryczne (Muszyna), 11. Ogród Sensualny (Osmolice), 12. Park Orientacji Przestrzennej (Owińska), 13. Ogród Zmysłów (Poddębice), 14. Ogród Zmysłów Centrum Zachowania Różnorodności Biologicznej PAN (Powsin), 15. Rodzinny Park Tematyczny „Magiczne ogrody” (Trzcianki), 16. Babiogórski Park Narodowy (Zawoja).

Część druga – wywiad kwestionariuszowy – kwestionariusz wywiadu stanowi załącznik 5. Celem badania było uzyskanie informacji od osób z niepełnosprawnościami w następujących kwestiach:

- w jakim stopniu i jakie zmysły są przez nie wykorzystywane podczas poruszania się i orientacji w przestrzeni oraz który zmysł jest dla nich najważniejszy;
- w jakim stopniu są w stanie poruszać się samodzielnie odpowiednio: w znanej przestrzeni, w nowej dla siebie przestrzeni oraz w ogrodzie sensorycznym;
- jakie zmysły są przez nie wykorzystywane podczas poruszania się po ogrodzie sensorycznym;
- na ile rozwiązania ułatwiające orientację przestrzenną są dla nich istotne;
- co zwiększa ich poczucie bezpieczeństwa;
- jakie miejsca w ogrodzie sensorycznym uważają za najciekawsze;
- na ile ważne są poszczególne zmysły w zdobywaniu informacji;
- jakie udogodnienia najbardziej ułatwiają dostęp do informacji;
- jakie ogrody sensoryczne odwiedziły wcześniej i które mogłyby polecić innym;
- jakie udogodnienia powinny być wprowadzane w parkach i ogrodach;
- jakie problemy napotykają w korzystaniu z ogrodów sensorycznych.

Część trzecia – wywiad częściowo ustrukturyzowany – miała za zadanie uzyskać informacje w następujących kwestiach:

- z jakich powodów powstał dany ogród/dana ścieżka;
- kto był pomysłodawcą ogrodu/ścieżki, a kto go/ją sfinansował;
- w jaki sposób osoby z niepełnosprawnością wzroku korzystają z tej przestrzeni;
- jakie udogodnienia są oferowane na miejscu;
- jakie trudności występują przy utrzymaniu ogrodu/ścieżki;
- jakie są dalsze plany rozwoju miejsca.

5. WYNIKI BADAŃ

Niniejszy rozdział zawiera wyniki badań własnych, które przeprowadzono zgodnie z metodyką przedstawioną w poprzednim rozdziale.

5.1. Kryteria oceny dostępności obiektów i przestrzeni kulturowych (studium Szlaku Piastowskiego)

Badania odbyły się w 2018 (ustalenie kryteriów audytu, przygotowanie formularza, testowanie go wraz z OzN) i 2019 r. (przeprowadzenie audytu w 33 obiektach). Jak wspomniano w podrozdziale 4.2., obie części zlecił Departament Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego²⁶. W tym podrozdziale omawiane będą kwestie związane z rozpoznaniem oraz sformułowaniem kryteriów oceny dostępności dla OzN przestrzeni turystycznej o charakterze kulturowym.

Kryteria audytu dostępności Szlaku Piastowskiego podzielono ze względu na rodzaj niepełnosprawności. Ten podział ma wiele zalet, m.in. pozwala zidentyfikować mocne strony danego miejsca. Może się okazać, że dany obiekt jest w wysokim stopniu dostępny np. dla osób z niepełnosprawnością narządu ruchu, a praktycznie niedostępny dla osób z niepełnosprawnością wzroku. Do zauważalnych wad należy to, że pytania w kolejnych częściach się powtarzają, co sprawia, że formularz z kryteriami jest bardzo długi. Oznacza to także, że nie da się go skutecznie wypełniać w takiej kolejności, w jakiej został przygotowany, ale niejako trzeba wypełnić kilka formularzy jednocześnie – np. na parkingu należy najpierw sprawdzić realizację kryteriów dla osób z niepełnosprawnością wzroku, następnie słuchu, następnie ruchu itd. Pewne ograniczenie dotyczy nieuwzględnienia wszystkich pozostałych rodzajów niepełnosprawności oraz niepełnosprawności sprzężonej, czego jednak nie da się uniknąć przy zastosowanym formacie audytu, gdyż niepełnosprawność jest pojęciem zbyt szerokim i złożonym, by móc przewidzieć potrzeby wszystkich grup OzN.

W testowaniu kryteriów audytu brały udział osoby z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Razem z zespołem badawczym podróżowały do danego miejsca, gdzie na bieżąco oceniały jego dostępność zgodnie z wypracowanymi wcześniej na podstawie przeglądu literatury kryteriami (Fot. 1). Dzięki temu mogły zobaczyć dane udogodnienia w praktyce oraz ocenić, na ile są one kluczowe podczas odwiedzin danego obiektu. Była to ocena

²⁶ Osoby zainteresowane pełnymi wynikami obu części badań znajdują je w raportach: *Kryteria oceny dostępności Szlaku Piastowskiego* (Zajadacz i in., 2018) oraz *Analiza dostępności obiektów Szlaku Piastowskiego* (Zajadacz i in., 2019). Kryteria dostępności przestrzeni turystycznej, wypracowane podczas wspomnianych badań, zostały także zaprezentowane w podręczniku przeznaczonym dla praktyków z branży turystycznej *Turystyka dostępna. Rekomendacje dla sektora usług turystycznych* pod redakcją prof. A. Zajadacz (2020).

całkowicie subiektywna. Po uwzględnieniu uwag OzN wyłonił się ostateczny zbiór kryteriów, na podstawie których przeprowadzono audyt w lecie 2019 r.

Audyt Szlaku Piastowskiego potwierdził dużą dostępność trasy dla OzN. Nawet w obiektach zabytkowych podejmowane są działania mające na celu zapewnienie dostępu fizycznego do ekspozycji. Jeżeli celem miałyby być stworzenie możliwie krótkiego i treściwego katalogu działań sprzyjających dostępności, można byłoby pominąć te najbardziej

Fot. 1 Testowanie kryteriów audytu. Makieta Starego Rynku w Poznaniu dla niewidomych

oczywiste kryteria, które są spełniane przez większość obiektów. Z drugiej strony, koncentracja na rozwiązaniach rzadziej stosowanych i nietypowych mogłaby sprawić, że za dostępne uznano by miejsca niecechujące się podstawową dostępnością fizyczną i informacyjną. Zamknięta forma formularza uniemożliwia odnotowanie rozwiązań skutecznych, ale w nim nieuwzględnionych.

Niektóre kryteria zawsze pozostają uznaniowe, np. to, czy nawierzchnie

Fot. 2 Makieta dotykowa, Ostrów Tumski w Poznaniu

w warunkach terenowych są stabilne i antypoślizgowe. Wiele w tym przypadku zależy od momentu przeprowadzania audytu: w słoneczny, suchy dzień dana nawierzchnia może uzyskać pozytywną ocenę, podczas gdy w czasie deszczu może nie spełniać swej roli. Warto jednak zadać sobie pytanie, czy przestrzeń ta w ogóle byłaby używana, gdyby pogoda nie sprzyjała. Jeśli kryterium dotyczy ścieżki wiodącej do głównego wejścia – tak. Jeśli ekspozycji zewnętrznej, np. wystawy rzeźby albo przestrzeni rekreacyjnej, odpowiedź mogłaby nie być twierdząca. Niektóre materiały lepiej niż inne sprawdzają się w różnych warunkach pogodowych. Makieta dotykowa wykonana z metalu nadaje się do użytku podczas dobrej pogody, kiedy nie jest zbyt gorąco ani mroźno (Fot. 2).

W wynikach audytu Szlaku Piastowskiego pojawił się też wątek dużego odsetka odpowiedzi „Nie dotyczy”. Działo

się tak, jeśli np. pytania dotyczyły windy, a budynek był parterowy. Gdyby formularz audytu wypełniano elektronicznie, przy czym część odpowiedzi na pytania eliminowałaby konieczność odpowiedzi na inne pytania (np. „W budynku jest winda” – odpowiedź „Nie” automatycznie powodowałaby pominięcie reszty pytań o windę; „Powierzchnie w budynku są stabilne i antypoślizgowe” – odpowiedź „Tak” automatycznie przenosiłaby się do innych części formularza, dotyczących innego rodzaju niepełnosprawności), jego wypełnianie zajmowałoby mniej czasu i w efekcie byłaby większa szansa na zainteresowanie się nim. W przypadku audytu profesjonalnie wykonywanego przez wykwalifikowanych audytorów nie ma być może potrzeby ograniczania zakresu pytań. Gdyby jednak obiekty same chciały skorzystać z podobnego narzędzia, aby sprawdzić, czy spełniają kryteria dostępności, ich zbyt szeroki wybór mógłby je zniechęcić do podjęcia próby; także wiele odpowiedzi „Nie” mogłoby przedstawiać zbyt negatywny obraz sytuacji w stosunku do rzeczywistości.

Format audytu w niewielkim stopniu uwzględnia jeden z kluczowych filarów dostępności, jakimi są umiejętności personelu obsługującego odwiedzających. Tymczasem doświadczenie, kompetencje oraz nastawienie osób pracujących w danym miejscu mogą mieć decydujące znaczenie, jeśli chodzi o jego dostępność. Najbardziej zaawansowane udogodnienia nie gwarantują sukcesu, jeśli personel nie wie o ich zastosowaniu lub z różnych powodów nie informuje odwiedzających o ich obecności. Przykładem nieidealnego rozwiązania była winda dla użytkowników wózków inwalidzkich, którą gestor obiektu wyłączył, pozostawiając kartkę, że klucz do niej ma obsługa toalety, znajdującej się piętro niżej. W tym przypadku nastąpiło być może niezrozumienie istoty zastosowania tego typu windy – osoba z niepełnosprawnością ruchu nie zejdzie po schodach, aby poprosić o uruchomienie windy. Czynniki ludzkie jest wyjątkowo trudny do oceny i uwzględnienia w formularzach. W pytaniach otwartych zawarto za to szkolenia, które przechodzi personel obiektu.

Interesująco przedstawiają się w tym kontekście wyniki autoewaluacji. Większość obiektów deklaruje, że osoby z każdym rodzajem niepełnosprawności mogą się po nich swobodnie poruszać. Swoje ekspozycje uznają za dostępne dla osób z niepełnosprawnościami, choć w przypadku niepełnosprawności wzroku zarówno korzystanie z urządzeń w obiekcie, jak i poznawanie ekspozycji odbywa się za pośrednictwem osób trzecich. Niewielka część ekspozycji jest całkowicie niedostępna dla OzN.

Oddzielną kwestię stanowi bezpieczeństwo. 72% obiektów deklaruje, że jest w stanie zapewnić bezpieczną ewakuację OzN ruchową, 78% – osobom z dysfunkcją słuchu, a najwięcej, 82% – OzN wzroku. Warto by zastanowić się, jakie rozwiązania poprawiłyby wyniki w tej kluczowej kwestii. Brak odpowiedniego dostępu do ekspozycji czy niemożność

samodzielnego zwiedzania obiektu są dokuczliwe, jednak nie decydujące o zdrowiu i życiu odwiedzających. Podczas przygotowywania przestrzeni turystycznej konieczne należy uwzględnić potrzeby poszczególnych grup w sytuacji zagrożenia, zarówno te dotyczące instalacji alarmowych (które muszą być dostosowane także do potrzeb osób niesłyszących), jak i praktycznych aspektów ewakuacji wszystkich gości z budynku, np. procedury użycia mat, materacy lub krzeseł ewakuacyjnych w przypadku wyłączenia wind i konieczności ewakuacji użytkownika wózka inwalidzkiego.

Te wszystkie uwagi i spostrzeżenia wpłynęły na ostateczny kształt kolejnego zastosowanego narzędzia, a więc formularza inwentaryzacji przestrzeni turystycznej o charakterze przyrodniczym, który przetestowano w wybranych parkach narodowych.

5.2. Kryteria oceny dostępności przestrzeni przyrodniczej (studium wybranych parków narodowych)

Formularz inwentaryzacji przygotowano zgodnie z metodą opisaną w podrozdziale 2.2. Przetestowano go w czterech parkach narodowych: Białowieskim, Słowińskim, Karkonoskim oraz „Ujście Warty”. Osoby z niepełnosprawnościami miały udział w przygotowywaniu listy kontrolnej, lecz nie uczestniczyły w testach na miejscu z powodu pandemii COVID-19.

5.2.1. Testowanie kryteriów

Kryteria zebrano w formie listy kontrolnej (załącznik 2) bez podziału na rodzaje niepełnosprawności. Poszczególne elementy zwiększające dostępność podzielono na miejsce i czas ich występowania: przed wizytą, na drodze dojazdowej, przy wejściu do budynku itd.

Pierwsza część, dotycząca planowania wizyty, została przetestowana przed wyjazdem w teren. Ocena zgodności stron internetowych ze standardem WCAG 2.0 na poziomie AA przez osobę niezajmującą się tym profesjonalnie nie jest możliwa bez użycia programu komputerowego. W ostatecznej wersji katalogu rekomendacji postanowiono tę informację uwzględnić. W części dotyczącej dojazdu do obiektu wskazano pięć kryteriów. Ze względu na to, że ostateczny katalog, w którym miały zostać uwzględnione kryteria zawarte na liście kontrolnej, miał obejmować sam obiekt, zachowano wysoki poziom ogólności. Uwzględniono również czytelne oznaczenie drogi dojazdowej, co jest być może mniej istotnym kryterium. Takich kryteriów, które ułatwiają lub uprzyjemniają wizytę, można wskazać więcej: np. to, żeby w okolicach punktu orientacyjnego – jak duże drzewo, wieża, pomnik – znajdowały się ławki. Wyraźny punkt orientacyjny jest istotny dla osób z niepełnosprawnością wzroku, a ławki – dla osób, które nie mogą długo stać. Te kryteria można byłoby pominąć, jednak stanowią odpowiedź, w jaki sposób zagospodarować charakterystyczne punkty obiektu

tak, aby były możliwie przyjazne OzN. Z drugiej strony zaproponowano szereg kryteriów, które wydawały się oczywiste z punktu widzenia bezpieczeństwa (jak np. zabezpieczenie oczek wodnych i stawów), a które nie zawsze były spełniane przez odwiedzane miejsca.

Parki narodowe są wyjątkową przestrzenią ze względu na zakres celów, które mają spełniać. Funkcja turystyczna jest jedną z wielu i w dużej mierze jej realizowanie opiera się na innym zadaniu – ochronie środowiska i przyrody. W związku z tym idealne dostosowanie nawet głównych ścieżek i szlaków do potrzeb OzN nie zawsze jest możliwe. Odwiedzając park nadmorski, taki jak Słowiński Park Narodowy, goście muszą liczyć się z piaszczystością podłoża. Białowiecki Park Narodowy charakteryzuje się zarówno szlakami o wygodnym, twardym podłożu (jak ścieżka o nazwie Żebro Żubra – drewniana kładka z barierkami), jak i obszarami pozostawionymi w stanie bardziej pierwotnym, gdzie wejście jest możliwe wyłącznie z przewodnikiem. W ocenie dostępności terenów przyrodniczych konieczne jest

Fot. 3 Toaleta turystyczna przystosowana do potrzeb osób na wózkach przy punkcie widokowym w PN „Ujście Warty”

uwzględnienie faktu, że atrakcyjność danego miejsca nieraz bezpośrednio wynika z braku widocznej ingerencji człowieka.

Drugie zastrzeżenie dotyczy podziału parku na strefy. Od strefy edukacyjnej można oczekiwać większego dostosowania pod kątem potrzeb OzN niż od szlaków wytyczonych w górach lub lesie. Biorąc pod uwagę turystykę aktywną OzN, nie należy wykluczać żadnej przestrzeni i pozbawiać jej podstawowych dostosowań.

Badania w parkach narodowych wykazały, że dysponują one wieloma udogodnieniami i nie jest przesadą oczekiwanie np. dostosowanych toalet turystycznych (Fot. 3) albo przygotowania części szlaków z myślą o potrzebach osób z niepełnosprawnością. Z drugiej strony, warto zostawić

w katalogu pewną dowolność, jako że ciągle pojawiają się nowe udogodnienia: aby katalog dostępności się szybko nie zdezaktualizował, należałoby dodać pytanie: „Czy są dostępne inne udogodnienia, których nie uwzględniono w poprzednich kryteriach?”. Od razu można wskazać słabe strony tego pytania: wymaga ono odpowiedzi otwartej, precyzującej, *jakie* inne udogodnienia zostały wprowadzone.

W dostosowaniu parków narodowych zastosowano strategię polegającą na możliwie dobrym udostępnianiu wybranych miejsc, niejako „enklaw” dostępności. Są to centra

Fot. 4 Droga na Śnieżkę. Fragment szlaku przystosowany do potrzeb osób na wózkach

edukacyjne, ale także specjalnie przygotowane szlaki (Fot. 4), z parkingami i zapleczem sanitarnym przygotowanym z myślą o potrzebach OzN oraz innych grup wymagających dostępności.

Zdecydowanej rewizji wymaga m.in. przyporządkowanie danego kryterium do typu niepełnosprawności. Powstaje pytanie, czy traktować je jako deklarację dostępności dla danej grupy, czy wyłącznie jako wskazówkę, że wspomniane kryterium może być istotne. W ostatecznym katalogu,

który ma być narzędziem możliwie uniwersalnym, a więc nieskoncentrowanym na żadnym typie niepełnosprawności, można by pominąć to oznaczenie, z drugiej strony – pozwala ono być może oszacować, jakie grupy mogłyby być zainteresowane odwiedzinami.

Podsumowując, z pewnymi zastrzeżeniami lista kontrolna może stanowić bazę do sporządzenia ostatecznego katalogu rekomendacji dla turystyki dostępnej, po uwzględnieniu wniosków z poprzednich dwóch części badań (w ogrodach sensorycznych oraz na Szlaku Piastowskim).

5.2.2. Wywiad z pracownikami wybranych parków narodowych

Wywiadu udzieliły trzy osoby, reprezentujące trzy parki narodowe. Ich odpowiedzi poddano kodowaniu w celu zachowania anonimowości (R7–R9). Czwarty z parków narodowych, z powodu sytuacji epidemiologicznej, zdecydował się na odpowiedzi na piśmie (oznaczono je symbolem R10). W przypadku rozmówcy R7 wywiad przeprowadzono w języku angielskim, wszystkie cytowane wypowiedzi są w tłumaczeniu własnym. W wywiadach poruszono cztery główne wątki:

1. W jaki sposób potrzeby OzN są brane pod uwagę podczas tworzenia oferty parku narodowego?

Potrzeby OzN są brane pod uwagę zarówno na etapie planowania nowych przedsięwzięć, jak i podczas codziennej działalności parków narodowych. Rozwiązania są różne, w zależności od charakteru parku i miejscowych uwarunkowań. Powszechne

są plenerowe toalety przystosowane do potrzeb OzN, a na parkingach znajdujących się przy szczególnych atrakcjach wytycza się oddzielne miejsca parkingowe. Dla osób z niepełnosprawnościami świadczone są też usługi przewodnickie, jednak często grupy mają własnych przewodników i przemierzają szlaki na własną rękę. W Słowińskim Parku Narodowym wydaje się OzN specjalne zgody na dojazd do wydmy lub na plażę. Tam też wprowadzono nowoczesny przewodnik po parku w formie aplikacji na telefony komórkowe oraz wirtualny spacer dla osób, które same nie mogą dotrzeć do niektórych punktów – ze względu na piaszczystą nawierzchnię popularne szlaki nie są dostępne dla wszystkich. W innych parkach, tam, gdzie to możliwe, ścieżki są wyrównywane i utwardzane. Planuje się specjalne trasy z myślą o wygodzie odwiedzających. Każdy z odwiedzonych parków posiada jednak bariery, których likwidacja nie jest możliwa. Rozmówcy byli zgodni: pomimo wysiłków zmierzających do udostępnienia przestrzeni dla OzN parki narodowe nie będą w pełni dostępne dla wszystkich.

R7: Nie jest to dużo trudniejsze niż w mieście czy czymś podobnym w normalnym życiu. Oczywiście pojawiają pewne problemy, zwłaszcza ze względu na budynki i infrastrukturę, która nie może być do [ich potrzeb] dostosowana. (...) Oczywiście, to zależy od niepełnosprawności.

R8: Część osób, która się z nami kontaktuje przed wejściem, nawet na Śnieżkę, to osoby z niepełnosprawnościami. Na tej podstawie możemy określić, że trochę takich osób jest. Nie jest to pewnie bardzo duża liczba, ale można ją podzielić na grupy. Na pewno w przypadku osób starszych albo takich, które się nie czują jakoś komfortowo, wędrując po górach, wiemy, że ta barierka pomaga, jest potrzebna. Wyrównanie tej trasy też odciąża trudności związane z poruszaniem się po nierównej nawierzchni, bo dla niektórych osób to również jest problem, szczególnie gdy są w złym obuwiu.

R8: Ja myślę, że to może nawet nie jest kwestia atrakcyjności, tylko po prostu no takiego... niwelowania różnych obszarów wykluczeń dla osób z niepełnosprawnościami. I to jest chyba, w naszym rozumowaniu, najważniejsze w Karkonoskim Parku Narodowym. Na pewno jest to zwiększenie atrakcyjności, po prostu zapewnienie dostępu do gór dla osób, które nie mogą wszędzie się udać na takie wycieczki, więc pod tym względem na pewno tak, aczkolwiek dla nas to jest jakby kwestia drugorzędna. Tutaj bardziej chodzi o to, żeby zwiększać dostępność parków i być bardziej takim inkluzywnym.

R9: Wiemy, że we wszystkich projektach jest promowane przystosowanie dla niepełnosprawnych, staramy się zawsze coś takiego robić, z różnych powodów.

R9: Wydaje nam się, jak zrobimy te podjazdy podkładki drewniane, to że będzie można wózek jakoś tam przemieścić. Tak nam się no, wydaje, takie mamy założenie, że tak będzie. Także te bariery podstawowe będziemy jakby w ten sposób likwidować. Tutaj mamy jeszcze po drugiej stronie drogi ścieżkę „Mokradła” i najnowszą trasę spacerową, o której pani pewnie wspominała.

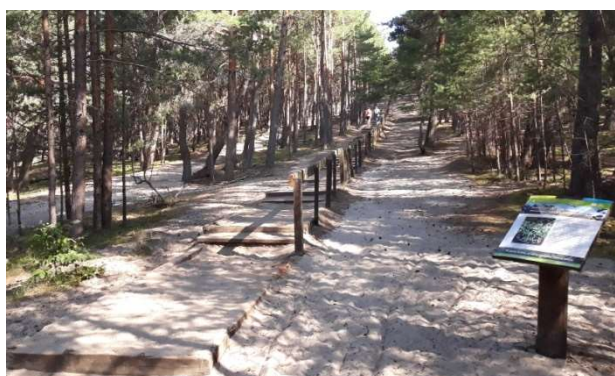
R9: W ogóle, toaleta chyba to jest rzeczywiście jakiś dylemat. Wszystko musi być w jakiś sposób przełożone, no i właśnie przystające. My mamy te toalety na obrzeżach albo poza parkiem, na takiej działce,

którą mamy, przy samym parku jest przez park wykupiona. Jeżeli już stawialiśmy toaletę zwykłą, to stawiamy też na niepełnosprawnych.

R9: Tam są dwa elementy infrastruktury, które chcemy zrobić z myślą... Najpierw jest wiata, chcemy, żeby tam był podjazd, ale to jest na niewielkiej wysokości. To będziemy robić projekt, zaczniemy w tym roku, a w przyszłym skończymy i na końcu ma być taka czatownia. I też myśleliśmy, jeżeli się da, to chcemy zlecić, żeby to było dostosowane dla niepełnosprawnych. A sama betonka, to są po prostu betonowe płyty.

R10: Kwestie dostosowania udostępnianych obiektów i szlaków dla osób niepełnosprawnych uwzględniamy na etapie planowania i realizacji projektów technicznych, a następnie wdrażane są podczas realizacji.

2. Jakie wyzwania pojawiają się przy dostosowaniu przestrzeni do potrzeb OzN?

Fot. 5 Trasa turystyczna w Słowińskim Parku Narodowym

Relacje z czterech parków narodowych o różnej specyfice wskazują na duże rozbieżności pomiędzy nimi w kwestii największych trudności. W rejonach górskich wyzwaniem jest budowa udogodnień na dużych wysokościach, co wiąże się z ogromnymi kosztami. Na obszarach leśnych problematyczne są nawierzchnia oraz szerokość ścieżek. Podobny problem występuje w parku nadmorskim, którego ścieżki zasypywane są przez piasek wydmowy i w związku z tym

nigdy nie będą łatwe do przemierzania, czy to pieszo, czy na wózku (Fot. 5). Bliskość wody wpływa też na okresową niedostępność ścieżek z powodu zalań. Stosunkowo najmniej narażony na uwarunkowania zewnętrzne jest najmłodszy Park Narodowy „Ujście Warty”. Jest mniej popularny wśród turystów (w tym OzN) niż pozostałe, a więc dopiero inwestuje w dostępną infrastrukturę.

R7: Na przykład, jak mam kogoś na wózku – jeżeli taka osoba chce zwiedzić rezerwat ścisły, to nie wejdzie na dziki szlak, bo jest tylko jeden główny szlak, który jest rodzajem drogi gruntowej. Są też ścieżki boczne, które mogą być błotniste. Są też takie miejsca, gdzie trzeba przejść po wyniesionej platformie zrobionej z desek. W te miejsca nie mogę zabrać osoby na wózku inwalidzkim. Mogę jednak zaprowadzić ją w kilka miejsc w okolicy. Mogę ich poprowadzić głównym szlakiem tak daleko, jak tylko są w stanie się poruszać. Wielu atrakcji w lasach, z których normalnie poruszająca się osoba mogłaby skorzystać, nie będę w stanie pokazać. Ale przynajmniej osoba na wózku inwalidzkim będzie miała z tego miejsca jakąś przyjemność.

R8: Trudność jest przede wszystkim w transporcie materiałów. Zawsze jest tak, że ten sam odcinek drogi w górach kosztuje wielokrotnie więcej niż na dole, na niżu, czy nawet w mieście, z dobrą dostępnością

transportową. O ile Karkonosze są takim miejscem, gdzie można w zasadzie wjechać z różnymi materiałami, my też nie chcemy, żeby te wjazdy były bardzo częste. Koszty to kluczowa sprawa.

R9: Większość naszych dróg to są po prostu udeptane jakieś ścieżki na łąkach. My tam mamy problem żeby to skosić, żeby ludzie mogli normalnie przechodzić. Dostosowanie tego do osób niepełnosprawnych jest bardzo trudne jeszcze z jednego powodu: mamy większość dróg, mamy park otwarty, którego walory przyrodnicze są uzależnione od działalności człowieka, od wypasu i koszenia.

R9: Mieliśmy już tutaj grupę osób na wózkach, na zajęciach, tylko że nawet my mamy na pierwszym piętrze mamy salę konferencyjną, gdzie są takie jakby prelekcje i takie rzeczy. A na dole w piwnicy, w ciasnych, małych pomieszczeniach, mamy salę ćwiczeń. Nie ma szans, żeby coś tam zrobić...

P: I co państwo zrobili?

R9: Znieśliśmy ich. Po prostu ich znieśliśmy. A na salę dydaktyczną wtedy wzięliśmy krzesła, poskładaliśmy, żeby mogły te osoby na wózkach wjechać. Tam 10 wózków chyba było, także to całkiem taka spora grupa. My jak najbardziej każdą taką grupę przyjmujemy i staramy się tak zrobić, żeby byli zadowoleni i żeby mogli skorzystać jak najwięcej. Jeżeli to jest jedna osoba, to znosimy ją na dół do sali ćwiczeń, ale nie mamy tu możliwości przystosowania.

R10: Nie wszystkie miejsca będą dostępne dla osób z różnymi dysfunkcjami, (szczególnie dysfunkcją fizyczną w obrębie grząskiego gruntu), np. wydmy białe, czyli barchany, dynamicznie zmieniają swoją formę i nieustannie przesuwają się na skutek działania wiatru, dlatego budowa przejścia w ich obrębie (dla ułatwienia ruchu) będzie nieskuteczna, gdyż zostałoby przesypane piaskiem wydmy po kilku dobach. Ponadto większość obszarów znajdujących się w granicach parku stanowią ekosystemy wodne, co wpływa na liczne podtopienia szlaków, np. żółtego w obrębie torfowisk na trasie Kluki–Izbica.

3. Czy dostosowanie przestrzeni do potrzeb OzN ułatwia czy utrudnia realizowanie celów danego parku narodowego, np. ochronę przyrody?

Rozmówcy zauważają zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ dostosowania przestrzeni parku do potrzeb OzN na realizację pozostałych celów tego miejsca. Do pozytywnych skutków należy np. kanalizowanie ruchu turystycznego. Dzięki temu większa liczba turystów, również w pełni sprawnych, korzysta z dobrze dostosowanych tras. W niektórych parkach niemożliwe jest wejście do strefy chronionej bez zezwolenia lub przewodnika, więc ewentualną trudność stanowi odpowiednie oprowadzenie osoby z niepełnosprawnością. Istotne jest takie zaplanowanie udogodnień, by współgrały z innymi celami parku, np. udostępnianie stref edukacyjnych, co wspiera misję parków dotyczącą edukacji przyrodniczej (Fot. 6). Z wywiadów wynika, że zwiększanie dostępności nie ma jednoznacznie negatywnego wpływu na inne cele parku, ma zaś duży wpływ pozytywny (np. ze względu na promowanie inkluzyjności).

Fot. 6 Dotykowe elementy tabliczki informacyjnej w Rezerwacie Pokazowym Żubrów w Białowieżskim PN: sylwetka zwierzęcia, trop, opis w piśmie Braille'a

R7: Białowieża jest bardzo szczególna z punktu widzenia ochrony przyrody. Jest wyjątkowa w skali europejskiej, ale także w skali światowej i światowej (...). [Dla osób z niepełnosprawnościami] nie ma tu nic szczególnego. Nie ma nic dla głuchych ani dla żadnych innych osób niepełnosprawnych, które przybywają tu od czasu do czasu. Jest jedna platforma, która w zasadzie przenosi ich z jednego poziomu na drugi. Więc w pewien sposób mogą się przemieścić z jednego piętra na drugie. Ale nic ponadto.

R8: Chyba nie, dlatego że to dostosowanie też ma na celu kanalizowanie tego ruchu. Czyli takie sugerowanie trasy i przygotowanie tej trasy,

żeby turyści się nie rozchodzili właśnie na boki, nie tworzyli tego efektu tyraliery i nie rozdeptywali tej strefy buforowej przy samym szlaku, z czym przez wiele lat mieliśmy do czynienia.

P: Ale dostosowanie do osób niepełnosprawnych i do innych grup, np. rodziców z dziećmi, czy to nie koliduje z tą misją parku, z ochroną przyrody?

R9: Nie, dlaczego miałyby kolidować?

R10: Dostosowanie parku dla osób z niepełnosprawnością wiąże się z dodatkowymi kosztami w zakresie przygotowania obiektów czy terenu parku dla tej grupy osób. Głównymi celami parku jest prowadzenie działań ochronnych w ekosystemach, edukacja i udostępnianie parku w sposób, który nie wpłynie negatywnie na przyrodę. Nie możemy jednoznacznie stwierdzić, czy dostosowanie przestrzeni utrudnia czy ułatwia realizację działań parku.

4. Czy prowadzone są zajęcia edukacyjne dla OzN? Jeśli tak, w jaki sposób zajęcia są dostosowywane do potrzeb takich grup?

Stosowane są dwie strategie: albo prowadzone są zajęcia edukacyjne, w których się uwzględnia także potrzeby OzN, zwłaszcza grup, albo przygotowuje się możliwość samodzielnego poznawania danej przestrzeni. Niejednokrotnie stosuje się strategię niejako hybrydową: w danym miejscu są dostępne i zajęcia dla grup, i przestrzenie przeznaczone dla indywidualnych odwiedzających. Przykładem takiej przestrzeni jest ogród sensoryczny w PN „Ujście Warty”. Wszystkie odwiedzone parki są przygotowane na wizyty turystów z niepełnosprawnościami oraz mają przeznaczonych dla nich ofertę, także edukacyjną, lecz nie zawsze są to zorganizowane, specjalne zajęcia.

R7: Ja, przykładowo, mogę świadczyć usługi w języku migowym osobom głuchym, ponieważ moi rodzice są głusi.

R7: Powiedziałbym, że [prowadzę grupę osób z niepełnosprawnościami] może dwa, trzy razy do roku. Zazwyczaj te osoby właściwie jadą do ścisłego rezerwatu powozem konnym. To dla nich bardzo dobra opcja.

R7: Nie wiem, przypuszczam, że tego rodzaju usługi przewodników będą potrzebne około pięciu do dziesięciu razy w roku.

R7: Jedną z rzeczy, która wchodzi w grę, to zwiedzanie własnym dostosowanym samochodem. I wtedy ja będę oprowadzał tę osobę jej własnym samochodem, w stylu safari. To jakaś opcja.

R7: Można odkrywać las. (...) Na przykład, czasami prowadzę ludzi w nocy, aby poculi las. Więc w pewnym sensie robię to na tej samej zasadzie, co prowadzenie niewidomych. Ponieważ w nocy nie widzimy tak dobrze. A ponieważ jesteśmy zwierzętami korzystającymi głównie ze wzroku, idziemy usłyszeć, powąchać, poczuć las. (...) Niektórzy ludzie uważają to za niesamowite i bardzo interesujące.

R8: My mamy dwa ośrodki edukacyjne, takie bardzo prężne. Jeden w Karpaczu, drugi w Szklarskiej Porębie. Wiem, że w Szklarskiej Porębie to jest już, tak do tradycji należy to, że przyjeżdżają właśnie dzieciaki i niewidome i głuchonieme chyba też, natomiast zawsze mają swojego przewodnika i raczej chyba w tym kierunku ta współpraca idzie, że jest osoba, która zapewnia taki ten przepływ informacji, komunikacji z dziećmi. Natomiast na pewno nasi pracownicy z działu edukacji, jak współpracują z dziećmi niepełnosprawnymi, to są też niepełnosprawności takie umysłowe

R9: Mamy takie grupy sporadycznie, na przykład dwie w roku przyjeżdżają. I my mamy zajęcia. My jeździmy w teren, my chodzimy do sali, mamy różne takie zajęcia z dotykiem, wąchaniem i tak dalej, ale ten ogródek miał założenie, że ma być samodzielnie zwiedzany przez takie osoby.

R10: Nie prowadzi się zajęć dla grup z niepełnosprawnością, jednak jeżeli w grupie pojawiła się osoba z dysfunkcją, mogła skorzystać z oferty parku dedykowanej dla tej osoby.

Ciekawym wątkiem są centra edukacji przyrodniczej oraz muzea prowadzone przez parki narodowe. Miejsca te nie zostały włączone do badań (jako budynki, przestrzenie zamknięte), są one jednak projektowane z myślą o dostępności i niejednokrotnie wykorzystują bardzo zaawansowane rozwiązania. Odpowiedzi respondentów wskazują też, że wszystkie odwiedzone miejsca są otwarte na edukację osób z niepełnosprawnościami, również z obniżonymi możliwościami intelektualnymi.

Podsumowując, różnorodność parków narodowych powoduje, że każdy z nich będzie borykał się z innymi wyzwaniami. Wszyscy rozmówcy zgadzali się, że nie da się w pełni dostosować przestrzeni parku narodowego do potrzeb OzN, ale działania w tym kierunku powinny jak najbardziej mieć miejsce. Udostępnianie parków narodowych dla osób z niepełnosprawnościami wpisuje się w misję tych miejsc, a kolejne udogodnienia – w ich strategię rozwoju.

5.2.3. Opinia środowiska OzN

Ze względu na warunki epidemiologiczne oraz obawy o bezpieczeństwo respondentów zrezygnowano z wywiadów z OzN na miejscu. Jest to więc jedyna część badań własnych, w której OzN nie uczestniczyły w testowaniu kryteriów. Nie oznacza to jednak, że opinia środowiska OzN nie została wzięta pod uwagę w tej części badań. Przedstawiciele OzN (uwzględnieni w załączniku 3) opiniowali gotową listę kontrolną pod kątem istotności kryteriów i celności ich przyporządkowania do poszczególnych grup niepełnosprawności. Jako że poproszono o to osoby z niepełnosprawnością, które dodatkowo zawodowo zajmują się tematem dostępności w ogóle, ich opinia została potraktowana jako konsultacja z ekspertem.

5.3. Kryteria dostępności obiektów i przestrzeni przyrodniczo-kulturowych (studium wybranych ogrodów sensorycznych)

Część badań poświęcona przestrzeni turystycznej o charakterze kulturowo-przyrodniczym odbyła się między czerwcem a sierpniem 2018 r. w 15 ogrodach sensorycznych i na 1 ścieżce sensorycznej.

5.3.1. Testowanie kryteriów

Formularz inwentaryzacji został podzielony na trzy części. Pierwsza z nich dotyczyła elementów w ogrodzie sensorycznym, których zastosowanie ułatwia orientację w przestrzeni. W badanych ogrodach sensorycznych najczęściej występującym elementem był zapach, obecny we wszystkich z nich. Powszechnie zaobserwowano też czytelny układ ścieżek oraz różną fakturę ich nawierzchni (Tab. 4).

Tab. 4 Elementy w ogrodzie sensorycznym ułatwiające orientację w przestrzeni

Nr	Cecha	Liczba ogrodów z danym elementem	Procent ogrodów z danym elementem
1.	Czytelny układ ścieżek	13	81,3
2.	Wypukłe plany ciągów komunikacyjnych	4	25,0
3.	Oznaczenia fakturowe na ścieżkach	0	0
4.	Różna faktura nawierzchni ścieżek	11	68,8
5.	Punkty orientacyjne opisane w alfabecie Braille'a	5	31,6
6.	Informacje dźwiękowe	3	13,3
7.	Makiety przestrzenne	0	0
8.	Zapachy	16	100,0
9.	Aplikacje w mobilnych urządzeniach	0	0
10.	Wskazówki innych osób	9	56,3

Źródło: Inwentaryzacja terenowa przeprowadzona od czerwca do sierpnia 2018 r. n=16

W drugiej części inwentaryzacji pod uwagę wzięto infrastrukturę sprzyjającą poruszaniu się osób niewidomych i słabo widzących. Sprzyjający rodzaj nawierzchni obecny był w trzech na cztery odwiedzonych miejsc; ponad połowa ogrodów posiadała podjazdy, ławy i stoły oraz wzniesione rabaty kwiatowe (Tab. 5).

Tab. 5 Infrastruktura sprzyjająca poruszaniu się osób niewidomych i słabo widzących w wybranych ogrodach sensorycznych

Nr	Cecha	Liczba ogrodów z danym elementem	Procent ogrodów z danym elementem
1.	Plan terenu	4	25,0
2.	Ławy, stoły	9	56,25
3.	Krawężniki (jako prowadnica)	5	31,3
4.	Balustrady	7	43,75
5.	Wzniesione rabaty kwiatowe	8	50,0
6.	Podjazdy	8	50,0
7.	Rodzaj nawierzchni	11	68,8

Źródło: Inwentaryzacja terenowa przeprowadzona od czerwca do sierpnia 2018 r. n=16

Zbadano także, jakie techniki przekazu sprzyjające edukacji osób niewidomych i słabo widzących zastosowano w poszczególnych ogrodach sensorycznych (Tab. 6). Najczęściej spotkać można było ścieżkę zmysłów albo interaktywne zabawki; nie odnaleziono ich tylko w 26,7% obiektów. Tabliczki w piśmie Braille’a i/albo powiększonej czcionce płaskiej stanowiły drugie pod kątem częstotliwości występowania rozwiązanie, natomiast grafika i/albo plany dotykowe zajmują w tym zestawieniu miejsce trzecie. Pozostałe cechy uwzględnione w formularzu pojawiały się w pojedynczych obiektach.

Tab. 6 Techniki przekazu sprzyjające edukacji osób niewidomych i słabo widzących w wybranych ogrodach sensorycznych

Nr	Cecha	Liczba ogrodów z danym elementem	Procent ogrodów z danym elementem
1.	Tabliczki w piśmie Braille’a / w powiększonej czcionce płaskiej	8	50,0
2.	Przewodnik w piśmie Braille’a / w powiększonej czcionce płaskiej	1	6,6
3.	Informacyjne tablice dotykowo-dźwiękowe	2	12,5
4.	Interaktywna strona internetowa/ Przewodnik głosowy/ Audiodeskrypcja	1	6,6
5.	Grafika dotykowa/ Plany dotykowe	6	37,5
6.	Ścieżka zmysłów/ Zabawki interaktywne	12	75,0

Źródło: Inwentaryzacja terenowa przeprowadzona od czerwca do sierpnia 2018 r. n=16

Wyniki inwentaryzacji świadczą o tym, że elementy związane z poruszaniem się oraz orientacją w przestrzeni można było odnaleźć w ogrodach sensorycznych częściej niż te związane z edukacją. Można zinterpretować ten wynik na kilka sposobów. Jak wspomniano w podrozdziale 2.7, jednym z filarów dostępności jest dostępność fizyczna. Obiekt, który nie umożliwia samodzielnego poruszania się i swobodnej orientacji w przestrzeni, może

być mniej chętnie wybierany jako cel wyjazdu niż ten, który takie cechy posiada.

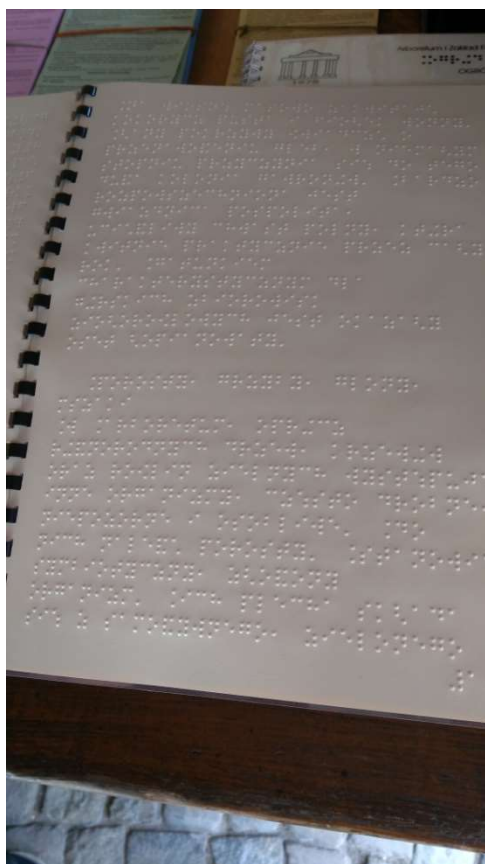
Wiele zależy także od charakteru danej przestrzeni. Jeśli ogród sensoryczny stanowi część parku miejskiego lub jest miejscem przeznaczonym głównie do zabawy i odpoczynku, kluczowe są elementy pozwalające na samodzielne przemieszczanie się i bezpieczne korzystanie z danej przestrzeni. Miejsca te mogą nie wymagać opisów w alfabecie Braille'a, oprócz opisanie punktów orientacyjnych oraz ciągów komunikacyjnych, względnie – opisu poszczególnych stref (Fot. 7), zabawek. Przykładem takiego miejsca jest Ogród Zmysłów w Poddębicach, położony w zabytkowym parku pałacowym, podzielony na strefy zmysłów, gdzie na każdym większym skrzyżowaniu drózek można znaleźć mapę dotykową, cały park zaś

Fot. 7 Strefy Ogrodu Zmysłów w Poddębicach opisane w piśmie Braille'a

pełen jest atrakcji, takich jak gniazda dźwiękowe czy mur dotykowy. Nie wymaga on osobnego przewodnika ani długich opisów, jako że obiekt nie ma charakteru edukacyjnego.

Ogrody botaniczne oraz centra edukacji przyrodniczej zazwyczaj mają na celu przedstawienie bogactwa przyrodniczego danego miejsca, a w ich ofercie zawiera się oprowadzanie wcześniej umówionych grup. Chociaż ogrody te mogą dysponować planami dotykowymi, wycieczka prowadzona jest przez przewodnika, który oprowadza zwiedzających wytyczonymi ścieżkami oraz kontroluje przemieszczanie się. W takim przypadku elementy umożliwiające samodzielną orientację w terenie mogą mieć mniejszą istotność, choć trzeba mieć na uwadze indywidualne osoby odwiedzające daną przestrzeń. Dla nich warto postawić tabliczki w alfabecie Braille'a, chociaż ta droga przekazu informacji nie jest tak efektywna

ani wygodna jak informacja głosowa – czy to w formie nagrania, czy „żywego”, wykwalifikowanego przewodnika. Opuszki palców nie mają tak szerokiej powierzchni kontaktu z tekstem jak oczy, ponadto kontakt ten jest sukcesywny i sekwencyjny, podczas gdy

w czytaniu wzrokowym wiele informacji odbieranych jest jednocześnie. Niewiele osób z niepełnosprawnością wzroku jest całkowicie niewidomych, a nawet wśród nich coraz mniej biegle posługuje się alfabetem Braille’a. To wszystko świadczyć może o potrzebie przeniesienia punktu ciężkości z tabliczek informacyjnych na inne formy przekazu. Istotne jest również wykorzystanie pozostałych zmysłów, jak dotyk i smak, zamiast stosowania opisu. Dzięki temu edukacja przebiega w sposób multisensoryczny, co ma pozytywny wpływ na jej skuteczność.

Wydaje się, że nieuwzględnienie w tej części badań cechy, jaką mogłoby być „Oferta zwiedzania przygotowana zgodnie z potrzebami osób z niepełnosprawnością wzroku” albo „Oprowadzanie

Fot. 8 Przewodnik w piśmie Braille’a, do wypożyczenia przy wejściu do obiektu. Arboretum w Bolestraszcach

przez personel”, zniekształca rzeczywisty obraz dostępności treści edukacyjnych w ogrodach sensorycznych. Optymalnym rozwiązaniem jest projektowanie przestrzeni podobnych do Ogrodu Dydaktycznego (zwanego też ogrodem sensualnym) na terenie Arboretum w Bolestraszcach, gdzie przygotowano zarówno ofertę dla zwiedzających indywidualnie i samodzielnie (przewodnik w piśmie Braille’a [Fot. 8], możliwość dotykania roślin, odpowiednio dobrany kolor alejek, ułatwiający samodzielne przemieszczanie się, plan dotykowy ogrodu), jak i dla grup (program przygotowany i realizowany przez edukatora). Jeśli jednak środki nie pozwalają na tak kompleksowe podejście, ważne, by wybrać rozwiązania właściwe dla charakteru danej przestrzeni, przeanalizowawszy wcześniej, w jaki sposób osoby z niepełnosprawnością wzroku miałyby jej używać.

5.3.2. Wywiad z pracownikami obiektów

Wywiadu udzieliło sześć osób (oznaczonych R1–R6). Ich odpowiedzi zakodowano, aby zachować anonimowość. W tym podrozdziale przytaczana jest jedynie część wypowiedzi ilustrująca dany problem, wnioski zaś zapisywane są na podstawie pełnych rozmów.

Motywacje do stworzenia ogrodu były różne. Najważniejsza z nich to coraz szersza współpraca z osobami z niepełnosprawnościami i chęć odpowiedzi na ich potrzeby. Po zastosowaniu kolejnych udogodnień, gdy liczba odwiedzających zwiększała się, pojawiały się pomysły na uatrakcyjnienie oferty danego miejsca o ogród sensoryczny.

R3: My mieliśmy dobry kontakt ze stowarzyszeniami i ośrodkami szkolno-wychowawczymi dla osób słabowidzących i niewidomych. Mieliśmy tutaj nawet praktyki słabowidzących w dyrekcji parku, takiej młodzieży z liceum z Warszawy... (...) No i takim naturalnym efektem było, że jak tutaj w każdym momencie mieliśmy taki teren, nie do końca zagospodarowany, to koleżanka wpadła na pomysł tego ogrodu sensorycznego.

Ogród sensoryczny bywa też elementem szerszej strategii, mającej na celu zwiększenie dostępności przestrzeni dla OzN. W przypadku przytoczonym poniżej w całym mieście podjęto działania w tym kierunku:

R2: Gmina postanowiła prowadzić działania zmierzające do tego, aby miasto było dostępne dla osób niepełnosprawnych. (...) Zrobiono dokładne badania, ilu tych niepełnosprawnych jest, prawda, w jakim oni są wieku i jakby różnego rodzaju działania były wykonywane. Bo to nie tylko ten obiekt. (...) Ponieważ ja tam administruję ten obiekt, tak więc cały obiekt został dostosowany dla osób niepełnosprawnych. (...) Z miejsc dostępnych dla niepełnosprawnych jest park, ale powstał również nowoczesny ośrodek sportu i rekreacji. Też jest udostępniany dla osób niepełnosprawnych.

Pojawił się jednak także wątek mody, tzn. coraz większej powszechności tego typu ogrodów i ich atrakcyjności w oczach osób przyjeżdżających do obiektu. W tym przypadku ogród sensoryczny miał przyciągnąć odwiedzających.

R4: (...) na początku myśleliśmy o trawach, ponieważ tutaj dysponujemy dużą ilością gatunków różnych traw. Ale później stwierdziliśmy jednak, z pomocą ogrodników – fachowców, że jednak te trawy nam tutaj zginą. My się na trawach nie znamy. Trawę można rozpoznać wtedy, kiedy kwitnie. Potem jednak jest zupełnie taka sama, jak pozostałe. Nasz drugi ogrodnik, którego wezwaliśmy do zrobienia tego ogrodu, powiedział: „A może by teraz zrobić ogród sensualny, bo to jest teraz modne”.

Jednym z podejmowanych wątków było także finansowanie stworzenia danego ogrodu. W dużej mierze projekty były współfinansowane, a środki pochodziły z dotacji na różnym szczeblu: unijnym, krajowym, lokalnym, miejskim:

R2: On był współfinansowany ze środków unijnych. W 80% była to dotacja unijna. Cały ten park i pałac to kwota rzędu około 15 milionów. Bez pijalni wód, bo pijalnia wód była oddzielnym projektem.

W troszeczkę innym terminie realizowany i z chwilą oddania obiektu już do użytku obiekt w 100% fundowany jest z budżetu Unii. Zarówno utrzymanie obiektu, jak i działalność merytoryczna.

R3: Ogród finansowany był przez narodowy fundusz, jak dobrze pamiętam.

R1: My jako instytucja w ramach dotacji przyznanej przez miasto, znaczy, przez gminę. W ramach przyznanych środków na całą naszą działalność. To też obejmuje utrzymanie parku.

R4: To nie jest unijne, to było finansowane przez LGD – Lubelską Grupę Działania.

Często stosowano w obiektach strefowość. Przy ich wyznaczaniu zastosowano różne kryteria. Jednym z nich był podział przestrzeni na strefy ze względu na zmysły, które są szczególnie wykorzystywane.

R1: Wiec są tak jakby alejki porobione. Każda alejka to jest jakby inny temat. Tak, aby pobudzić zmysły. Wzrok, słuch, węch, dotyk. Są alejki zapachowe i jest tam lawenda, mięta i jeszcze inne rośliny. Jeśli chodzi o słuch, to jest tam taka alejka, w której są gongi, jakieś tam dzwoneczki, żeby ten słuch pobudzić. Są przecież gniazda muzyczne, to jeśli chodzi o słuch.

R3: Te rośliny, które są nasadzone, one nie są konkretnie z klucza tych babiogórskich. Tylko to są rośliny, które wybierane były tutaj pod względem barw, założmy, charakterystycznych liści kłujących i tak dalej. Żeby właśnie ten element sensoryczny był utrzymany. (...) Można wszystkich roślin dotykać. Mamy taką spiralę zapachową, przyprawową. Ze względu na to, że po prostu tam są rośliny ziołowe, mięta, dziurawiec i te rośliny czasem, jak prowadzimy zajęcia, to nawet skubimy, żeby dzieci mogły powąchać, spróbować. Szczypiorek, na przykład, też, więc tu chodzi o to, żeby ten walor smakowy też mogły dzieci poczuć, a w momencie, kiedy, wiadomo, też się rozciera liść, też zapach jest wydzielany.

Inną strategią był podział kolorystyczny, to znaczy rośliny o podobnej barwie grupowano razem, aby osiągnąć ciekawy efekt wizualny.

R4: Pierwsza strefa to jest dotyk. Skarby natury to jest dwa. Tutaj jest: „Kolory radości”. Tu głównie żółty jest, króluje bardziej żółta roślinność. Bo te, co były, to wszystkie gdzieś poginęły, po prostu nie przetrwały. (...) Tutaj: „Błękitne orzeźwienie”. Czyli tak, tutaj jest ta roślina właśnie błękitna, to jest to. Szóste, te takie czerwone, to jest „Ciepłe popołudnie”, i siódme, na końcu. Piąte pominęłam, to jest „Chłód poranka”, tutaj smakowo bardziej. To nie jest podzielone na zmysły, tylko na nazwy poszczególnych alejek.

Ogrody sensoryczne, jako miejsca tworzone m.in. z myślą o osobach z niepełnosprawnością wzroku, dysponują udogodnieniami przeznaczonymi specjalnie dla tej grupy.

R3: Plan ogrodu chyba zaginął, ale do niedawna jeszcze był z opisem ogrodu, co się w nim znajduje – właśnie w Braille’u. W ogrodzie też się znajduje mapa plastyczna, dotykowa, dedykowana dla osób słabowidzących i niewidomych. Na mapie w Braille’u są opisane szlaki leśne, zabudowane i niezabudowane. Także to wszystko można wyczuć palcami. Poza tym, opisy też są w Braille’u, a dla osób słabowidzących jest ona kontrastowa, tak żeby łatwiej było ją zobaczyć.

R5: Ten kolor widzi osoba słabowidząca, jako pewny grunt. Jeśli byłby inny kolor, widziałby to jako dziurę. Konsultowaliśmy się ze specjalistami. Po to, aby wiedział, w jakim punkcie jest, chodząc, samodzielnie się orientować, wrócić. Pierwsze zdjęcia, jakie mamy, to normalnie jak kwatera wojskowa, bo rośliny tak wyrosły, że są mocno cięte, bo tak zarosło. I ta woda istotna, aby się nie zgubić. I sznurki są, które prowadzą... Trochę tych sosen można dotknąć. Jest jodła, są inne drzewa. Mamy parę skalniakowych roślin i to zmienia się ze względu na porę roku.

Ogrody sensoryczne przystosowane są także do potrzeb osób z innymi rodzajami niepełnosprawności. W dużej mierze realizują ideę miejsc dostępnych dla wszystkich.

R5: Tutaj, jeszcze w latach 90., zrobili toaletę dla niepełnosprawnych. Mamy toaletę specjalną, tu osłona deszczowa, można się schronić w razie W.

R3: Ogród jest dostosowany do potrzeb osób poruszających się na wózkach. W związku z tym są ścieżki, wydrukowane rabatki są podniesione tak, żeby z wózka można było wygodniej sięgnąć, powąchać roślinę. Ale to też pomaga osobom w pełni sprawnym, bo nie muszą się schylać do ziemi, żeby coś powąchać, czy skubnąć.

R5: Brzeg jest obsadzony różnymi roślinami, których normalnie nawet ktoś sprawny nie jest w stanie z linii wody znaleźć. Tutaj kwitną irysy wodne, różne rośliny o danej porze roku. Więc zamysł jest taki, żeby umożliwić jak największy kąt oglądania.

R5: To służy konkretnym rzeczom. Murki różnej wielkości, aby różne osoby mogły usiąść, dziecko, osoba starsza i tyle. I rośliny zostały wybrane nie jakieś botaniczne, tylko popularne, aby pokazać to, co mamy przy naszych ogródkach, a nie wymyślne gatunki, które ma kilka ogrodów w Polsce. Przeglądaliśmy oferty szkółkarzy, żeby zobaczyć, co najczęściej schodzi, i było to wybrane pod kątem popularności, a nie pod kątem kolekcji. Bo kolekcje są w innych miejscach.

Uwagi osób odwiedzających brane są pod uwagę podczas planowania dalszych udogodnień. Zwiedzający przekazują swoje uwagi podczas wizyty. Ogrody sensoryczne w większości nie mają jednak oddzielnego systemu rejestrowania uwag zwiedzających.

R5: Sporo osób przyjeżdża z tymi wózkami, No, kostka miała być, estetyczna, a wydawała się niewystarczająca. A w ostatnich latach zwracają nam uwagę odwiedzający, bo przychodzą tacy z balkonikami i to już się nie sprawdza. W przyszłości, jak będziemy bogatsi, to może takie gumowe dywaniki, ale to nie w ciągu najbliższych lat. (...) Myśmy zatrzymali pracę teraz, bo miałem takie spotkanie dotyczące niewidomych i oni powiedzieli, że nie chcą już sobie tablic, bo nie wiedzieli, kto dotykał. To się nie czuje komfortowo z dotykiem, z tym, i mieliśmy wejść na te technologie, przewodniki.

Poszczególne miejsca mają różne strategie, jeśli chodzi o zajęcia edukacyjne, oprowadzanie i możliwość wynajęcia przewodnika. W niektórych miejscach w ogóle nie ma możliwości wynajęcia przewodnika dla osób indywidualnych, w przypadku grup jednak prowadzone są zajęcia edukacyjne oraz możliwe jest oprowadzenie po obiekcie.

R2: To znaczy, niestety ubolewamy nad tym, bo jeżeli chodzi o turystów indywidualnych, no, oni sobie to zwiedzają sobie sami (...). Chyba że ktoś, grupa, umówi się z nami wcześniej. Wtedy domawiamy się,

ktoś z nas wtedy przychodzi i takie grupy oprowadzamy. (...) Teraz oprowadzałam taką dużą grupę w czwartek. Zwykle jest tak, że jak przyjeżdża 50-osobowa grupa, to akurat były osoby z głęboką niepełnosprawnością. Było 25 osób niepełnosprawnych, do 25 opiekunów. To już jest duża grupa. 9 osób było na wózkach, więc to jest trudne oprowadzanie. Ale jest możliwe.

Na zajęciach edukacyjnych wykorzystywane są różne właściwości ogrodu, zachęca się zwiedzających do doświadczania ogrodu na własną rękę oraz do korzystania z zabawek i urządzeń, które są dostępne na miejscu.

R6: U nas każdy inaczej oprowadza z przewodników. (...) R., on ma taką fajną wyobraźnię, energię, no każdy jest inny.

R3: Ze względu na to, że po prostu tam są rośliny ziołowe, mięta, dziurawiec i te rośliny czasem, jak prowadzimy zajęcia, to nawet skubimy, żeby dzieci mogły powąchać, spróbować. Szczypiorek, na przykład, też, więc tu chodzi o to, żeby ten walor smakowy też mogły dzieci poczuć, a w momencie, kiedy, wiadomo, też się rozciera liść, też zapach jest wydzielany. Więc jest to po prostu bezpośrednio wykorzystywane w zajęciach (...) Ale ja, jak prowadzę zajęcia, to mówię dzieciom: czy można usłyszeć ogród? I się okazuje, że można, bo te trawy są wysokie. One jak tylko wiatr wieje, to już słychać je. A wystarczy rękę włożyć pomiędzy nie, a już jest efekt dźwiękowy. Także te wszystkie elementy zmysłowe są wykorzystywane. Poza tym, mamy osobną ścieżkę – bosa stopa, gdzie można przejść po szyszkach, ściółce, korze, kamieniach i żwirze, a wrócić po trawniku. W związku z tym, jak jeszcze jest rosa na tym trawniku, no to tak, jak mówią: „boso po rosie” – ten efekt.

Jedno z miejsc w ogóle nie spotkało się z zainteresowaniem OzN – ani grup, ani pojedynczych osób.

R4: (...) Nikt tutaj nigdy nie przyjechał zwiedzać tego ogrodu. Także to się zupełnie rozminęło z naszymi wcześniejszymi założeniami.

Wśród problemów związanych z utrzymaniem ogrodu pojawiają się m.in. wątki pielęgnacji roślinności oraz niszczenia wyposażenia. Ogród sensoryczny podlega podobnym zmianom sezonowym jak inne miejsca o bogatej i różnorodnej roślinności. W związku z tym wymaga stałej uwagi i dbałości.

R1: On jest inny wczesną wiosną, jest inny o tej porze roku, bo jest rzeczywiście dużo roślin, ciągle też coś dosadzamy jeszcze, tak, żeby to uzupełniać. No, bo niektóre się tam nie zaaklimatyzowały rośliny, a więc trzeba pouzupełniać braki. No, pracy przy tym parku jest rzeczywiście dużo. Jest dużo zachodu, pielęgnacji. No, mają co tam robić.

R3: Bo to, żeby odchwalić ścieżki, to każdy praktycznie może zrobić, prawda? A chodzi o utrzymanie roślin konkretnie w danych stanowiskach. I zrobienie nowego ogrodu to jest fajna sprawa, bo się go planuje, sadzi, wszystko rośnie tam, gdzie trzeba. Tylko, że po trzech, czterech, pięciu, kolejnych 10 latach, on przypomina dżunglę, taką pierwotną. Bo to wszystko ucieka, zarasta innym gatunkiem albo drzewa porastają. Trzeba coś z nimi zrobić, a jak nie ma pieniędzy na to, to tak jak pani właśnie mówi, są takie tajemnicze ogrody.

R4: Dzisiaj mam dużo pracy w tym ogrodzie, w tym, co z niego zostało, bo, dwa razy do roku, jeżeli to kogoś interesuje, wyrzucam osiem paczek odpadów. Z tego, co wyrwę, to wyjdzie osiem paczek. Teraz robiłam to w maju. Następnym razem będę to robić pod koniec sierpnia. Ale chcę, żeby ten ogród zachował swój wygląd. On jest naprawdę teraz coraz ładniejszy.

Ogrody sensoryczne borykają się również z problemem niszczenia wyposażenia. Jako że znajdują się w przestrzeni zewnętrznej, narażone są na działanie zmieniających się warunków atmosferycznych oraz zwierząt, ich deterioracja wynika też ze zużycia w toku normalnej eksploatacji.

R3: A ze względu na to, że ta mapa jest na świeżym powietrzu, tylko że pod wiatr, to tam też na tej mapie czasami dziwne rzeczy się zdarzają. Bo tam ptaszek coś narobi i tak dalej (...). Rośliny też są uzupełniane, bo wiadomo, że niektóre wypadają. Niektóre czują się dobrze tylko w danym środowisku, w danej glebie, więc w zależności od tego, gdzie nam zaczyna coś łysieć, to po prostu dosadzamy gatunki, które nam gdzieś powoli uciekają.

R6: Te tabliczki, co są przy roślinach, były już dwa razy zmieniane. Ale tu jest ta centralna część ogrodu, ale wszystko niszczy. Zimą chowamy, ale wszystkich nie jesteśmy w stanie ściągnąć, bo kto to później ogarnie wszystkie rośliny, gdzie one są. A wiadomo, słońce świeci, pada deszcz, to wiadomo, może się zniszczyć.

Inną przyczyną zniszczeń są działania osób odwiedzających obiekty. W rozmowach pojawił się wątek bezmyślności użytkowników oraz pospolitego wandalizmu.

R1: To celowe niszczenie. Dojdzie, kopnie i już urządzenie nie działa.

R3: Czasami mamy brzegi poodrywane, bo wiadomo, że ktoś coś skubnie, to zacznie odstawać, to ktoś inny pociągnie. No i musimy ją co jakiś czas remontować. (...) Wydaje mi się, że tak jak szlaki turystyczne, tak samo ogrody, to nie powinno mieć jakieś bardzo specjalistycznej infrastruktury. Że to powinno być bardzo proste, z jednej strony trudne do przeniesienia i wyniesienia, i do zniszczenia. Bo tak samo na szlakach turystycznych – im więcej mamy takich tablic, tym więcej mamy zniszczeń. Po których nożem ktoś starał się folię z tablicy albo coś tam innego zrobić. A jak jest po prostu słupek i odniesienie albo do Internetu, albo do ulotki, która jest o ogrodzie, wtedy jest dużo bezpieczniej. Dłużej to po prostu lepiej wygląda.

Zainteresowanie budzi zastosowanie nowoczesnych technologii w ogrodach sensorycznych. W grę wchodzi systemy satelitarne oraz rozwiązania wykorzystujące Internet i urządzenia takie jak smartfony. Osoby zajmujące się ogrodami czerpią pomysły m.in. z doświadczeń zagranicznych.

R3: Tylko teraz sobie myślę, że ten ogród też można by było w sumie zrobić na aplikację. Tylko, szczerze powiedziawszy, trzeba by było zrobić tak, żeby były punkty po których się podłącza. Tutaj nie zrobimy współrzędnych, że, prawda, na miejscu. Chyba, że QR kody na zasadzie takiej, że ktoś sobie skanuje. Tylko, powiem tak, to jest świetne dla młodych. Ale, tak jak Pani mówi, mamy starsze osoby. Moja mama ma 84 lata i przelewy bankowe robi sobie sama w komputerze. Ale są tacy, co mają 50+ i nie potrafią jeszcze

obsługiwać komputera pod tym kątem. Uczą się dopiero. Więc może lepiej mieć takie dla słabowidzących i dla dzieci krótkie opisy mimo wszystko. Na jakiejś tabliczce i może niekoniecznie właśnie takie wypasione, wielkie. Tylko, ja zauważyłem w Stanach Zjednoczonych, na takim wyjeździe po parkach narodowych. Oni mają bardzo proste rzeczy. Kawałeczek tabliczki, jest panorama wytworzona w jakiejś takiej płycie metalowej, że jak jest wytworzona, to jest niezniszczalna. No i stoję, patrzę i wiem, jaki jest sztyld, jak się nazywa. I tak samo opisy mają wytworzone w metalu, to jest praktycznie rzecz nie do zniszczenia. Nie są duże. Nie są jakieś potężne, żeby zasłaniały krajobraz. Tylko lekko pochylone, tak aby sobie stanąć, popatrzeć, przeczytać. Krótka informacja z jakimś ewentualnie elementem graficznym i wtedy spełnia to swoje zadanie. Szczerze powiedziawszy, jeżeli tego opisu jest tak jak u nas tutaj, to myśli Pani, że ktoś to zapamięta?

R5: Teraz wchodzi ta technologia iPhone'ów. Ona jest już w miarę dobra, udało nam się w zeszłym roku zrobić Internet, więc myślę, że za parę lat to będzie gadający ogród. Tylko, zanim zdobyliśmy środki, okazało się, że technologia poszła do przodu. To już się musi uspokoić i myślę że to się uspokoi. Bo tabliczek dotykanych już nie chcą... W Genewie mają tablice z mosiądzu, to jest to, a u nas zagrożenie, że namierzą to złomiarze.

Oddzielnym wątkiem są szkolenia oraz doskonalenie kadry. W miejscach, których celem jest edukacja przyrodnicza, przewodnicy i edukatorzy biorą udział w szkoleniach i tym samym stale rozszerzają swoje kompetencje.

W tej części badań nie uwzględniono w wystarczającym stopniu dostępności systemu informacji turystycznej, która może mieć znaczący wpływ na podjęcie decyzji o wyjeździe turystycznym. Nie zaplanowano również analizy dostępności przestrzeni pod kątem potrzeb osób z innymi rodzajami niepełnosprawności. Kolejne części badań brały pod uwagę również ten aspekt.

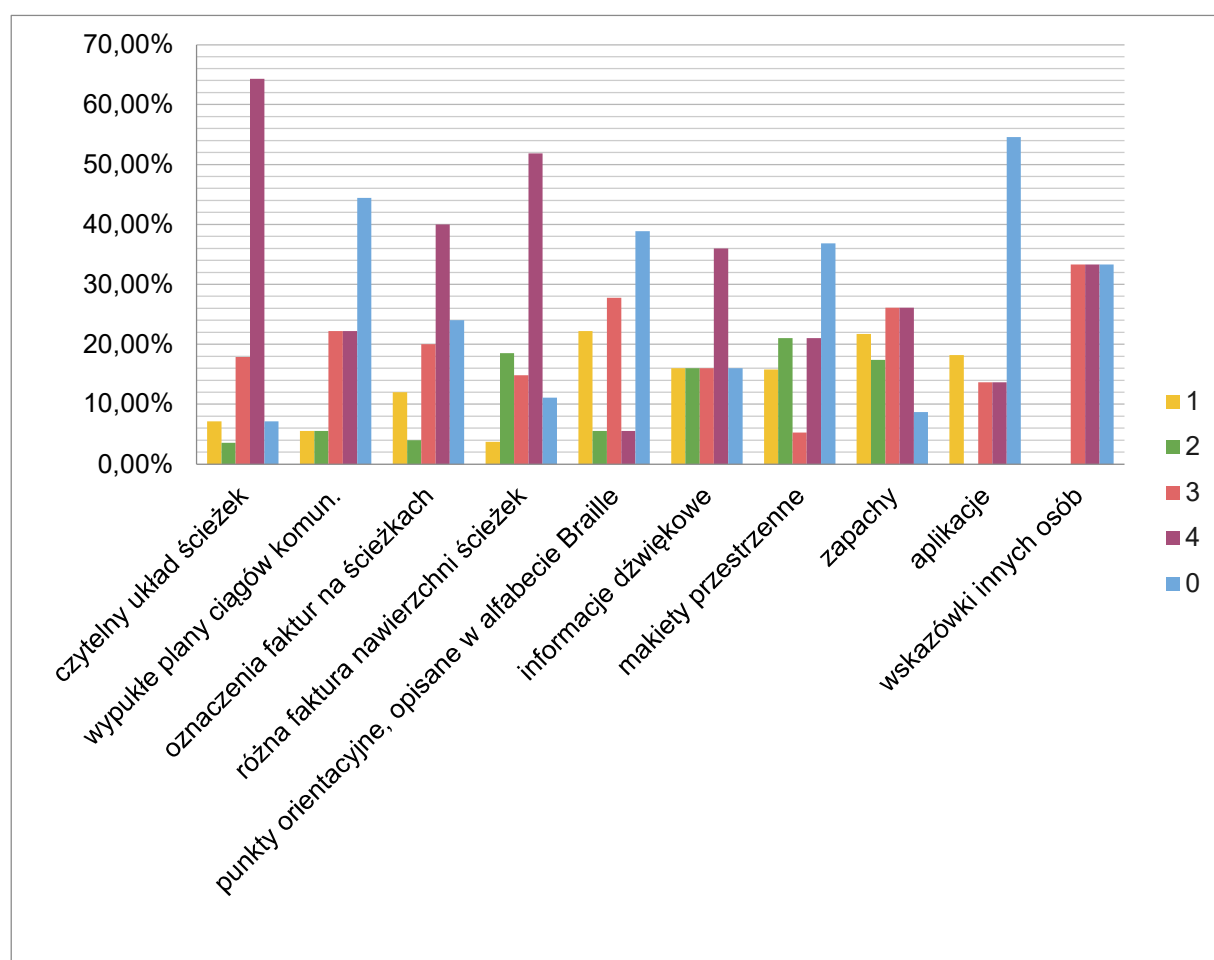
5.3.3. Wywiad z osobami niewidomymi i słabowidzącymi

W tej części badań brały udział osoby z niepełnosprawnością wzroku – niewidome oraz słabowidzące. Do potrzeb tej grupy z założenia dostosowane są ogrody sensoryczne. Odbywa się tam m.in. nauka orientacji przestrzennej osób niewidomych, oprócz tego służą także szeroko pojętemu odpoczynkowi²⁷. Stąd wynika wybór tej konkretnej grupy do udziału w badaniach.

Wywiadu (formularz wywiadu w załączniku 4) udzieliły 32 osoby. Mogły pominąć pytanie lub nie udzielać na nie odpowiedzi. Wywiady prowadzono na miejscu, w ogrodach sensorycznych. Oprócz pytań dotyczących ogólnych preferencji danych osób co do poruszania się oraz zdobywania informacji, w wywiadzie znalazły się pytania dotyczące wyposażenia

²⁷ Aspekt ten szerzej omówiono w monografii Ogrody sensoryczne jako uniwersalne miejsca rekreacji dostosowane do potrzeb osób niewidomych w kontekście relacji człowiek–środowisko (Zajadacz i Lubarska, 2020).

i cech ogrodów sensorycznych, m.in. elementów w ogrodzie sensorycznym, które ułatwiają orientację w przestrzeni. Za szczególnie istotne uznano czytelny układ ścieżek, oznaczenia faktur na ścieżkach oraz różną fakturę ich nawierzchni. Za mniej istotne uznano pozostałe czynniki, przy czym wiele osób nie miało zdania na temat części z zaproponowanych rozwiązań (Ryc. 5). Warto zauważyć, że czytelny układ ścieżek oraz różna faktura ich nawierzchni należały do najczęściej spotykanych elementów w badanych ogrodach, ułatwiających orientację w przestrzeni. Zapach jako element ułatwiający orientację w przestrzeni, obecny w 100% badanych ogrodów, uzyskał dość równą liczbę poszczególnych ocen w skali 1–4, a więc dla niektórych osób był bardzo istotny, dla innych – niemal w ogóle.

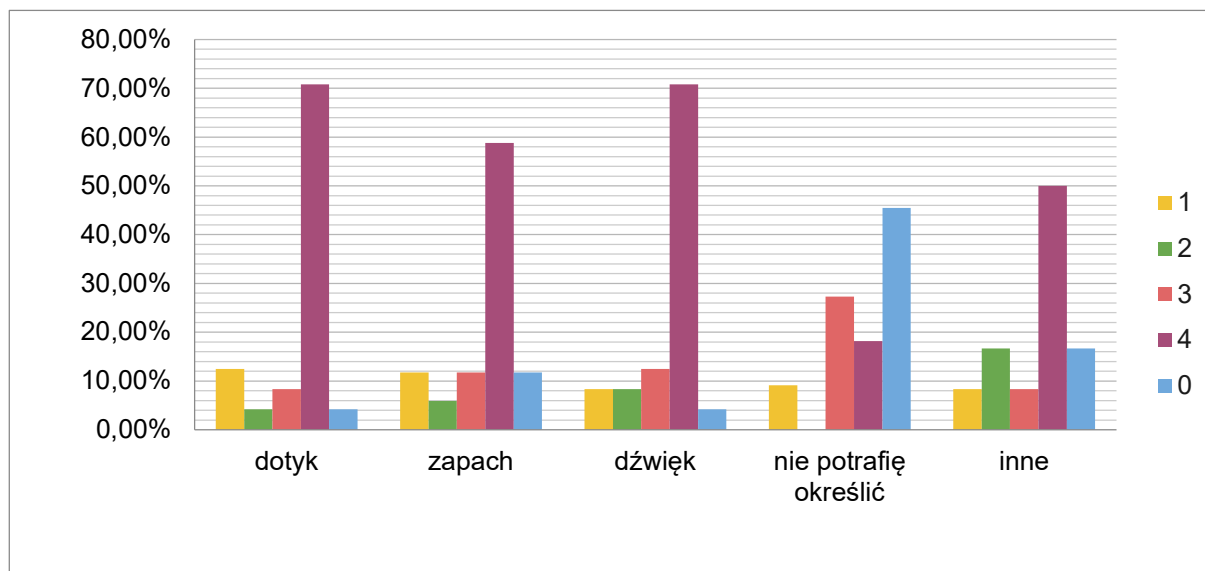

Ryc. 5 Elementy w ogrodzie sensorycznym ułatwiające orientację w przestrzeni w opinii osób z niepełnosprawnością wzroku

Źródło: wywiady z OzN przeprowadzane w ogrodach sensorycznych od czerwca do sierpnia 2018 r. n=32. Odpowiedzi w skali od 1 (najmniej istotne) do 4 (najbardziej istotne). 0 – nie mam zdania

Osoby z niepełnosprawnością wzroku zapytano również, jakie doświadczenia są dla nich najistotniejsze pod kątem zmysłów wykorzystywanych do ich poznania (poza wzrokiem). W opinii respondentów wszystkie zmysły są ważne (duży udział odpowiedzi

4, „najbardziej istotne”, we wszystkich kategoriach), przy czym ponad 70% przyznało największą wagę dotykowi oraz dźwiękowi, a niespełna 60% – zapachowi. Respondenci mogli przyznać najwyższą wagę dowolnie wielu odpowiedziom, zgodnie z własnym uznaniem. Z kolei 45% osób twierdziło, że trudno im jednoznacznie określić, które doświadczenia są najważniejsze (Ryc. 6).

Ryc. 6 Doświadczenia w ogrodzie mające największe znaczenie, poznawane poprzez poszczególne zmysły, w opinii osób z niepełnosprawnością wzroku

Źródło: wywiady z OzN przeprowadzane w ogrodach sensorycznych od czerwca do sierpnia 2018 r. n=32. Odpowiedzi w skali od 1 (najmniej istotne) do 4 (najbardziej istotne). 0 – nie mam zdania

Można zauważyć powiązania, np. między zmysłami preferowanymi przez osoby z niepełnosprawnością wzroku przy doświadczaniu ogrodów sensorycznych a faktyczną ofertą tych miejsc. Pomimo braku niektórych elementów, które byłyby pożądane (jak np. tablice interaktywne, makiety przestrzenne), ogrody sensoryczne są przykładem miejsc dobrze odpowiadających na potrzeby osób z niepełnosprawnością wzroku, a rozwiązania tam zastosowane warto wykorzystywać w innych przestrzeniach zewnętrznych. Inny wniosek, który można wysnuć, dotyczy wagi poszczególnych rozwiązań. Niektóre z nich są kluczowe (np. czytelny układ ścieżek dla wygodnej orientacji w przestrzeni), inne zaś można potraktować jako opcjonalne (np. punkty informacyjne opisane w piśmie Braille’a).

6. PROPONOWANY KATALOG KRYTERIÓW OCENY DOSTĘPNOŚCI PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

W oparciu o przeprowadzone badania opracowano kompleksowy katalog kryteriów oceny przestrzeni turystycznej pod kątem dostępności dla osób z niepełnosprawnościami, który składa się z czterech części (załącznik 6) odpowiadających trzem filarom dostępności przestrzeni turystycznej przywołanym w podrozdziale 2.7 (dostępność informacyjna – 63 kryteria, dostępność fizyczna – 154 kryteria, kompetencje i umiejętności personelu – 9 kryteriów), czwartą część stanowią zaś pozostałe kryteria zebrane pod hasłem „inne” (6 kryteriów). Uwzględniono potrzeby czterech grup: osób z niepełnosprawnością wzroku, osób z niepełnosprawnością słuchu, osób z niepełnosprawnością ruchową oraz osób z niepełnosprawnością intelektualną. Warto zauważyć, że pierwsze dwie kategorie, dotyczące dostępności informacji turystycznej oraz dostępności fizycznej, są zdecydowanie obszerniejsze. Wynika to z faktu, że łatwiej wyodrębnić w nich konkretne, szczegółowe kryteria, podczas gdy kompetencje i umiejętności personelu nie da się ująć w łatwe do oceny kryterium.

Niewystarczający dostęp do informacji o przestrzeni turystycznej stanowi często barierę sprawiającą, że do wyjazdu turystycznego w ogóle nie dochodzi, stąd kryteria dotyczące tej sfery zebrano w pierwszej części katalogu. W przypadku turystyki OzN istotne jest, aby zadbać o dostępność od samego początku, jeszcze na etapie planowania podróży. Pełna informacja pozwala na świadome podjęcie decyzji o wyjeździe turystycznym. Duże znaczenie ma więc przygotowanie strony internetowej w standardzie WCAG 2.0, który gwarantuje dostępność. Aby zaspokoić potrzeby OzN w tym zakresie, dobrze też stworzyć osobną podstronę lub zakładkę na stronie internetowej obiektu, na której zostaną wypisane udogodnienia dostępne w obiekcie oraz podstawowe informacje dotyczące dostępności. Równie istotna jest informacja na terenie obiektu: zarówno w budynku, jak i poza nim.

Ta część katalogu uwzględnia przestrzeń zewnętrzną. To atrybut często pomijany przy planowaniu dostępności obiektów turystycznych. Znaczenie ma nie tylko droga do drzwi wejściowych, ale całość otoczenia budynków. W grę wchodzi więc też odpowiednie dostosowanie maszyn i automatów, jeśli są one przeznaczone dla turystów; niemniej ważna jest zielen. Katalog obejmuje starannie wybrane kryteria oceny dostępności przestrzeni zewnętrznej, które mogą nie być oczywiste, jak np. to, że kiosk informacyjny poza budynkiem musi być nie tylko dostosowany sam w sobie (znajdować się na odpowiedniej wysokości ze względu na użytkowników na wózku, mieć czytelną czcionkę oraz funkcję audio dla osób z niepełnosprawnością wzroku itd.), ale należy też zadbać o to, by droga do niego była

dostępna, tzn. rozpoznawalna przez dotyk. Ten przykład obrazuje, jak wiele czynników składa się na końcową dostępność przestrzeni turystycznej. Dostępność drogi do automatu to nie tylko oznakowanie jej dla osób z niepełnosprawnością wzroku, ale także zadbanie o nawierzchnię, która ma być antypoślizgowa, odporna na działanie warunków atmosferycznych, pozbawiona schodów, wybojów oraz przeszkód w rodzaju nisko zwisających gałęzi lub wystających korzeni. Kryteria tego rodzaju zgrupowano w drugiej części katalogu.

Przy ocenie trzeba brać pod uwagę typ przestrzeni turystycznej oraz – jak zostało już wcześniej wspomniane – potencjalne oczekiwania turystów. W przestrzeni turystycznej o charakterze kulturowym, będącej np. galerią sztuki nowoczesnej pod gołym niebem w centrum miasta, można wymagać nawierzchni w doskonałym stanie, jako że miejsce to może być odwiedzane przez turystów o bardzo dużych potrzebach. Dla porównania, od wysokogórskiego szlaku turystycznego przeciętny turysta wymaga dużo mniejszego komfortu, nie sprawiająca problemów w chodzeniu i jeżdżeniu nawierzchnia, której wymaga kryterium, nie musi być więc asfaltowa ani betonowa. Jeśli kryteria zostaną spełnione, miejsce można uznać za dostępne.

Kwintesencją przestrzeni zewnętrznej i jej ogromnym walorem jest roślinność, została więc ona uwzględniona w kryteriach. I tym razem pod uwagę musi być brany charakter obiektu, gdyż kryteria oceny dostępności są ogólne. Rośliny muszą być kolorowe, bezpieczne, najlepiej byłoby móc je dotknąć – to kryteria, które sprawdzą się w ogrodzie. Wówczas roślinności powinna towarzyszyć informacja zachęcająca do dotykania lub kosztowania owoców i ziół. Zupełnie jednak nie dotyczą np. turystycznej przestrzeni nadmorskiej, gdzie dotykanie, zrywanie i zjadanie roślin rosnących na wydmach absolutnie nie wchodzi w grę. Dostosowanie w tym przypadku oznaczać będzie zamieszczenie informacji o obszarze chronionym w takiej formie, żeby każda osoba z niepełnosprawnością ją zrozumiała, oraz otoczenie wydm bezpiecznym dla odwiedzających ogrodzeniem.

Kryteria, zwłaszcza te dotyczące dostępu fizycznego, zostały tak sformułowane, aby w przypadku braku możliwości zastosowania najlepszego rozwiązania można było skorzystać z innego, alternatywnego, ale akceptowalnego. Celem nie jest perfekcja, ale możliwie wysoka dostępność. Przykładowo, jeśli droga musi być przecięta przez odpływy deszczówki, które są utrudnieniem dla osób poruszających się na wózkach, odpływy te powinny mieć mniej niż 5 cm szerokości, co pozwoli je pokonać dość bezproblemowo. Jeśli schody nie mogą mieć barierek pod obu stronach, być może uda się zapewnić chociaż barierkę po jednej stronie itp.

Podczas przygotowywania kryteriów brano pod uwagę, że niektóre z dostosowań mogą stanowić utrudnienie dla innej grupy OzN. Może pojawić się sytuacja, kiedy element jest zarówno pożądany, jak i kłopotliwy. Jeśli jednak spełnia on kryteria dostępności, nie trzeba się go pozbywać. Przykładem niech będzie staw z fontanną. Dla OzN wzroku stanowi jednocześnie atrakcję, jak i dobry punkt orientacyjny. Jeśli jednak nie jest zabezpieczony we właściwy sposób, te same OzN wzroku mogą do niego wejść lub wpaść. Pracując z katalogiem kryteriów jako narzędziem oceny, można zaplanować pewne działania, które wcześniej nie były brane pod uwagę z powodu braku wiedzy o tym, że akweny należy zabezpieczać.

Podane powyżej przykłady wskazują na to, że dwie pierwsze części katalogu – dostępność informacyjna i dostępność fizyczna – wzajemnie się uzupełniają. W realnej przestrzeni turystycznej każdego rodzaju część kryteriów znajdzie zastosowanie. Odróżnia je to od trzeciej części, dotyczącej kompetencji i umiejętności personelu. Nie wszędzie bowiem personel jest obecny na miejscu. Wyniki badań przytaczane w poprzednich podrozdziałach wskazują, że obecność personelu stanowi czynnik pożądany. Możliwość uzyskania pomocy, zwłaszcza od osób po przebytych szkoleniach do obsługi osób z niepełnosprawnościami, jest bardzo istotna. Kryteriów w tej części znajduje się tylko dziewięć i zawierają w sobie podstawowe potrzeby OzN – komunikację ustną i na piśmie oraz pomoc w razie konieczności.

Czwarta i ostatnia część zawiera pozostałe kryteria, nienależące do żadnej z poprzednich kategorii. Są wśród nich m.in. bardzo istotne weryfikatory związane z opłatą za wstęp. Jej brak znacząco zwiększa dostępność obiektu dla OzN, co wynika z ekonomicznego kontekstu niepełnosprawności. Inne kryteria ujęte w ostatniej części katalogu to np. inicjatywy i oferty przygotowane z myślą o konkretnej grupie turystów z niepełnosprawnościami. Przykłady takich działań to program zwiedzania uwzględniający możliwość poznania części ekspozycji za pomocą dotyku i smaku albo, przeciwnie, ograniczający natężenie bodźców sensorycznych, jeśli odwiedzający tego potrzebują.

Ostateczny katalog skonsultowano ze środowiskiem OzN (załącznik 7). Zdecydowano się na ten krok w celu potwierdzenia jakości przetestowanych już kryteriów oraz wyeliminowania błędów i niejasności. Osoby poproszone o konsultację na co dzień zajmują się problematyką dostępności usług dla OzN, dobrze znają bariery, z którymi OzN się spotykają, oraz potrafią wskazać dobre praktyki ze swojego doświadczenia. Perspektywę osób z niepełnosprawnością intelektualną przedstawili ich krewni i opiekunowie.

W toku konsultacji zasugerowano zmiany dotyczące treści niektórych kryteriów, np. proponując uściślenie lub rozszerzenie kryterium. Wskazano także dalsze możliwości

rozszerzenia katalogu, zwłaszcza o kryteria zwiększające dostępność przestrzeni turystycznej dla osób z zaburzeniami rozwojowymi.

Uwagi środowiska OzN pokrywały się z oceną kryteriów przeprowadzoną przez ekspertów, i dotyczyły głównie prawidłowego sformułowania kryteriów oraz przyporządkowania ich do właściwych rodzajów niepełnosprawności. Opinia środowiska OzN była pozytywna – wszystkie zaproszone osoby uznały, że narzędzie może być przydatne oraz użyteczne.

Łącznie uwzględniono 232 kryteria, które zawarto w katalogu. Zidentyfikowano ich więcej, jednak w procesie oceny wiele z nich zostało odrzuconych (głównie przez OzN) jako mało istotne. Warto jednak zwrócić uwagę, że nie jest to zamknięty zbiór i z czasem powinien się zmieniać oraz uwzględniać nowe rozwiązania.

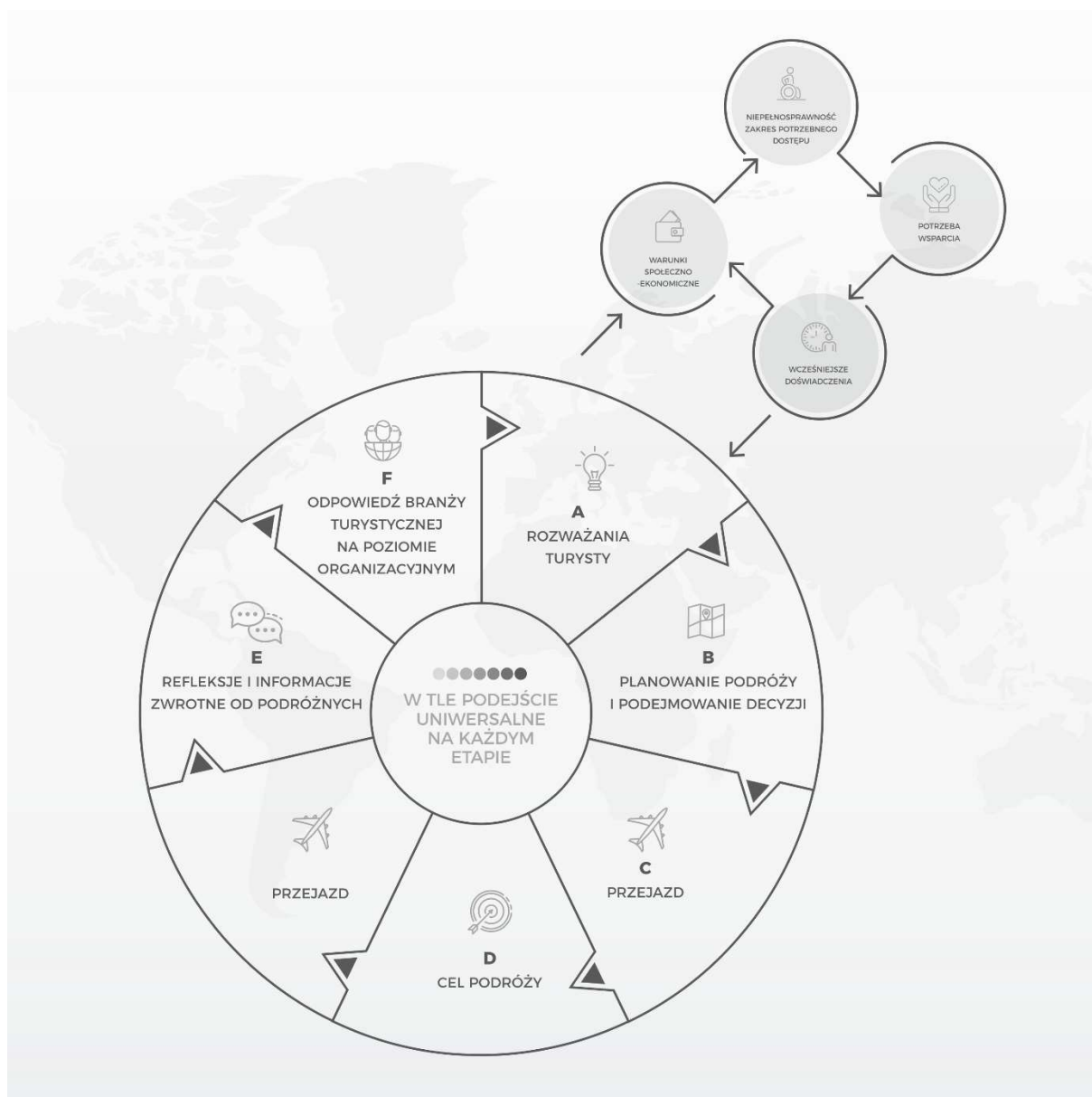
7. REKOMENDACJE W ZAKRESIE TWORZENIA MODELU DOSTĘPNOŚCI PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ DLA OZN

Uniwersalne podejście do projektowania powinno być podstawą tworzenia dostępnej przestrzeni turystycznej. Czy jest to kwestia pojedynczych obiektów, czy całych szlaków turystycznych, każde miejsce musi odpowiadać na niezwykle zróżnicowane potrzeby odwiedzających. Właściwie każda osoba, a zwłaszcza OzN, potrzebuje trochę innej oferty turystycznej. Stąd nacisk na projektowanie uniwersalne – niemożliwe jest stuprocentowe dostosowanie przestrzeni pod indywidualne wymagania, ale można stworzyć miejsce jak najbardziej przyjazne wielu grupom odwiedzających. Ta zasada powinna mieć odzwierciedlenie w modelu dostępnej przestrzeni turystycznej.

Dostępność przestrzeni turystycznej jest w dużej mierze kwestią współpracy pomiędzy interesariuszami, którzy wspólnie dążą do tworzenia uniwersalnie zaprojektowanych produktów turystycznych (Darcy i Buhalis, 2011, s. 10–11). Wśród naukowców zajmujących się turystyką dostępną dominuje przekonanie, że ta współpraca stanowi kluczowy element procesu kreowania przestrzeni turystycznej dostępnej dla OzN (Bekiaris i in., 2018, s. 52; Buhalis i Michopoulou, 2011a, s. 162; Li i in., 2014, s. 289; Naniopoulos i Tsalis, 2015, s. 250).

Schemat turystyki dostępnej (Ryc. 10) przedstawia cykl, w którym branża turystyczna oraz indywidualni turyści z niepełnosprawnościami wpływają na siebie wzajemnie. Turysta podejmuje decyzję o podróży, analizując swoje możliwości, warunki oraz wcześniejsze doświadczenia. Po odbyciu podróży dostarcza informację zwrotną branży turystycznej, która dzięki temu może przygotować lepszą ofertę dla OzN. W oparciu o nią kolejne OzN podejmują decyzję o wyjeździe turystycznym.

Prezentowane rekomendacje, sformułowane na podstawie wyników autorskich badań, opierają się na schemacie (cyklu) turystyki dostępnej.

Ryc. 10 Schemat turystyki dostępnej

Źródło: Darcy i in., 2011, s. 313.

Przy tworzeniu modelu dostępności przestrzeni turystycznej trzeba wziąć pod uwagę wzajemną zależność – obie strony muszą być zaangażowane w proces. W badaniach uwzględniono ten element poprzez przeprowadzenie wywiadów i konsultacji z ekspertami oraz OzN. Zaprojektowano i przeprowadzono dwie tury konsultacji – pierwszą (z ekspertami), po wypracowaniu kryteriów dotyczących przestrzeni zewnętrznej, kluczowych z punktu widzenia celów pracy, oraz drugą (z OzN), po zakończeniu prac nad ostatecznym katalogiem. Opinia OzN była także uwzględniana na każdym z trzech etapów badań terenowych; to samo dotyczy opinii gestorów i pracowników obiektów turystycznych. Pozyskany materiał

empiryczny pozwolił określić elementy, które powinny wystąpić w danej przestrzeni, by mogła być uznana za dostępną. Umożliwił również sformułowanie poniższych rekomendacji w odniesieniu do konkretnych etapów cyklu.

A. Rozważania turysty

- Warunki społeczno-ekonomiczne

Przegląd literatury dowodzi, że OzN mają przeciętnie gorszą sytuację finansową (Barnes i Sheldon, 2010, s. 776; Darcy, 2002, s. 65; Ellen i in., 2014, s. 1564–1565; Green i Vice, 2017, s. 243; Zaidi, 2011, s. 7) i wyższe wydatki (Mitra i in., 2017, s. 480–483; Zaidi i Burchardt, 2005, s. 112) w porównaniu do osób w pełni sprawnych, podczas gdy podróże OzN są kosztowniejsze (Bordeianu, 2015, s. 43; Darcy, 2002, s. 66–70). Bariera ekonomiczna jest znaczącą przeszkodą w podejmowaniu aktywności turystycznej²⁸, co potwierdziły wywiady z interesariuszami.

Na polepszenie warunków społeczno-ekonomicznych wpływa polityka dotycząca zatrudniania OzN oraz systemu wsparcia społecznego, która pozostaje w sferze możliwości władz państwowych, a nie gestorów obiektów turystycznych. Przeprowadzone badania dowiodły, że rekomendowanymi formami wsparcia na poziomie branży turystycznej są **darmowe wejścia, zniżki oraz przystępne cenowo oferty dla OzN**. Niski koszt podróży uznany został za kluczowe kryterium dostępności zarówno przez środowisko OzN, jak i ekspertów.

- Zakres potrzebnego dostępu

Podjmując decyzję o wyjeździe, turysta bierze pod uwagę indywidualne potrzeby: jakiej dostępności potrzebuje oraz na jaki wysiłek jest gotów. Z wywiadów wynika, że jest to istotne kryterium wyboru destynacji turystycznej. Dostosowanie jej do potrzeb każdego turysty nie jest możliwe, lecz należy zwrócić uwagę na kilka podstawowych aspektów. Na tym etapie turysta potrzebuje przede wszystkim **rzetelnej informacji** o obiekcie, na co zwracali uwagę respondenci. Należy też zadbać o **formę przekazywania tej informacji**, aby była dostępna dla OzN. Znajduje to pokrycie w wynikach badań prowadzonych wcześniej przez innych badaczy (Buhalis i Michopoulou, 2011b, s. 164; Eichhorn i in., 2013, s. 17–21; McKercher i Darcy, 2018, s. 62; Michopoulou i Buhalis, 2013, s. 235–237).

²⁸ Szerzej ten temat omówiono w opracowaniu pt. *Bariera finansowa jako czynnik ograniczający aktywność turystyczną osób z niepełnosprawnością* (Lubarska, 2019). Niektórzy badacze uważają tę barierę za największe ograniczenie aktywności turystycznej OzN, istotniejsze, niż niepełnosprawność sama w sobie.

- Potrzeba wsparcia

OzN najczęściej podróżują w towarzystwie (Zajadacz, 2015, s. 199). Według deklaracji respondentów może być to towarzystwo zarówno osób w pełni sprawnych (rodziny, znajomych), jak i grup OzN. Rozważenie wprowadzenia **zniżek dla osób towarzyszących** OzN może znacząco zwiększyć dostępność obiektu, tak samo jak i **rezygnacja z pobierania opłat za wejście dla OzN** ze względu na istotność czynnika ekonomicznego podczas podejmowania decyzji o podróży.

Istotne są **edukacja** oraz **poszerzanie wiedzy o niepełnosprawności** i związanymi z nią potrzebami i wymaganiami. Wyniki badań wskazują, że pewna część gestorów obiektów turystycznych nie jest świadoma np. specjalnego statusu psów-przewodników, które stanowią dla OzN podobne narzędzie jak biała laska czy wózek inwalidzki i są niezbędne, by komfortowo i z przyjemnością korzystać z oferty obiektu. Miejsce dostępne dla OzN musi jasno **wyrażać zrozumienie** tych potrzeb oraz **komunikować swoją otwartość** na obecność w przestrzeni turystycznej niezbędnego sprzętu.

Wsparcie należy zapewnić OzN także na miejscu. Uczestnicy badań w ogrodach sensorycznych szczególnie podkreślali w wywiadach znaczenie obecności innych osób. Wskazówki personelu ułatwiają chociażby orientację przestrzenną. Uwzględniając potrzebę wsparcia OzN, miejsce dostępne szanuje również decyzję o nieskorzystaniu z pomocy.

- Wcześniejsze doświadczenia

Respondenci wskazywali, że na decyzję o podróży wpływają także **wcześniejsze doświadczenia** z podobnych miejsc. **Współpraca** między obiektami, pozwalająca na wymianę doświadczeń oraz podejmowanie wspólnych inicjatyw, pozwala budować pozytywny obraz danego typu miejsc. Wówczas jest większa szansa, że przy planowaniu kolejnej wizyty OzN wybierze ten typ obiektu, kojarząc go z wysokim poziomem dostępności. Taka sytuacja występuje np. w ogrodach sensorycznych, gdzie OzN z góry zakładają wysoką dostępność. Osoby udzielające wywiadów potrafiły wymienić odwiedzane wcześniej miejsca, które charakteryzowały się wysokim poziomem dostępności i w związku z tym wywarły na nich pozytywne wrażenie.

B. Planowanie podróży i podejmowanie decyzji

Wyniki badań świadczą o tym, że na tym etapie należy uwzględnić: czy OzN ma dostęp do **dostępnego systemu rezerwacji**, czy jest możliwość **wyboru** interesujących ją rozwiązań, jak np. specjalne trasy zwiedzania, czy wszystkie opcje są przedstawione w **sposób jasny i czytelny**.

Na stronach internetowych warto zamieszczać często pomijaną informację, mianowicie – o **niedostępności części obiektu** dla OzN, przy czym dobrze podać jej powód, aby OzN sama mogła zdecydować, czy jest to przeszkoda nie do pokonania. Może być to niekorzystne w kontekście reklamy i promocji atrakcji, jednak pozwoli to uniknąć zawodu, który OzN odczuje podczas odwiedzin, kiedy okaże się, że jakaś część ekspozycji nie jest dostępna. W wywiadach pojawiał się wątek zawiedzionych nadziei, kiedy wyobrażenie o poziomie dostępności jakiegoś miejsca nie pokrywało się z rzeczywistością.

Warto zadbać też o **różnorodne kanały kontaktu**, tak aby OzN mogły wybrać ten najwygodniejszy dla siebie. Dobrze jest podać telefon i e-mail, ale obecnie podstawą są profile w mediach społecznościowych. Ważne jest, żeby do obiektu można było **i napisać, i zadzwonić**. Według respondentów mniej istotne są obecnie broszury informacyjne i katalogi, jeśli jednak umieszczone są tam istotne informacje – trzeba zadbać, by te informacje trafiły też do OzN, a więc powinny być napisane **prostym językiem**, a forma graficzna musi być **czytelna**.

C. Przejazd

Jakkolwiek w pracy kwestii transportu (zarówno pomiędzy obiektami, jak i do obiektu z miejsca zamieszkania i z powrotem) nie podejmowano bezpośrednio w badaniach, dostępna przestrzeń turystyczna musi charakteryzować się czytelnym oznaczeniem dojazdu oraz wygodnym parkingiem. Wątki te pojawiały się kilkakrotnie w wypowiedziach OzN. Wskazana byłaby możliwość dojazdu dostosowanymi środkami transportu publicznego. Należy tę kwestię uwzględnić przy tworzeniu modelu dostępności przestrzeni turystycznej.

D. Cel podróży

Na tym punkcie koncentruje się katalog kryteriów dostępności przestrzeni turystycznej. Przy tworzeniu modelu dostępnej przestrzeni warto zwrócić uwagę na kwestie, które mogą nie być oczywiste.

Zadbanie o **zaplecze sanitarno-higieniczne** jest kluczowe z punktu widzenia OzN. To, że obiekt musi zostać wyposażony w odpowiednią liczbę dostosowanych toalet, wynika z przepisów prawa. O ile wielkość pomieszczenia na to pozwala, dostępne są rozwiązania pozwalające na zadbanie o higienę osób dorosłych, jak np. kozetki do przewijania. Nie jest to rozwiązanie powszechne, jednak wskazywane jest jako czynnik zdecydowanie wyróżniający i zwiększający dostępność miejsca. Odpowiednio nachylone lustra, kosze na śmieci, które można obsługiwać na siedząco, dodatkowe poręcze, wolna przestrzeń pozwalająca

na manewrowanie wózkiem oraz wygodny dostęp do urządzeń sanitarnych – wszystko to sprawia, że obiekt turystyczny staje się atrakcyjniejszy dla OzN.

Udogodnienia dla jednej grupy OzN mogą jednak okazać się przeszkodą dla innej. Chodzi m.in. o podwyższone krawężniki, które mogą stanowić rodzaj prowadnicy dla osób poruszających się z białą laską, ale będą problematyczne dla osób poruszających się na wózku inwalidzkim. Wprowadzając udogodnienie, dobrze jest opracować **inną opcję** dla grup, dla których może być to rozwiązanie mało atrakcyjne lub kłopotliwe.

Istotne z punktu widzenia OzN jest przygotowanie **odpowiedniej oferty**. Mogą być to specjalne zajęcia prowadzone przez edukatora dla grup OzN czy indywidualne ścieżki zwiedzania przeznaczone dla OzN. Pracownicy i gestorzy obiektów turystycznych podzielili się swoimi doświadczeniami w tym zakresie, opierając się na informacji zwrotnej, otrzymanej od OzN. Aktualnie popularne są rozwiązania wykorzystujące nowoczesne technologie, np. elektroniczny przewodnik w PJM, przypominający telefon komórkowy/tablet, dograna audiodeskrypcja dla osób niewidomych w przewodniku audio, aplikacje na telefony komórkowe. W ten sposób można wykorzystać istniejącą ekspozycję bez konieczności dodatkowej ingerencji w celu zwiększenia dostępności. Jako że rozwiązania wykorzystujące nowoczesne technologie są coraz bardziej popularne wśród OzN w codziennym życiu, dla wielu osób mogą być preferowane wobec „tradycyjnych” udogodnień. Syntezator zamieniający tekst pisany na mowę może stanowić lepszy wybór niż przygotowanie tabliczek w piśmie Braille’a – tekst pisany można taniej i szybciej aktualizować, a wszyscy turyści mają wówczas dostęp do informacji o tej samej treści.

E. Refleksje i informacje zwrotne od podróżnych

Funkcja „konsultanta dostępności” nie jest konieczna (w opinii części OzN oraz ekspertów każdy pracownik branży turystycznej powinien mieć podstawową wiedzę w tym temacie), chociaż w wielu przypadkach może okazać się przydatna. Jeśli taka osoba nie jest wyznaczona, i tak należy udostępnić OzN jakiś **kanał kontaktu**, gdzie będą mogły zostawić **informację zwrotną**. Może być to mail, ale znaczącą rolę mają też opinie w popularnych serwisach internetowych oraz mediach społecznościowych. Stworzenie turystom przestrzeni na dzielenie się informacją zwrotną nie tylko pozwala na wprowadzanie zmian w obiekcie, ale pełni też funkcję informacyjną dla innych OzN, które dzięki temu mogą poznać poziom dostępności obiektu z punktu widzenia osób o podobnych wymaganiach. Gestorzy obiektów nie zawsze wiedzą, na co zwracać uwagę, potrzeby OzN się zmieniają – tego typu informacja jest więc niezwykle cenna.

F. Odpowiedź branży turystycznej na poziomie organizacyjnym

Praktycy branży turystycznej zrzeszeni są w różnego rodzaju organizacjach, ponadto obieg informacji w obecnych czasach jest bardzo szybki. Uzyskanie informacji zwrotnej od turysty w jednym z obiektów powinno prowokować **odpowiedź całej branży**. Podobnie krytyczne opinie w social media nt. dostępności powinny motywować do zmiany nie tylko dany obiekt, ale i wszystkie inne, które mają podobny problem.

Rekomenduje się też, aby podczas tworzenia modelu stale mieć na uwadze fakt, że OzN nie są grupą jednorodną. Znajdują się wśród nich osoby niezwykle sprawne fizycznie, uprawiające sport oraz turystykę kwalifikowaną. Na przeciwnym biegunie są OzN potrzebujące stałej asysty przy czynnościach dnia codziennego. **OzN powinny mieć możliwość skorzystać z usług w podobnym stopniu co osoby w pełni sprawne, nie oznacza to jednak potrzeby udostępnienia całej przestrzeni turystycznej do potrzeb każdej osoby z niepełnosprawnością.** Jeśli dotarcie w jakieś miejsce (np. przemierzanie konkretnego szlaku górskiego) stanowi turystyczny wyczyn, nadmierne uproszczenie dostępu nie jest korzystne dla charakteru przestrzeni. Uwzględnienie tego ostatniego czynnika, czyli charakteru przestrzeni turystycznej, może okazać się kluczowe, aby mogła spełniać swoje funkcje. Dlatego też badaniami objęto aż 51 obiektów turystycznych o różnym charakterze, zlokalizowanych w różnych miejscach Polski. To pozwoliło rozpoznać, w jaki sposób w różnych warunkach można zadbać o dostępność.

Badania powinny być kontynuowane, z uwzględnieniem innych elementów tworzących system turystyki, jak baza noclegowa i gastronomiczna oraz usługi transportowe. Warto także byłoby uwzględnić poziomy dostępności ujęte w Tab. 2.

ZAKOŃCZENIE

Wyniki badań wykazały, że zapewnienie dostępności przestrzeni turystycznej to zagadnienie wymagające kompleksowego, wieloaspektowego podejścia, uwzględniającego zarówno potrzeby OzN, jak i ich otoczenia, branży turystycznej oraz całego społeczeństwa. Kluczowym elementem jest współpraca pomiędzy tymi wszystkimi interesariuszami.

W **aspekcie poznawczym**, w oparciu o przeprowadzone analizy, można stwierdzić, że polityka dotycząca osób z niepełnosprawnościami jest realizowana na różnych szczeblach, ale działania te nie są skoordynowane. W skali globalnej, europejskiej, krajowej i lokalnej podejmowane są liczne i skuteczne inicjatywy mające na celu zwiększenie dostępności turystyki dla OzN, jednak nie zawsze są one zsynchronizowane czasowo oraz spójnie merytorycznie. Unia Europejska, aktywnie promująca dostępność (także ze względu na demografię – liczba OzN jest znacząca w EU), po 2020 r. nie prowadzi oficjalnej polityki dotyczącej turystyki dostępnej. Lukę instytucjonalną wypełniają w tym zakresie międzynarodowe organizacje pozarządowe, jak ENAT, oraz działania konkretnych państwa (w Polsce prowadzone np. w ramach rządowego programu Dostępność Plus).

Wyniki badań częściowo stoją w opozycji do założeń turystyki dostępnej według Darcy’ego i Buhalisa (2011), zgodnie z którymi OzN powinna samodzielnie móc skorzystać z obiektu lub usługi. Tymczasem ustalenia z wywiadów wskazują, że OzN cenią sobie pomoc innych ludzi i uważają obecność personelu za istotny czynnik podnoszący dostępność obiektu. Dostosowanie przestrzeni w taki sposób, aby mogła skorzystać z niej w wygodny sposób absolutnie każda osoba bez pomocy innych, bardzo trudno osiągnąć. Potrzeby osób z różnego rodzaju niepełnosprawnościami bywają często sprzeczne i tworzenie przestrzeni uniwersalnej jest zadaniem nieraz niemożliwym do spełnienia – pomieszczenie nie może być jednocześnie duże, aby mogły się tam wygodnie poruszać osoby na wózkach, oraz małe, aby dobrze się w nim odnalazły i nie miały problemu z komunikacją osoby z niepełnosprawnością wzroku. Stąd drugi postulat wynikający z definicji turystyki dostępnej, czyli uniwersalność produktów, także może budzić pewne wątpliwości.

Druga podana definicja, zaproponowana przez Lovelocków (2013), kładzie nacisk na brak utrudnień, przeszkód, barier i problemów, co wymaga ich identyfikacji, a następnie likwidacji. Trudność leży w tym, że nie da się przewidzieć, co dla kogo będzie „problemem”, a co – jedynie małą niedogodnością, zupełnie niewpływającą na jakość wypoczynku. Niektóre z rozwiązań mogą jednocześnie wygenerować kolejne utrudnienia. Likwidacja barier bywa do tego kosztowna i nie zawsze kalkuluje się pod kątem finansowym, co bezpośrednio prowadzi do niechęci do zmian w ogóle. Jednym z ważniejszych wniosków jest więc ten,

że przestrzeni turystycznej nie da się dostosować pod kątem każdego indywidualnego przypadku i trzeba zostawić pewien poziom ogólności i uniwersalności. Należy uwzględnić też, że mogą pojawić się obiektywne przeszkody, uniemożliwiające zapewnienie dostępności w konkretnym momencie i miejscu, np. w obiektach historycznych, jeśli panuje tendencja do konserwacji i zachowania cech oraz charakteru istniejącej już przestrzeni.

Trzecim celem poznawczym była identyfikacja rozwiązań zwiększających dostępność dla OzN, stosowanych w polskiej przestrzeni turystycznej. Wyniki przeprowadzonych badań wykazały, że obiekty turystyczne w Polsce podwyższają poziom swojej dostępności niezależnie lub obok oficjalnej polityki państwa. Wskazuje na to wynik porównania przedstawionej w rozdziale trzecim ewolucji polityki dotyczącej turystyki dostępnej w Polsce z czasem wprowadzania udogodnień w obiektach turystycznych. Zastane w okresie prowadzenia badań rozwiązania zwiększające dostępność przestrzeni turystycznej zostały skonfrontowane z opinią OzN oraz gestorów obiektów. Z tej części badań wynika wniosek, że udogodnienia wprowadzane są niejednokrotnie bez wystarczających konsultacji oraz że brakuje standardów, których można by się trzymać, co utrudnia osobom zarządzającym obiektami turystycznymi wprowadzanie zmian. Stąd biorą się rozwiązania nieodpowiednie pod względem wysokości, wykonane z niewłaściwych materiałów, szybko niszczące, brudzące się lub wymagające stałej konserwacji.

Istotnym elementem pracy miała być jej **aplikacyjność**. Gestorzy potrzebowali wiedzy, czy ich obiekty są dostępne dla OzN i co można by zmienić, żeby takie się stały. Poprzez opracowanie katalogu kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami odpowiedziano na tę potrzebę. Katalog umożliwił przeprowadzenie autoewaluacji oraz zaplanowanie dalszych działań związanych z poprawą tego aspektu. Zarówno przegląd literatury, materiałów wtórnych, jak i wyniki badań własnych stanowiły podstawę opracowania zbioru rekomendacji w zakresie tworzenia modelu przestrzeni turystycznej dostępnej dla OzN, co stanowiło **aspekt teoretyczny i metodyczny** pracy.

Do wzrostu dostępności turystyki dla osób z niepełnosprawnościami przyczyniają się te rozwiązania, które sprawiają, że coraz więcej osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności może korzystać z turystyki na odpowiadających im zasadach. Na drugie pytanie badawcze: „Jakie kryteria należy brać pod uwagę przy ocenie dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN?”, odpowiedź jest bardziej złożona. Należy brać pod uwagę te kryteria, które są istotne, a to określić można albo na podstawie własnego doświadczenia niepełnosprawności (ograniczeniem jest tu zawężenie doświadczenia), albo na podstawie wiedzy eksperckiej, gromadzonej latami, ugruntowanej w teorii i popartej praktyką. Odpowiedzią na drugie pytanie

badawcze jest więc efekt końcowy tej pracy – katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej.

Hipoteza „Kryteria oceny dostępności dla OzN są wspólne dla całej przestrzeni turystycznej, ale mogą mieć różną istotność w zależności od cech tej przestrzeni oraz rodzaju niepełnosprawności” nie została potwierdzona. Po przeanalizowaniu wyników badań zdecydowano, że prawdziwa byłaby hipoteza „Kryteria oceny dostępności dla OzN są wspólne dla całej przestrzeni turystycznej, a **ich zastosowanie** zależy od cech tej przestrzeni oraz rodzaju niepełnosprawności, **co także decyduje o tym, czy dane kryterium jest istotne**”. To ujęcie podkreśla różnorodność przestrzeni turystycznej oraz fakt, że chociażby kryteria przygotowane dla budynków nie znajdują zastosowania w przestrzeni otwartej. W toku badań nie zostały określone wagi poszczególnych kryteriów, więc nie można by było ich pod tym względem porównać. Wyniki badań jednak pozwalają określić, że część kryteriów jest istotna, podczas gdy inne mogą być dobrymi praktykami, podnoszącymi co prawda poziom dostępności przestrzeni turystycznej, jednak dla wąskiej grupy osób lub w mniejszym stopniu niż kryteria kluczowe w przestrzeni o danych cechach.

W przypadku drugiej hipotezy nastąpiła weryfikacja pozytywna – dostosowania przeznaczone dla osób o danym rodzaju niepełnosprawności faktycznie mogą zmniejszać dostępność przestrzeni dla innych OzN, o czym można wnioskować zarówno na podstawie badań literaturowych, jak i wyników badań własnych.

Podczas badań zmierzono się z ograniczeniami wynikającymi z obostrzeń wprowadzonych podczas pandemii COVID-19, które stanowiły duże utrudnienie w ich prowadzeniu, zarówno pod względem organizacyjnym (okresowe zamknięcie przestrzeni turystycznej), jak i merytorycznym, jako że badanie przestrzeni turystycznej pozbawionej turystów nie służyłoby założonym celom. Konieczne okazało się ograniczenie współpracy z OzN w miejscu prowadzenia badań terenowych, nie można było przeprowadzić wywiadów i konsultacji osobiście ze względu na kwestie ochrony zdrowia.

Ostatni etap badań oraz konsultacje prowadzone w trakcie pandemii wskazują, że część zmian wprowadzonych w tym okresie jest korzystnych z punktu widzenia dostępności przestrzeni turystycznej. Środowisko osób z niepełnosprawnością wzroku od lat zwracało uwagę na to, że pismo czytane dotykiem nie stanowi preferowanego sposobu uzyskiwania informacji o obiektach i eksponatach, gdyż niewiele osób potrafi je przeczytać, a do tego robi to bardzo wolno. Jeśli chodzenie w grupie nie jest bezpieczne, można zaoferować zwiedzającym audioprzewodniki – dogranie ścieżki z audiodeskrypcją obecnie nie stanowi problemu, rozwiązanie takie jest szeroko stosowane. OzN nieraz nie są w ogóle w stanie

opuścić swobodnie swojego mieszkania, było tak i przed pandemią, i w jej trakcie. Ze względu na okoliczności rozwinęły się usługi w rodzaju wirtualnego przewodnictwa albo wirtualnych spacerów. Skoro aktywność przeniosła się do sieci, pojawiła się potrzeba zadbania o profile w social mediach oraz strony internetowe. Aplikacje oraz nowe strony internetowe przygotowywane dla obiektów turystycznych tworzone są najczęściej zgodnie z obecnymi standardami WCAG. Postęp technologiczny, który nawet przed 2020 r. na nowo definiował nowoczesną turystykę, wydaje się szczególnie ważnym czynnikiem, który będzie sprzyjał zwiększeniu dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN. Jeśli bowiem prywatny smartfon jest w stanie odczytać czarny tekst z tabliczki, a wielu turystów taki sprzęt posiada, na pewnym etapie zbędne okaże się inwestowanie w specjalne tabliczki dla OzN i będzie można wydać te środki inaczej, na bardziej zindywidualizowane (albo przeciwnie – na bardziej uniwersalne) rozwiązania.

Katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla OzN ma większy potencjał niż służenie za narzędzie autoewaluacji i kontroli wewnętrznej. Po poddaniu go starannej weryfikacji przy udziale OzN oraz wzbogaceniu o kryteria, które nie zostały w nim ujęte (dotyczące bazy noclegowej, usług transportowych oraz gastronomii), może służyć obiektom turystycznym różnego typu, nie tylko atrakcjom turystycznym. W przyszłości, jeśli będzie aktualizowany, można go wykorzystać jako narzędzie zarówno audytu wewnętrznego, jak i ewaluacji zewnętrznej. Warto byłoby zastosować wówczas interaktywny formularz lub aplikację, dzięki czemu jego wypełnianie będzie prostsze i szybsze. Można w ten sposób wyeliminować zbędne pytania, np. przy braku windy w obiekcie kolejne pytania automatycznie byłyby oznaczane „nie dotyczy”.

Prezentowana praca nie wyczerpuje wątków związanych z dostępnością przestrzeni turystycznej. W dalszej perspektywie warto uwzględnić osoby o innych rodzajach niepełnosprawności niż te wyróżnione w ostatecznym katalogu. Trudność polega na tym, że każda niepełnosprawność jest tak naprawdę indywidualna, a jednocześnie trzeba operować na pewnym poziomie ogólności. OzN mają odmienne strategie radzenia sobie z trudnościami, różnią się potencjałem czy charakterem. To, co dla jednej osoby będzie rozwiązaniem naturalnym i oczywistym, dla kogoś innego może być nie do użytku. Wśród OzN są zarówno takie, które chętnie przyjmują pomoc innych osób, jak i takie, które wolą radzić sobie samodzielnie. Co innego potrzebne jest też grupie OzN, a co innego – indywidualnemu zwiedzającemu. Te zmienne są jednymi z ciekawszych i warto byłoby uwzględnić je w dalszych badaniach.

W jakim kierunku będzie więc rozwijać się turystyka dostępna dla osób z niepełnosprawnościami? Pewne trendy wydają się szczególnie obiecujące, jak np. połączenie turystyki przyrodniczej z turystyką miejską. Dostosowanie lasu poza miastem stanowi inne wyzwanie niż dostosowanie parku lub lasu miejskiego, także ze względów finansowych. Liczba użytkowników przestrzeni miejskiej usprawiedliwia większe nakłady na zwiększanie dostępności. Przykładowo, parki zdrojowe w miejscowościach sanatoryjnych od lat łączą dostępność (ze względu na profil osób odwiedzających, którzy często są kuracjuszami i nie cieszą się najlepszym zdrowiem) z możliwością obcowania z przyrodą. Transport i zakwaterowanie w mieście są też bardziej dostępne niż poza nim.

Nie oznacza to, że turystyka poza miastami, w rejonach wiejskich, nadmorskich, górskich, nie ma potencjału. Przeciwnie, OzN jako turyści sięgają po nowe doświadczenia. Nieobca jest im turystyka kwalifikowana, inwestują w specjalistyczny sprzęt oraz niejednokrotnie w ogóle nie potrzebują dostosowań albo wręcz sobie ich nie życzą. Dla wielu z nich turystyka stanowi ważną część ich tożsamości. Bez względu na swoje upodobania, turysta z niepełnosprawnością jest klientem. Zwiększenie aktywności zawodowej OzN oraz coraz skuteczniejsze leczenie i rehabilitacja umożliwiają im udział w turystyce, zarówno pod kątem finansowym, jak i sprawnościowym.

Nowe atrakcje turystyczne są projektowane z myślą o OzN, takie są oczekiwania klientów, ale też wymagania wynikające z polityki państwa polskiego co do dostępności przestrzeni dla OzN. W przyszłości coraz więcej miejsc będzie więc dostępnych dla tej grupy. Już teraz wiele atrakcji przewiduje specjalne trasy zwiedzania dla OzN lub uwzględnia elementy przyjazne tej grupie w trasach dostępnych dla wszystkich. Muzea dostosowują ekspozycję w taki sposób, by chociaż część była dostępna dotykowo oraz widoczna z pozycji siedzącej.

Szansę rozwoju ma także turystyka wirtualna, już teraz realizowana np. w formie wirtualnych spacerów. Może być to odpowiedź na jeden z wniosków – nie każdą przestrzeń daje się obecnie dostosować do potrzeb OzN. Jeśli jednak tę samą treść ubierze się w nowoczesną, dostępną formę, istnieje duża szansa na to, że OzN skorzystają z oferty danego obiektu, akceptując brak dostępu do niektórych miejsc w zamian za zwiedzanie wirtualne.

Każda osoba może w swoim życiu doświadczyć niepełnosprawności o charakterze trwałym lub przejściowym. Usługi i miejsca niedostępne dla osób niepełnosprawnych irytują jednocześnie rodziców z małymi dziećmi, głównie tych prowadzących wózki. Sfrustrowane są również osoby starsze, chore lub kontuzjowane. Pomimo tego większość przestrzeni

jest zaprojektowana i wykonana w formie, która wyklucza wszystkich poza „tymczasowo sprawnymi osobami” (Green, 2011, s. 219).

Wykluczanie grup wrażliwych nie przystaje do zmieniającego się świata. Osoby z niepełnosprawnościami mają takie samo prawo do korzystania z przestrzeni turystycznej, jak każda inna osoba. Jeżeli inicjatywy dążące do zwiększania dostępności przestrzeni turystycznej odniosą pozytywny skutek, pod wieloma względami skorzysta na tym całe społeczeństwo.

LITERATURA

- Abbott, S., McConkey, R., 2006. The barriers to social inclusion as perceived by people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities* 10, 275–287. <https://doi.org/10.1177/1744629506067618>
- Adams-Prassl, A., Cloyne, J., Costa Dias, M., Parey, M., Ziliak, J.P., 2020. The COVID-19 Economic Crisis. *Fiscal Studies* 41, 489–492. <https://doi.org/10.1111/1475-5890.12248>
- Agovino, M., Casaccia, M., Garofalo, A., Marchesano, K., 2017. Tourism and disability in Italy. Limits and opportunities. *Tourism Management Perspectives* 23, 58–67. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2017.05.001>
- Agran, M., Hughes, C., 2013. „You Can’t Vote -You’re Mentally Incompetent” : Denying Democracy to People With Severe Disabilities. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities* 38, 58–62. <https://doi.org/10.2511/027494813807047006>
- Agran, M., MacLean, W., Andrenn, K.A.K., 2015. „I never thought about it”: Teaching people with intellectual disability to vote. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities* 50, 388–396.
- Aishworiya, R., Kang, Y.Q., 2021. Including Children with Developmental Disabilities in the Equation During this COVID-19 Pandemic. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 51, 2155–2158. <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04670-6>
- Ali, I., Iftikhar, A., 2021. Does People’s Attitude towards Disabled Change during Crisis? An Exploratory Study on COVID-19 Pandemic. *Empirical Economics Letters* 20, 261–270.
- Altınay, F., Dagli, G., Altınay, M., Altınay, Z., 2019. The Role of Technology in Tourism and Health Services Accessibility in Service Management. *Postmodern Openings* 10, 1–7. <https://doi.org/10.18662/po/90>
- Ambrose, I., 2012. European Policies for Accessible Tourism, w: Buhalis, D., Darcy, S., Ambrose, I. (Red.), *Best Practice in Accessible Tourism. Inclusion, Disability, Ageing Population and Tourism*. Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto.
- Ambrose, I., 2011. Let’s Make Europe a Tourism Destination for All! [strona internetowa]. <http://www.accessibletourism.org/?i=enat.en.forums.1201> (dostęp: 30.05.18).
- Ambrose, I., 2009. Developing a European Road Map for Accessible Tourism Policy. *Revista Turismo & Desenvolvimento* 47–57.
- Ambrose, I., Grazia Laura, A., Michailidis, S., Papamichail, K., 2015. The Supply of Accessible Tourism Services in Europe and Pantou.org. *The European Accessible Tourism Directory*, w: V Congreso Internacional de Turismo para Todos. Fundación ONCE, Madrid, s. 67–81.
- Antczak, R., Grabowska, I., Polańska, Z., 2018. Podstawy i źródła danych statystyki osób niepełnosprawnych. *Wiadomości statystyczne* 2, 21–43.
- Antonak, R.F., Livneh, H., 2000. Measurement of attitudes towards persons with disabilities. *Disability and rehabilitation* 22, 211–224. <https://doi.org/doi:10.1080/096382800296782>
- App Tour You, 2015. Why ATY [strona internetowa]. <http://www.apptouryou.eu/index.php/why-aty> (dostęp: 31.05.18).
- Arengi, A., Agostiano, M., 2017. Cultural heritage and disability: Can ICT be the ‘Missing piece’ to face cultural heritage accessibility problems? *Lecture Notes of the Institute for Computer Sciences, Social-Informatics and Telecommunications Engineering, LNICST 195 LNICST*, 70–77. https://doi.org/10.1007/978-3-319-61949-1_8
- Armitage, R., Nellums, L.B., 2020. The COVID-19 response must be disability inclusive. *The Lancet Public Health* 5, e257. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30076-1](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30076-1)
- Augustyn, M., 2010. Opieka długoterminowa w Polsce. Streszczenie Zielonej Księgi, w: *Niesamodzieln: kto się nimi zaopiekuje, kto za nich zapłaci?* Warszawa, s. 3–7.
- Austin, D.R., Lee, Y., 2013. *Inclusive and Special Recreation: Opportunities for Diverse Populations to Flourish*, 6th ed., Therapeutic Recreation Journal. Sagamore Publishing LLC, Urbana.
- Babbie, E., 2004. *Badania społeczne w praktyce*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Barnes, C., Sheldon, A., 2010. Disability, politics and poverty in a majority world context. *Disability & Society* 25, 771–782. <https://doi.org/10.1080/09687599.2010.520889>
- Bednarowska, Z., 2015. Desk research - wykorzystanie potencjału danych zastanych w prowadzeniu badań marketingowych i badań społecznych. *Marketing i Rynek* 7.
- Bekiaris, E., Loukea, M., Spanidis, P., Ewing, S., Denninghaus, M., Ambrose, I., Papamichail, K., Castiglioni, R., Veitch, C., 2018. Research for TRAN Committee - Transport and tourism for persons with disabilities and persons with reduced mobility. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels. <https://doi.org/10.2861/564274>
- Bełza, M., Prysak, D., 2014. „Upokorzona” codzienność osób niepełnosprawnych. *Parezja Czasopismo Forum Młodych Pedagogów przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN* 25–37. <https://doi.org/10.15290/parezja.2014.02.03>
- Berger, S., 2011. The meaning of leisure for older adults living with vision loss. *OTJR Occupation, Participation and Health* 31, 193–199. <https://doi.org/10.3928/15394492-20101222-01>
- Bertram, C., Rehdanz, K., 2015. The role of urban green space for human well-being. *Ecological Economics* 120, 139–152. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2015.10.013>
- Bieganowska, A., 2005. Model niepełnosprawności w mediach a postawy wobec osób niepełnosprawnych. *Szkoła specjalna. Dwumiesięcznik Akademii Pedagogiki Specjalnej* 5, 362–371.
- Bielinis, E., Bielinis, L., Boiko, S., Omelan, A., Zawadzka, A., 2016. Relaksacja psychologiczna w środowisku miejskim i leśnym, w: Roman, A. (Red.), *Kapitał ludzki w terapii zajęciowej a turystyka zdrowotna na wsi i obszarach leśnych*. Wydawnictwo Niepublicznej Placówki Doskonalenia Nauczycieli „Edukacja, Wychowanie i Bezpieczeństwo” przy Towarzystwie Zapobiegania Tonięciom i Ratowania Tonących, Białystok, s. 390–397.
- Błońska-Charchut, J., Wendreńska, I., 2013. Funkcjonowanie osób niepełnosprawnych we współczesnym świecie-mity, stereotypy a rzeczywistość, w: Orišeková, H., Kowalska-Kantyka, M., Lewko, A. (Red.), *Tradycja a nowoczesność - funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością we współczesnym świecie*. Verbum, Rużomberok.

- Bordeianu, O.M., 2015. Accessible Tourism - a Challenge for Romanian Tourism. *Revista de Turism - Studii si Cercetari in Turism* 42–49.
- Bornman, J., 2004. The World Health Organisation's terminology and classification: Application to severe disability. *Disability and Rehabilitation* 26, 182–188. <https://doi.org/10.1080/09638280410001665218>
- Boyle, C.A., Fox, M.H., Havercamp, S.M., Zubler, J., 2020. Since January 2020 Elsevier has created a COVID-19 resource centre with free information in English and Mandarin on the novel coronavirus COVID- 19. The COVID-19 resource centre is hosted on Elsevier Connect, the company's public news and information.
- Braithwaite, J., Mont, D., 2009. Disability and poverty: A survey of World Bank Poverty Assessments and implications. *Alter* 3, 219–232. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2008.10.002>
- Buhalis, D., Darcy, S., 2011. Conceptualising Disability, w: Darcy, S., Buhalis, D. (Red.), *Accessible Tourism: Concepts and Issues*. Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto, s. 21–45.
- Buhalis, D., Michopoulou, E., 2011a. Information-enabled tourism destination marketing: Addressing the accessibility market. *Current Issues in Tourism* 14, 145–168. <https://doi.org/10.1080/13683501003653361>
- Buhalis, D., Michopoulou, E., 2011b. Information-enabled tourism destination marketing: addressing the accessibility market. *Current Issues in Tourism* 14, 145–168. <https://doi.org/10.1080/13683501003653361>
- Butlewski, M., Kalembe, A., Sydor, M., 2014. Wymagania dla miejskich systemów transportowych wobec rozwoju sprzętu dla osób z niepełnosprawnością. *Logistyka* 14046–14055.
- Carvalho, I., 2018. The Accessible Tourism in Lisbon, as a Challenge for the Art of Tourist Guiding. *Sociology and Anthropology* 6, 48–55. <https://doi.org/10.13189/sa.2018.060104>
- Chikuta, O., du Plessis, E., Saayman, M., 2021. Universal Accessibility of National Parks in South Africa and Zimbabwe: Park Management Perceptions. *Tourism Planning and Development* 0, 1–20. <https://doi.org/10.1080/21568316.2021.1910556>
- Chikuta, O., du Plessis, E., Saayman, M., 2019. Accessibility Expectations of Tourists with Disabilities in National Parks. *Tourism Planning and Development* 16, 75–92. <https://doi.org/10.1080/21568316.2018.1447509>
- Cho, M., Kim, K.M., 2021. Effect of digital divide on people with disabilities during the Covid-19 pandemic. *Disability and Health Journal* 101214. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101214>
- Chrzanowska, I., 2013. Niepełnosprawność a zagrożenie marginalizacją i wykluczeniem. Rozważania w kontekście teorii „underclass”. *Studia Edukacyjne*.
- Cieszewska, A., Giedych, R., Maksymiuk, G., Wałdykowski, P., Adamczyk, J., 2013. Inwentaryzacja liniowych elementów infrastruktury turystycznej na potrzeby rozwoju funkcji rekreacyjnej w lasach na przykładzie Nadleśnictwa Celestynów. *Problemy Ekologii Krajobrazu* 34, 27–33.
- Clifford, S., 2012. Making disability public in deliberative democracy. *Contemporary Political Theory* 11, 211–228. <https://doi.org/10.1057/cpt.2011.11>
- Cobigo, V., Ouellette-Kuntz, H., Lysaght, R., Martin, L., 2012. Shifting our conceptualization of social inclusion. *Stigma Research and Action* 2, 75–84. <https://doi.org/10.5463/sra.v1i3.45>
- Coldwell, D.F., Evans, K.L., 2018. Visits to urban green-space and the countryside associate with different components of mental well-being and are better predictors than perceived or actual local urbanisation intensity. *Landscape and Urban Planning* 175, 114–122. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2018.02.007>
- Connell, B.R., Jones, M., Mace, R., Mueller, J., Mullick, A., Ostroff, E., Sanford, J., Steinfeld, E., Story, M., Vanderheiden, G., 1997. The principles of universal design [strona internetowa]. https://projects.ncsu.edu/ncsu/design/cud/about_ud/udprinciplestext.htm (dostęp: 22.03.19).
- Cooper Marcus, C., 2003. Shared outdoor space and community and life. *Places* 15, 1–17.
- Cudny, W., Gosik, M., Piech, M., Roubia, R., 2011. Praca dyplomowa z turystyki (podręcznik akademicki). Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Ćwirlej-Sozańska, A., Wilmonska-Pietruszyńska, A., 2015. Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia - model biopsychospołeczny. *Prawo i Edukacja* 8, 11–13.
- Dąbski, M., Dudkiewicz, M., 2010. Przystosowanie ogrodu dla niewidomego użytkownika na przykładzie ogrodów sensorycznych w Bolestraszczykach, Bucharzewie i Powsinie. *Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN* 7–17.
- Dachez, J., Ndobu, A., Ameline, A., 2015. French Validation of the Multidimensional Attitude Scale Toward Persons with Disabilities (MAS): The Case of Attitudes Toward Autism and Their Moderating Factors. *Journal of Autism and Developmental Disorders* 45, 2508–2518. <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2417-6>
- Darcy, S., 2002. Marginalised participation: Physical disability, high support needs and tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 9, 61–72.
- Darcy, S., Ambrose, I., Schweinsberg, S., Buhalis, D., 2011. Conclusion: Universal Approaches to Accessible Tourism, w: Darcy, S., Buhalis, D. (Red.), *Accessible tourism. Concepts and Issues*. Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto, s. 300–313.
- Darcy, S., Buhalis, D., 2021. Accessibility and Inclusive Tourism Development in Nature Areas – Compendium of Best Practices, Accessibility and Inclusive Tourism Development in Nature Areas – Compendium of Best Practices. World Tourism Organization (UNWTO), Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284422777>
- Darcy, S., Buhalis, D., 2011. Introduction: From Disabled Tourists to Accessible Tourism, w: Darcy, S., Buhalis, D. (Red.), *Accessible tourism. Concepts and Issues*. Channel View Publications, Bristol, Buffalo, Toronto, s. 1–20.
- Darcy, S., Cameron, B., Dwyer, L., Taylor, T., Wong, E., Thompson, A., 2008. Visitor accessibility in urban centres. Cooperative Research Centre for Sustainable Tourism.
- Darcy, S., Dickson, T., 2009. A Whole-of-Life Approach to Tourism: The Case for Accessible Tourism Experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 16, 32–44.
- Darcy, S., McKercher, B., Schweinsberg, S., 2020. From tourism and disability to accessible tourism: a perspective article. *Tourism Review* 75, 140–144. <https://doi.org/10.1108/TR-07-2019-0323>
- Darling, R.B., 1987. The Economic and Psychosocial Consequences of Disability: *Marriage & Family Review* 11, 45–61.

- https://doi.org/10.1300/J002v11n01_04
- de Mello, N.R., Duarte, C.R., Cohen, R., 2013. Accessibility and Inclusive Tourism in Historical Cities. The Case of Ouro Preto, MG, Brazil. *International Perspectives, Accessibility and Inclusion in Brazilian Tourism* 8, 123–155. <https://doi.org/10.1097/01.nnn.0000579280.63798.85>
- Deffner, A., Psatha, E., Bogiantzidia, N., Mantas, N., Vlachaki, E., Ntaflouka, P., 2015. Accessibility to cultural and heritage: Designing for all, w: AESOP Annual Congress - Definite Space, Fuzzy Responsibility.
- Denzin, N.K., 2009. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Aldine Transaction, New Brunswick, London.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S., 2005. *The Discipline and Practice of Qualitative Research*, w: Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (Red.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Departament Turystyki, 2019. Aktywność turystyczna osób niepełnosprawnych. Warszawa.
- Dewailly, J., 1999. Sustainable tourist space: From reality to virtual reality? *Tourism Geographies* 1, 41–55. <https://doi.org/10.1080/14616689908721293>
- Diamant, E., Waterhouse, A., 2010. Gardening and belonging: Reflections on how social and therapeutic horticulture may facilitate health, wellbeing and inclusion. *British Journal of Occupational Therapy* 73, 84–88. <https://doi.org/10.4276/030802210X12658062793924>
- Domagała-Zysk, E., 2021. Attitudes of Different Age Groups Toward People With Intellectual Disability During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in Psychiatry* 12, 1–6. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.591707>
- Domínguez, T., Fraiz, J.A., Alén, E., 2013. Economic Profitability of Accessible Tourism for the Tourism Sector in Spain. *Tourism Economics* 19, 1385–1399. <https://doi.org/10.5367/te.2013.0246>
- Domínguez Vila, T., Alén González, E., Darcy, S., 2019. Accessible tourism online resources: a Northern European perspective. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 19, 140–156. <https://doi.org/10.1080/15022250.2018.1478325>
- Donderowicz-Wronkowska, M., Kaczmarek, P., 2018. Poznańska Mapa Barrier – dobre praktyki w badaniu dostępności przestrzeni. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 42, 103–113.
- Duda, T., 2018. Zrównoważona turystyka kulturowa na obszarach przyrodniczo cennych. Studium przypadku Drawieńskiego Parku Narodowego. *Turystyka Kulturowa* 102–116.
- Dudek, A., Kowalczyk, A., 2003. Turystyka na obszarach chronionych - szanse i zagrożenia. *Prace i Studia Geograficzne* 32, 11.
- Dunaj, M., Kowalska, A., 2010. Ableizm, w: Branka, M., Cieślukowska, D. (Red.), *Edukacja antydyskryminacyjna. Podręcznik trenerski*. Stowarzyszenie Willa Decjusza, Kraków 2010, s. 133–136.
- Duszyński, J., Afelt, A., Ochab-Marcinek, A., Owczuk, R., Pyrc, K., Rosińska, M., Rychard, A., Smiatacz, T., 2021. Stanowisko 15. zespołu ds. COVID-19 przy prezesie PAN: Wpływ pandemii na wybrane grupy mniejszościowe w Polsce [strona internetowa]. <https://informacje.pan.pl/index.php/informacje/materialy-dla-prasy/3314-stanowisko-15-zespołu-ds-covid-19-przy-prezesie-pan-wpływ-pandemii-na-wybrane-grupy-mniejszościowe-w-polsce> (dostęp: 15.10.21).
- Duszyński, J., Afelt, A., Ochab-Marcinek, A., Owczuk, R., Pyrc, K., Rosińska, M., Rychard, A., Smiatacz, T., 2020. Zrozumieć COVID-19 Opracowanie zespołu ds. COVID-19 przy Prezesie Polskiej Akademii Nauk.
- Eichhorn, V., Buhalis, D., 2011. Accessibility: A key objective for the tourism industry. *Accessible Tourism: Concepts and Issues* 4, 46–61. <https://doi.org/10.21832/9781845411626-006>
- Eichhorn, V., Miller, G., Tribe, J., 2013. Tourism: A site of resistance strategies of individuals with a disability. *Annals of Tourism Research* 43, 578–600. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2013.03.006>
- Ellen, N., London, J., Ashley, M., 2014. Inheritance, poverty, and disability 29, 1554–1568.
- European Commission, 2017a. Final Report Summary -- DISCIT (Making Persons with Disabilities Full Citizens -- New Knowledge for an Inclusive and Sustainable European Social Model).
- European Commission, 2017b. Progress Report on the implementation of the European Disability Strategy (2010-2020).
- European Commission, 2013. Memo: 19 destinations across Europe win awards for accessible and sustainable tourism [strona internetowa]. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-972_en.htm?locale=en (dostęp: 30.05.18).
- European Commission, 1996. Making Europe accessible for tourists with disabilities. Handbook for the tourism industry. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Evci, A.N., 2018. Barriers and preferences to leisure activities for wheelchair users in historic places. *Tourism Geographies* 20, 698–715. <https://doi.org/10.1080/14616688.2017.1293721>
- Findler, L., Vilchinsky, N., Werner, S., 2007. The Multidimensional Attitudes Scale Toward Persons With Disabilities (MAS). *Rehabilitation Counseling Bulletin* 50, 166–176. <https://doi.org/10.1177/00343552070500030401>
- Fournier, C., Knafou, R., 2013. From the geography of tourism to a geographical approach to tourism in France, w: Wilson, J., Clave, S.A. (Red.), *Geographies of Tourism: European Research Perspectives*. Emerald Publishing Limited, Bingley, s. 55–68. [https://doi.org/10.1108/S1571-5043\(2013\)0000019004](https://doi.org/10.1108/S1571-5043(2013)0000019004)
- Friedman, C., 2021. The COVID-19 pandemic and quality of life outcomes of people with intellectual and developmental disabilities. *Disability and Health Journal* 14, 101117. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101117>
- Fundación ONCE, 2008. Rights of Tourists with Disabilities in the European Union Framework. European Network for Accessible Tourism.
- Furmanek, M., 2014. Turystyka wyjazdowa niepełnosprawnych ruchowo mieszkańców Krakowa - stan i potrzeby. *Turyzm* 24, 7–15.
- Gassiot, A., Prats, L., Coromina, L., 2018. Tourism constraints for Spanish tourists with disabilities: Scale development and validation. *Documents d'Anàlisi Geogràfica* 64, 49. <https://doi.org/10.5565/rev/dag.364>
- Georgieva, D., 2020. Encoding and Decoding: the Intellectual Accessibility to Cultural Heritage, w: Сборник Съвременни технологии в културно- историческото наследство. Издателство на Технически университет, София, s. 26–33.
- German National Tourist Board, 2020. Accessible Germany – BarrierFree Tourism for All [strona internetowa].

- <https://www.germany.travel/en/ms/barrier-free-germany/start/barrier-free-germany.html> (dostęp: 12.02.20).
- Giedrewicz-Niewińska, A., 2020. Wspieranie zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy, w: *Aksjologiczne i prawne aspekty niepełnosprawności*. Temida 2, Białystok, s. 123–138. <https://doi.org/10.15290/aipan.2020.09>
- Gillovic, B., McIntosh, A., 2015. Stakeholder perspectives of the future of accessible tourism in New Zealand. *Journal of Tourism Futures* 1, 223–239. <https://doi.org/10.1108/JTF-04-2015-0013>
- Goffman, E., 2005. Piętno: rozważania o zranionej tożsamości. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Gonda, T., 2021. Travelling habits of people with disabilities. *GeoJournal of Tourism and Geosites* 37, 844–850. <https://doi.org/10.30892/gtg.37315-717>
- Gondos, B., Nárai, M., 2019. The Opportunities in Accessible Tourism. *The USV Annals of Economics and Public Administration* 19, 48–57.
- Gonzalez, M.T., Kirkevold, M., 2015. Clinical use of sensory gardens and outdoor environments in norwegian nursing homes: A cross-sectional e-mail survey. *Issues in Mental Health Nursing* 36, 35–43. <https://doi.org/10.3109/01612840.2014.932872>
- Gorard, S., 2002. The role of secondary data in combining methodological approaches. *Educational Review* 54, 231–237. <https://doi.org/10.1080/0013191022000016293>
- Gössling, S., Scott, D., Hall, C.M., 2020. Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism* 29, 1–20. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- Graja-Zwolińska, S., Spychała, A., 2013. Jak rozumieć turystykę przyrodniczą? Studium przypadku młodzieży akademickiej. *Turyzm* 23, 39–47.
- Grammenos, S., 2013. European Comparative Data on Europe 2020 & People with Disabilities. Centre for European Social and Economic Policy.
- Green, R.J., 2011. An introductory theoretical and methodological framework for a universal mobility index (UMI) to quantify, compare, and longitudinally track equity of access across the built environment. *Journal of Disability Policy Studies* 21, 219–229. <https://doi.org/10.1177/1044207310384998>
- Green, S.E., Vice, B., 2017. Disability and Community Life: Mediating Effects of Work, Social Inclusion, and Economic Disadvantage in the Relationship Between Disability and Subjective Well-Being, w: Altman, B.M. (Red.), *Factors in Studying Employment for Persons with Disability*. Emerald Publishing Limited, s. 225–246. <https://doi.org/10.1108/S1479-354720170000010010>
- Groce, N.E., London, J., Stein, M.A., 2014. Inheritance, poverty, and disability. *Disability & Society* 29, 1554–1568. <https://doi.org/10.1080/09687599.2014.969831>
- Gruszka, J., Ulman, P., 2017. Niepełnosprawność w badaniach statystyki publicznej. Wykorzystanie administracyjnych źródeł danych. *Folia Oeconomica Cracoviensa* 58, 39–58.
- Gumienny, B., 2013. Wybrane aspekty włączania społecznego osób niepełnosprawnych intelektualnie, w: Stankowski, A. (Red.), *Tradycja a nowoczesność - funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością we współczesnym świecie*. Verbum, Rużomberok, s. 135–143.
- GUS, 2021a. Stan zdrowia ludności Polski w 2019. Warszawa.
- GUS, 2021b. Osoby niepełnosprawne w 2020 r. Kraków.
- GUS, 2019. Turystyka w 2018r. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Gustafsson, J., Peralta, J., Danermark, B., 2018. Supported employment and social inclusion - experiences of workers with disabilities in wage subsidized employment in Sweden. *Scandinavian Journal of Disability Research* 20, 26–36. <https://doi.org/10.16993/sjdr.36>
- Hall, A.C., Kramer, J., 2009. Social capital through workplace connections: Opportunities for workers with intellectual disabilities. *Journal of Social Work in Disability and Rehabilitation* 8, 146–170. <https://doi.org/10.1080/15367100903200452>
- Hall, E., 2010. Spaces of social inclusion and belonging for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research* 54, 48–57. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2009.01237.x>
- Hall, E., 2005. The entangled geographies of social exclusion/inclusion for people with learning disabilities. *Health and Place*. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2004.10.007>
- Halpern, N., Rickly, J.M., Hansen, M., Fellenor, J., 2021. COVID-19 and vision impairment: Constraints negotiation, participation, and well-being during lockdown in the United Kingdom. *British Journal of Visual Impairment* 1–17. <https://doi.org/10.1177/02646196211009931>
- Heath, D., Babu, R., 2017. Theorizing managerial perceptions, enabling IT, and the social inclusion of workers with disabilities. *Information and Organization* 27, 211–225. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2017.09.001>
- Hein, S., Grumm, M., Fingerle, M., 2011. Is contact with people with disabilities a guarantee for positive implicit and explicit attitudes? *European Journal of Special Needs Education* 26, 509–522. <https://doi.org/10.1080/08856257.2011.597192>
- Henriques, M.H., Canales, M.L., García-Frank, A., Gomez-Heras, M., 2019. Accessible Geoparks in Iberia: a Challenge to Promote Geotourism and Education for Sustainable Development. *Geoheritage* 11, 471–484. <https://doi.org/10.1007/s12371-018-0300-5>
- Hooi, P.M., Yaacob, N.M., 2019. Accessibility for physically challenged persons in heritage buildings. *Journal of Design and Built Environment* 19, 24–39.
- Hughes, B., Paterson, K., 1997. The Social Model of Disability and the Disappearing Body: towards a sociology of impairment. *Disability and Society* 12, 325–340.
- Hurst, R., 2004. Legislation and human rights, w: Swain, J., French, S., Barnes, C., Thomas, C. (Red.), *Disabling Barriers, Enabling Environments*. Sage Publications Ltd, London, s. 297–302.
- Husbands, W.C., 1983. Tourist space and touristic attraction: An analysis of the destination choices of european travelers. *Leisure Sciences* 5, 289–307. <https://doi.org/10.1080/01490408309513010>
- Hvinden, B., Halvorsen, R., Bickenbach, J., Ferri, D., Guillén Rodríguez, A.M., 2017. Introduction: is public policy in Europe

- promoting the Active Citizenship of persons with disabilities?, w: Hvinden, B., Halvorsen, R., Bickenbach, J., Ferri, D., Guillén Rodríguez, A.M. (Red.), *The Changing Disability Policy System*. Routledge, Abingdon, s. 1–11.
- Hydén, L.-C., Nilholm, C., Karlsson, K., 2003. När olikhet blir problem: handikappforskning, kontext och social interaktion. *Socialvetenskaplig Tidskrift* 10, 319–333.
- IBC Group, 2012. Raport z analizy desk research. Badanie ewaluacyjne pt. „Kobieta na podkarpackim rynku pracy w kontekście działań finansowanych z Europejskiego Funduszu Społecznego”. Warszawa.
- Istanbullu Dincer, F., Ozcit, H., Cifci, I., Sezer, B., Kahraman, O.C., Sahinoglu, S., 2019. Accessible Museums for Visually Impaired: A Case Study from Istanbul. *Journal of Tourismology* 113–126. <https://doi.org/10.26650/jot.2019.5.2.0032>
- Jakubowski, M., Szczepańska, M., Ogonowska-Chrobowska, H., 2010. Ogrody i ścieżki zmysłów w procesie rekreacji i edukacji przyrodniczo-leśnej osób niewidzących i niedowidzących, w: Łuczak, J., Bronowicki, S. (Red.), *Zdrowotne aspekty aktywności fizycznej*. WWSTiZ, Poznań, s. 571–586.
- Jankowska, M., 2011. Prawa osób niepełnosprawnych w międzynarodowych aktach prawnych. *Niepełnosprawność - zagadnienia, problemy, rozwiązania* 1, 24–45.
- Jević, J., Čerović, S., Jević, G., Čavlin, M., 2019. Accessible tourism as the factor in creating the image of Serbian wineries as a segment of agritourism supply. *Ekonomika poljoprivrede* 66, 1157–1171. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1904157J>
- Juul, M., 2015. Tourism and the European Community. *European Parliamentary Research Service* 28. <https://doi.org/10.2861/310682>
- Kaganek, K., Ambroży, T., Mucha, D., Jurczak, A., Bornikowska, A., Ostrowski, A., Janiszewska, R., Mucha, T., 2017. Barriers to Participation in Tourism in the Disabled. *Polish Journal of Sport and Tourism* 24, 121–129. <https://doi.org/10.1515/pjst-2017-0013>
- Kalita, J., 2006. Sytuacja osób niepełnosprawnych na rynku pracy oraz rola organizacji pozarządowych świadczących usługi dla tej grupy beneficjentów.
- Karabulut, G., Bilgin, M.H., Demir, E., Doker, A.C., 2020. How pandemics affect tourism: International evidence. *Annals of Tourism Research* 84. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102991>
- Kastenholz, E., Eusébio, C., Figueiredo, E., 2015. Contributions of tourism to social inclusion of persons with disability. *Disability and Society* 30, 1259–1280. <https://doi.org/10.1080/09687599.2015.1075868>
- Kjellberg, A., Hemmingsson, H., 2013. Citizenship and Voting: Experiences of Persons With Intellectual Disabilities in Sweden. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities* 10, 326–333. <https://doi.org/10.1111/jppi.12056>
- Kocejko, M., 2021. Sytuacja dzieci z niepełnosprawnościami w czasie pandemii COVID-19 – analiza intersekcyjna. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka* 20, 76–91.
- Kołodziejczyk, K., 2013. Szlaki turystyczne przystosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych – doświadczenia polskie i czeskie. Próba stworzenia wzorca, w: Wiluś, R., Wojciechowska, J. (Red.), *Warsztaty z geografii turystyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 287–306. <https://doi.org/10.18778/7525-925-4.20>
- Kong, W.H., Loi, K.I., 2017. The barriers to holiday-taking for visually impaired tourists and their families. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 32, 99–107. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2017.06.001>
- Koper, M., Tasiemski, T., 2013. Miejsce sportu w procesie rehabilitacji osób niepełnosprawnych fizycznie. *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania* III, 111–134.
- Korpela, K., Borodulin, K., Neuvonen, M., Paronen, O., Tyrväinen, L., 2014. Analyzing the mediators between nature-based outdoor recreation and emotional well-being. *Journal of Environmental Psychology* 37, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2013.11.003>
- Kosmas, P., Galanakis, G., Constantinou, V., Drossis, G., Christofi, M., Klironomos, I., Zaphiris, P., Antona, M., Stephanidis, C., 2020. Enhancing accessibility in cultural heritage environments: considerations for social computing. *Universal Access in the Information Society* 19, 471–482. <https://doi.org/10.1007/s10209-019-00651-4>
- Kossewska, J., 2003. Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych - postawy i ich determinanty. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica* 14.
- Kostanjsek, N., 2011. Use of The International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) as a conceptual framework and common language for disability statistics and health information systems. *BMC Public Health* 11, S3. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-S4-S3>
- Kostrowicki, A.S., 1992. System „człowiek - środowisko” w świetle teorii ocen. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław.
- Kowalczyk, A., 2011. „Geograficzne” aspekty przestrzeni turystycznej (nowe spojrzenia na koncepcję przestrzeni turystycznej), w: Durydiwka, M., Duda-Gromada, K. (Red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 29–38.
- Kowalski, K., 2013. Planowanie dostępności – polskie uwarunkowania prawne i praktyka. *Niepełnosprawność - zagadnienia, problemy, rozwiązania* 1, 71–99.
- Kozłowska, E., 2008. Rekreacja z Odrą w tle na przykładzie Wrocławia. *Nauka Przyroda Technologie* 2, 1–9.
- Kruczek, Z., 2017. Regiony czy destynacje turystyczne. Kontrowersje wokół definiowania i nazywania. *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 37, 39–47. <https://doi.org/10.18276/ept.2017.1.37-03>
- Kryshtanovych, S., Kindzer, B., Goryn, M., Kravchenko, A., Frunza, S., 2020. Management of socio-economic development of tourism enterprises. *Business: Theory and Practice* 21, 420–426. <https://doi.org/10.3846/btp.2020.12162>
- Kukulak-Dolata, I., Sobocka-Szczapa, H., 2013. Analiza sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce i Unii Europejskiej. *Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa*.
- Kurowski, K., 2009. Regulacje Unii Europejskiej [strona internetowa]. <http://www.pfon.org/dokumenty-i-publikacje/publikacje-pfon/53-euroniepełnosprawni/85-regulacje-unii-europejskiej-pelny-tekst> (dostęp: 26.05.18).
- Kvale, S., 2007. *Doing interviews*. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore.
- Lecerf, M., 2017. *European Accessibility Act*. Brussels.
- Leiper, N., 2002. The framework of tourism. *Annals of Tourism Research* 6, 390–407. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(79\)90003-3](https://doi.org/10.1016/0160-7383(79)90003-3)

- Li, G., Eichhorn, V., Miller, G., Chen, J., 2014. Economic Impact and Travel Patterns of Accessible Tourism in Europe – Final Report.
- Linderová, I., Janeček, P., 2017. Accessible tourism for all – current state in the Czech business and non-business environment. *E+M Ekonomie a Management* 20, 168–186. <https://doi.org/10.15240/tul/001/2017-4-012>
- Linderova, I., Scholz, P., 2019. Tourism Facilities Accessibility in Context of Social Tourism Support: Evidence From the Czech Republic. *Ad Alta-Journal of Interdisciplinary Research* 9, 279–283.
- List do Prezydenta i Premiera w sprawie: dramatycznej sytuacji oraz zagrożenia zdrowia i życia ponad 150 tysięcy osób z niepełnosprawnościami i seniorów przebywających w instytucjach całodobowych [strona internetowa], 2020. <https://www.batory.org.pl/oswiadczenie/list-do-prezydenta-i-premiera-w-sprawie-dramatycznej-sytuacji-oraz-zagrozenia-zdrowia-i-zycia-ponad-150-tysiecy-osob-z-niepelnosprawnościami-i-seniorow-przebywajacych-w-instytucjach-calodobowych/> (dostęp: 17.10.21).
- List liderów organizacji pozarządowych do premiera – Fundacja Instytut Rozwoju Regionalnego [strona internetowa], 2020. <https://firr.org.pl/2020/04/02/list-liderow-organizacji-pozarzadowych-do-premiera/> (dostęp: 17.10.21).
- Liszewski, S., 1995. Przestrzeń turystyczna. *Turyzm* 5, 87–103.
- Liszewski, S., Baczwarow, M., 1998. Istota i właściwości przestrzeni rekreacyjno-turystycznej. *Turyzm* 8, 39–67.
- Lovelock, B., Lovelock, K., 2013. Tourism and disability, w: *The Ethics of Tourism*. Routledge, London, s. 169–197. <https://doi.org/10.4324/9780203854532>
- Lubarska, A., 2021. Rola krajoznawstwa i turystyki w integracji społecznej osób z niepełnosprawnością, w: Makowska-Iskierka, M., Wojciechowska, J. (Red.), *Warsztaty z Geografii Turyzmu, Tom 11, Krajoznawstwo a turystyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 135–143. <https://doi.org/10.18778/8220-576-3.07>
- Lubarska, A., 2019. Bariera finansowa jako czynnik ograniczający aktywność turystyczną, w: Niezgoda, A., Nawrot, Ł. (Red.), *Kierunki rozwoju współczesnej turystyki*. Prokonia, Kraków, s. 201–210.
- Lubarska, A., 2018. Przegląd klasyfikacji barier i ograniczeń dla turystyki osób z niepełnosprawnością, w: Młynarczyk, Z., Zajadacz, A. (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Społeczne aspekty turystyki*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 57–72.
- Lubowiecki-Vikuk, A.P., Paczyńska-Jędrycka, M., 2010. Współczesne tendencje w rozwoju form rekreacyjnych i turystycznych. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Lund, E.M., Forber-Pratt, A.J., Wilson, C., Mona, L.R., 2020. The COVID-19 pandemic, stress, and trauma in the disability community: A call to action. *Rehabilitation Psychology* 65, 313–322. <https://doi.org/10.1037/rep0000368>
- Lutyński, J., 1972. Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, w: Gostkowski, Z., Lutyński, J. (Red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii. Tom 4*. Ossolineum, Wrocław, s. 13–125.
- Lwoga, B., Mapunda, B.B., 2017. Challenges Facing Accessible Tourism in Cultural Heritage Sites: the Case of Village Museum in Tanzania. *Revista de Turism: Studii si Cercetari in Turism* 0, 45–55.
- Maboloc, C.R., 2020. Who is the most vulnerable during a pandemic? The social model of disability and the COVID-19 crisis. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* 40, 158–161.
- Maciejko, A., Wojtyszyn, B., Skrzypczak, A., 2019. Design Problems of Tourism Infrastructure for People with Disabilities in Protected Landscape Areas in Poland, w: *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*. s. 1–10. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/603/4/042048>
- Madans, J.H., Altman, B.M., Rasch, E.K., 2004. Washington Group Position Paper: Proposed Purpose of an Internationally Comparable General Disability Measure 1–12.
- Madans, J.H., Loeb, M.E., Altman, B.M., 2011. Measuring disability and monitoring the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: the work of the Washington Group on Disability Statistics. *BMC Public Health* 11, S4. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-S4-S4>
- Mahmoudzadeh, S., Kourdi Sarjaz, N., 2018. Environmental barriers to tourism development for people with disabilities. *Acta Turistica* 30, 87–114. <https://doi.org/10.22598/at/2018.30.1.87>
- Makowska, M., 2013. Desk research, w: Makowska, M. (Red.), *Analiza danych zastanych. Przewodnik dla studentów*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 80–103.
- Makowska, M., Boguszewski, R., 2013. Analiza danych zastanych - zagadnienia wstępne, w: Makowska, M. (Red.), *Analiza danych zastanych. Przewodnik dla studentów*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 10–31.
- Mamoon, A., 2013. Disability Tourism: Why do Disabled People Engaging in Tourism Activities? *European Journal of Social Sciences* 39, 480–486.
- Mandleco, B., Olsen, S.F., Dyches, T., Marshall, E., 2003. The relationship between family and sibling functioning in families raising a child with a disability. *Journal of Family Nursing*. <https://doi.org/10.1177/1074840703258329>
- Mao, X., Chen, L., 2021. “To go, or not to go, that is the question”: perceived inaccessibility among individuals with disabilities in Shanghai. *Disability and Society* 0, 1–19. <https://doi.org/10.1080/09687599.2021.1899897>
- Martin Ginis, K.A., van der Ploeg, H.P., Foster, C., Lai, B., McBride, C.B., Ng, K., Pratt, M., Shirazipour, C.H., Smith, B., Vásquez, P.M., Heath, G.W., 2021. Participation of people living with disabilities in physical activity: a global perspective. *The Lancet* 398, 443–455. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)01164-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(21)01164-8)
- Martínez Carrillo, M.J., Boujrouf, S., 2020. Turismo accesible para todos. Evaluación del grado de accesibilidad universal los parques y jardines de Marrakech. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural* 18, 57–81. <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2020.18.004>
- Mazur, Ł., 2017. Stan zdrowia psychicznego mieszkańców w środowisku miejskim. Konceptualizacja problemów badawczych i poszukiwanie rozwiązań architektonicznych. *Architectus* 2, 99–106. <https://doi.org/10.5277/arc170208>
- McKercher, B., Darcy, S., 2018. Re-conceptualizing barriers to travel by people with disabilities. *Tourism Management Perspectives* 26, 59–66. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2018.01.003>
- Meskele, A.T., Woreta, S.L., Weldesenbet, E.G., 2018. Accessible tourism challenges and development issues in tourist facilities and attraction sites of the amhara region World Heritage Sites, Ethiopia. *International Journal of Hospitality*

- and Tourism Systems 11, 26–37.
- Mete, C., 2008. Economic Implications of Chronic Illness and Disability : In Eastern Europe and the Former Soviet Union, World Bank Publications.
- Michopoulou, E., Buhalis, D., 2013. Information provision for challenging markets: The case of the accessibility requiring market in the context of tourism. *Information and Management* 50, 229–239. <https://doi.org/10.1016/j.im.2013.04.001>
- Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, 2018. Program rządowy Dostępność Plus 2018-2025. Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, Warszawa.
- Miossec, J.-M., 1977. Un modèle de l'espace touristique. *Espace géographique* 6, 41–48. <https://doi.org/10.3406/spgeo.1977.1690>
- Mitra, S., Palmer, M., Kim, H., Mont, D., Groce, N., 2017. Extra costs of living with a disability: A review and agenda for research. *Disability and Health Journal* 10, 475–484. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2017.04.007>
- Mokras-Grabowska, J., 2016. Turystyka piesza górską w Tatrzańskim Parku Narodowym. *Turyzm* 26, 73–81.
- Mont, D., 2007. Measuring Disability Prevalence. The World Bank, Washington DC.
- Mouliáá, L.R. de V., Muria, Á.J., López Martínez, A.B., 2020. Multidimensional Attitudes Scale Toward Persons With Disabilities (MAS): tradução e adaptação à língua portuguesa (MAS-PT). *MOTRICIDADES: Revista da Sociedade de Pesquisa Qualitativa em Motricidade Humana* 4, 84–99. <https://doi.org/10.29181/2594-6463.2020.v4.n2.p84-99>
- Mroczo, F., 2014. Jakościowe metody badań. Obserwacja naukowa. *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości* 26, 1689–1699. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Münch, H., Ulrich, R., 2011. Inclusive tourism, w: Papathanassis, A. (Red.), *The Long Tail of Tourism*. Gabler, Wiesbaden, s. 159–160. <https://doi.org/10.1007/978-3-8349-6231-7>
- Mytton, O.T., Townsend, N., Rutter, H., Foster, C., 2012. Health & Place Green space and physical activity : An observational study using Health Survey for England data. *Health & Place* 18, 1034–1041. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2012.06.003>
- Naniopoulos, A., Tsalis, P., 2015. A methodology for facing the accessibility of monuments developed and realised in Thessaloniki, Greece. *Journal of Tourism Futures* 1, 240–253. <https://doi.org/10.1108/JTF-03-2015-0007>
- Naniopoulos, A., Tsalis, P., Nalmpantis, D., 2016. An effort to develop accessible tourism in Greece and Turkey: the MEDRA project approach. *Journal of Tourism Futures* 2, 56–70. <https://doi.org/10.1108/JTF-03-2015-0009>
- Nicolaisen, J., Blichfeldt, B.S., Sonnenschein, F., 2012. Medical and social models of disability: A tourism providers' perspective. *World Leisure Journal* 54, 201–214. <https://doi.org/10.1080/04419057.2012.702451>
- Nieuwenhuijsen, M.J., Kruize, H., Gidlow, C., Andrusaityte, S., Antó, J.M., Basagaña, X., Cirach, M., Dadvand, P., Danileviciute, A., Donaire-Gonzalez, D., Garcia, J., Jerrett, M., Jones, M., Julvez, J., van Kempen, E., Van Kamp, I., Maas, J., Seto, E., Smith, G., Triguero, M., Wendel-Vos, W., Wright, J., Zufferey, J., van den Hazel, P.J., Lawrence, R., Grazuleviciene, R., 2014. Positive health effects of the natural outdoor environment in typical populations in different regions in Europe (PHENOTYPE): A study programme protocol. *BMJ Open* 4, 1–11. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-004951>
- Nigg, J.J., Eichelberger, S., 2021. Sustainable product development for accessible tourism: Case studies demonstrating the need for stakeholder collaboration. *Sustainability (Switzerland)* 13. <https://doi.org/10.3390/su132011142>
- Nowacki, M., Smoleńska, O., 2016. Wykorzystanie metody inwentaryzacji krajoznawczej w opracowywaniu planu interpretacji dziedzictwa dla regionu, w: Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (Red.), *Współczesne oblicza krajoznawstwa*. Warszawa, s. 229–240.
- Nussbaum, M.C., 2006. *Frontiers of justice: disability, nationality, species membership*. The Belknap Press Of Harvard University Press, Cambridge.
- Ochocka, J., 2021. Wpływ pandemii COVID-19 na wizerunek osób z niepełnosprawnością w kontekście kreowania postaw społecznych. *Konteksty Społeczne* 8, 126–140. <https://doi.org/10.17951/ks.2020.8.2.126-140>
- OECD, 2018. *OECD Tourism Trends and Policies 2018*. OECD Publishing, Paris.
- Olcoń-Kubicka, M., Kubicki, P., 2012. Analiza kosztów ponoszonych przez rodziców dzieci z orzeczoną niepełnosprawnością. *Polityka Społeczna* 2, 52–56.
- Olenderek, T., 2008. Funkcja jako cecha przestrzeni. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczej* 3, 61–69.
- Oliver, M., 2009. *Understanding disability: from theory to practice*, 2nd ed. Palgrave Macmillan, Basingstoke/New York.
- Opozda-Suder, S., Wojciechowski, F., 2016. Społeczne konsekwencje niepełnosprawności – między wykluczeniem a partycypacją. *Zeszyty Pracy Socjalnej* 21, 49–63. <https://doi.org/10.4467/24496138PS.16.004.6005>
- Oppermann, M., 1993. Tourism space in developing countries. *Annals of Tourism Research* 20, 535–556. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(93\)90008-Q](https://doi.org/10.1016/0160-7383(93)90008-Q)
- Ozsoy, A., Esin Altas, N., Ok, V., Pulat, G., 1996. Quality assessment model for housing: A case study on outdoor spaces in Istanbul. *Habitat International* 20, 163–173. [https://doi.org/10.1016/0197-3975\(95\)00045-3](https://doi.org/10.1016/0197-3975(95)00045-3)
- Panfiluk, E., 2021. Management of the tourist region-identification of the determinants of innovation. *WSEAS Transactions on Business and Economics* 18, 106–116. <https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.12>
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 2021. *Park Dostępny. Model dostępnego parku przyrodniczego. Konspekt kompleksowego modelu zapewnienia dostępności parku przyrodniczego*.
- PAP, 2019. PE za zwiększeniem dostępności urządzeń i usług [strona internetowa]. Polska Agencja Prasowa. <https://www.pap.pl/europap/420937%2Cpe-za-zwiekszeniem-dostepnosci-urzadzen-i-uslug.html> (dostęp: 24.06.19).
- Park, J., 2020. Unraveling the Invisible but Harmful Impact of COVID-19 on Deaf Older Adults and Older Adults with Hearing Loss. *Journal of Gerontological Social Work* 63, 598–601. <https://doi.org/10.1080/01634372.2020.1799282>
- Partarakis, N., Klironomos, I., Antona, M., Margetis, G., Grammenos, D., Stephanidis, C., 2016. Accessibility of cultural heritage exhibits. *Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics)* 9738, 444–455. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40244-4_43
- Pawłowska-Legwand, A., 2021. Czas wolny podczas wakacji i urlopów, w: Zajadacz, A. (Red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Zmiany w budżecie czasu wolnego i zachowaniach wolnoczasowych mieszkańców dużych miast*

- w wyniku pandemii COVID-19. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 69–79.
- Pawłowska, K., 2008. Ogród Sensoryczny, w: Bernat, S. (Red.), *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*. Instytut Nauk o Ziemi UMCS, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Lublin, s. 143–152.
- Permilovskaya, A.B., 2011. „Poznaj samego siebie”: muzeum na wolnym powietrzu jako obraz kultury tradycyjnej kraju w XXI wieku: (z materiałów Stowarzyszenia Europejskich Muzeów na Wolnym Powietrzu). *Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej* w Sierpcu 2, 169–182.
- Petycja o zagwarantowanie równego dostępu do informacji i komunikatów w polskim języku migowym [strona internetowa], 2020.
https://www.petycjeonline.com/petycja_o_zagwarantowanie_rownego_dostpu_do_informacji_i_komunikatow_w_polskim_zyku_migowym (dostęp: 16.10.21).
- Piętka-Kosińska, K., 2012. Koszty niepełnosprawności. *Polityka Społeczna* 2, 57–61.
- Płoskonka, P., Dzioban, K., 2012. Las miejscem edukacji przygodowej na przykładzie zajęć z surwiwalu. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie* 32, 36–44.
- Poli, M., 2019. Tourism, Design and Disability? 603–611. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12453-3_69
- Polski Związek Głuchych, 2020. Interwencja PZG w sprawie braku tłumaczenia na polski język migowy — Polski Związek Głuchych Zarząd Główny [strona internetowa]. <https://www.pzg.org.pl/2020/03/interwencja-pzg-w-sprawie-braku-tlumaczenia-na-polski-jezyk-migowy/> (dostęp: 16.10.21).
- Popiel, M., 2016. Barriers in Undertaking Tourist Activity by Disabled People 103–110.
- Popiel, M., 2013. Turystyka osób niepełnosprawnych w gospodarce opartej na wiedzy. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*.
- Popławska, M., Marczewski, K., 2012. Człowiek niepełnosprawny w mediach w opinii dziennikarzy i fizjoterapeutów. *Zamojskie Studia i Materiały* 1.
- Poria, Y., Reichel, A., Brandt, Y., 2011. Dimensions of hotel experience of people with disabilities: An exploratory study. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 23, 571–591. <https://doi.org/10.1108/09596111111143340>
- Poria, Y., Reichel, A., Brandt, Y., 2010. The flight experiences of people with disabilities: An exploratory study. *Journal of Travel Research* 49, 216–227. <https://doi.org/10.1177/0047287509336477>
- Pretto, A., 2022. A study on accessibility in an Old Italian City: when the past is worth more than the present. *Disability and Society* 37, 496–521. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1829552>
- Pretto, A., 2017. Methods, Techniques and Researchers. *Methodological Reflections on the Study of Disability*. *Espacio Abierto* 26, 47–66.
- Pryor, A., Carpenter, C., Townsend, M., 2005. Outdoor education and bush adventure therapy: A social-ecological approach to health and wellbeing. *Australian Journal of Outdoor Education* 9, 3–13.
- Rabontu, C.I., 2018. The Accessibility of Persons With Disabilities in Romanian Tourism. *Revista de Turism: Studii si Cercetari in Turism* 32–37.
- Radlińska, I., Kozybska, M., Karakiewicz, B., 2021. Attitudes of polish medical and health sciences students towards persons with physical disabilities using the mas-pl scale. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 18. <https://doi.org/10.3390/ijerph18157787>
- Radlińska, I., Starkowska, A., Kozybska, M., Flaga-Gieruszyńska, K., Karakiewicz, B., 2020. The multidimensional attitudes scale towards persons with disabilities (Mas) – a polish adaptation (mas-pl). *Annals of Agricultural and Environmental Medicine* 27, 613–620. <https://doi.org/10.2644/aaem/114531>
- Randle, M., Dolnicar, S., 2019. Enabling people with impairments to use Airbnb. *Annals of Tourism Research* 76, 278–289. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2019.04.015>
- Randle, M., Reis, S., 2018. Changing community attitudes toward greater inclusion of people with disabilities: A rapid literature review.
- Reed, N.S., Meeks, L.M., Swenor, B.K., 2020. Disability and COVID-19: who counts depends on who is counted. *The Lancet Public Health* 5, e423. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30161-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30161-4)
- Reisen für Alle, 2020. Reisen für Alle - Geprüft. Verlässlich. Detailliert. [strona internetowa]. <https://www.reisen-fuer-alle.de/> (dostęp: 12.02.20).
- Reyes-García, M.E., Criado-García, F., Camúñez-Ruiz, J.A., Casado-Pérez, M., 2021. Accessibility to Cultural Tourism: The Case of the Major Museums in the City of Seville. *Sustainability* 13. <https://doi.org/10.3390/su13063432>
- Rix, J., 2005. Checking the List: Can a Model of Down Syndrome Help Us Explore the Intellectual Accessibility of Heritage Sites? *International Journal of Heritage Studies* 11, 341–356. <https://doi.org/10.1080/13527250500235658>
- Robaczyński, W., 2008. Turystyka niepełnosprawnych a prawo - zagadnienia podstawowe, w: Stasiak, A. (Red.), *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 9–18.
- Rogowska, M., 2016. Przestrzeń publiczna w mieście - zagadnienia wybrane. *Studia KPZK* 170, 158–164.
- Rogowska, M., 2013. Przestrzeń publiczna w rozwoju kreatywnych miast. *Biblioteka Regionalisty* 13, 179–188. <https://doi.org/10.15611/br.2013.1.14>
- Rohrscheidt, A.M. v., 2009. Polska: największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej. *Turystyka Kulturowa* 2, 20–48.
- Rosencrans, M., Arango, P., Sabat, C., Buck, A., Brown, C., Tenorio, M., Witwer, A., 2021. The impact of the COVID-19 pandemic on the health, wellbeing, and access to services of people with intellectual and developmental disabilities. *Research in Developmental Disabilities* 114, 103985. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.103985>
- Rubio-Escuderos, L., García-Andreu, H., Michopoulou, E., Buhalis, D., 2021. Perspectives on experiences of tourists with disabilities: implications for their daily lives and for the tourist industry. *Tourism Recreation Research* 0, 1–15. <https://doi.org/10.1080/02508281.2021.1981071>
- Ryan, R.M., Weinstein, N., Bernstein, J., Brown, K.W., Mistretta, L., Gagné, M., 2010. Vitalizing effects of being outdoors and in nature. *Journal of Environmental Psychology* 30, 159–168. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.10.009>

- Sabatello, M., Landes, S.D., McDonald, K.E., 2020. People With Disabilities in COVID-19: Fixing Our Priorities. *American Journal of Bioethics* 20, 187–190. <https://doi.org/10.1080/15265161.2020.1779396>
- Saldaña, J., 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington.
- Sanmargaraja, S., Wee, S.T., 2015. The need of accessible accommodation in Malaysian tourism sector: Case study in Endau-Rompin and Ledang Hills National Parks. *International Business Management*. <https://doi.org/10.3923/ibm.2015.139.144>
- Sarkodie, S.A., Owusu, P.A., 2021. Global assessment of environment, health and economic impact of the novel coronavirus (COVID-19). *Environment, Development and Sustainability* 23, 5005–5015. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00801-2>
- Scherle, N., Hopfinger, H., 2013. Geographies of Tourism: European Research Perspective, w: *Tourism Social Science Series*. s. 69–89. [https://doi.org/10.1108/S1571-5043\(2013\)0000019005](https://doi.org/10.1108/S1571-5043(2013)0000019005)
- Scheyvens, R., Biddulph, R., 2018. Inclusive tourism development. *Tourism Geographies* 20, 589–609. <https://doi.org/10.1080/14616688.2017.1381985>
- Sękowski, A., 2001. Tendencje integracyjne a postawy wobec osób niepełnosprawnych, w: Palak, Z. (Red.), *Pedagogika Specjalna w Reformowanym Ustroju Edukacyjnym*. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Sensory Trust, 2003. Sensory garden design advice [strona internetowa]. <http://www.sensorytrust.org.uk/information/factsheets/sensory-garden-4.html> (dostęp: 25.05.18).
- Sépulchre, M., Lindqvist, R., 2015. Enhancing active citizenship for persons with psychosocial disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research* 18, 316–327. <https://doi.org/10.1080/15017419.2015.1105288>
- Setola, N., Marzi, L., Torricelli, M.C., 2018. Accessibility indicator for a trails network in a Nature Park as part of the environmental assessment framework. *Environmental Impact Assessment Review* 69, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2017.11.003>
- Sierecka, A.M., 2016. Wolontariat wśród osób niepełnosprawnych jako przykład zachowania prospołecznego. *Niepełnosprawność - zagadnienia, problemy, rozwiązania III*, 36–53.
- Sikora, J., 2016. Edukacja w agroturystyce, w: Jęczyński, A., Ugliński, J., Maćkowiak, M. (Red.), *Turystyka Wiejska. Zagadnienia ekonomiczne i marketingowe*, Tom 1. Wiedza i Innowacje Sp. z o.o., Poznań, s. 9–18.
- Sikorska, P., 2010. Przestrzeń otwarta miasta pod presją rozwoju – przyczyny zjawiska i kierunki działań naprawczych – przypadek Mazowsza. *Mazowskie Studia Regionalne* 5, 156–182.
- Silverman, D., 2008. *Interpretacja danych jakościowych, metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Simplician, S.C., Leader, G., Kosciulek, J., Leahy, M., 2015. Defining social inclusion of people with intellectual and developmental disabilities: An ecological model of social networks and community participation. *Research in Developmental Disabilities* 38, 18–29. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.10.008>
- Sisto, R., Cappelletti, G.M., Bianchi, P., Sica, E., 2021. Sustainable and accessible tourism in natural areas: a participatory approach. *Current Issues in Tourism* 0, 1–18. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1920002>
- Siu, K.W.M., Xiao, J.X., Wong, Y.L., 2019. Policy, implementation and management of the inclusive design of open space for visually impaired persons. *Facilities* 37, 330–351. <https://doi.org/10.1108/F-01-2018-0021>
- Slany, K., 2014. Osoby niepełnosprawne w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 r. – wybrane aspekty 44–62.
- Small, J., Darcy, S., Packer, T., 2012. The embodied tourist experiences of people with vision impairment: Management implications beyond the visual gaze. *Tourism Management* 33, 941–950. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.09.015>
- Smith, J.A., Judd, J., 2020. COVID-19: Vulnerability and the power of privilege in a pandemic. *Health Promotion Journal of Australia* 31, 158–160. <https://doi.org/10.1002/hpja.333>
- Smith, R.W., 1987. Leisure of disabled tourists. Barriers to participation. *Annals of Tourism Research* 14, 376–389. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(87\)90109-5](https://doi.org/10.1016/0160-7383(87)90109-5)
- Sobiecka, J., 2010. Proces integracji środowisk sportu paraolimpijskiego i sportu osób pełnosprawnych. *Postępy rehabilitacji* 24, 63–72.
- Sołowiej, D., 1999. Ocena integralna w planowaniu przestrzennym, w: *Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Szkoleniowej: Marketing Miast, Gmin i Regionów*, 11-12 marca. Poznań.
- Sołowiej, D., 1992. Weryfikacja ocen integralnych atrakcyjności środowiska przyrodniczego człowieka w wybranych systemach rekreacyjnych. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Souter-Brown, G., 2014. Landscape and Urban Design for Health and Well-Being, *Landscape and Urban Design for Health and Well-Being*. <https://doi.org/10.4324/9781315762944>
- Stabile, M., Allin, S., 2012. The Economic Costs of Childhood Disability. *The Future of Children* 22, 65–96. <https://doi.org/10.1353/foc.2012.0008>
- Stankova, M., 2011. Competitiveness analysis and management of a tourist destination. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences* 1, 65–77.
- Stankova, M., Vasenska, I., 2017. Tourism destination competitiveness models. *Tourism and Travelling* 1, 58–64. [https://doi.org/10.21511/tt.1\(1\).2017.06](https://doi.org/10.21511/tt.1(1).2017.06)
- Stasiak, A., 2011. Współczesna przestrzeń turystyczna, w: Durydiwka, M., Duda-Gromada, K. (Red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 39–51.
- Stasiak, A., 1997. Turystyka w parkach narodowych – obszary konfliktów. *Turyzm/Tourism* 7, 5–24. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.7.2.01>
- Stevens, L.F., Getachew, M.A., Perrin, P.B., Rivera, D., Olivera Plaza, S.L., Arango-Lasprilla, J.C., 2013. Factor analysis of the Spanish Multidimensional Attitudes Scale Toward Persons with Disabilities. *Rehabilitation Psychology* 58, 396–404. <https://doi.org/10.1037/a0034064>

- Story, M.F., Mueller, J.L., Mace, R.L., 1998. *The Universal Design File: Designing for People of All Ages and Abilities*. Revised Edition. NC State University, The Center for Universal Design., Raleigh.
- Sumień, T., 1992. *Forma miasta: kontekst i anatomia*. Agencja Wydawnicza IGPIK, Warszawa.
- Suraweera, T., Jayathilaka, R., Thelijjagoda, S., 2021. A nightmare in a 'darker' world: persons with blindness under the Sri Lanka's COVID-19 shutdown. *Disability and Society* 36, 1192–1196. <https://doi.org/10.1080/09687599.2021.1927671>
- Światowa Organizacja Zdrowia, 2009. Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (ICF). Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia, Warszawa.
- Szalewicz, K., 2018. Projektowanie uniwersalne – zagospodarowanie przestrzeni dla osób niepełnosprawnych. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 401–418.
- Szlenk, J., 2016. Wpływ braku wiedzy i informacji na turystykę osób niepełnosprawnych z dysfunkcją ruchu. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej Zarządzanie* 21, 123–133. <https://doi.org/10.17512/znpcz.2016.2.11>
- Szluz, B., 2007. Osoby niepełnosprawne w Unii Europejskiej - sytuacja i perspektywy. *Seminare. Poszukiwania naukowe* 24, 325–337.
- Szluz, B., 2004. Opieka w społeczności nad osobami niepełnosprawnymi. *Resovia Sacra* 11, 259–276.
- Taanila, A., Jarvelin, M.R., Kokkonen, J., 1999. Cohesion and parents' social relations in families with a child with disability or chronic illness. *International Journal of Rehabilitation Research* 22, 101–109. <https://doi.org/10.1097/00004356-199906000-00004>
- Thompson Coon, J., Boddy, K., Stein, K., Whear, R., Barton, J., Depledge, M.H., 2011. Does Participating in Physical Activity in Outdoor Natural Environments Have a Greater Effect on Physical and Mental Wellbeing than Physical Activity Indoors? A Systematic Review. *Environmental Science & Technology* 45, 1761–1772. <https://doi.org/10.1021/es102947t>
- Triguero-Mas, M., Donaire-Gonzalez, D., Seto, E., Valentín, A., Martínez, D., Smith, G., Hurst, G., Carrasco-Turigas, G., Masterson, D., van den Berg, M., Ambròs, A., Martínez-Íñiguez, T., Dedele, A., Ellis, N., Grazulevicius, T., Voorsmit, M., Cirach, M., Cirac-Claveras, J., Swart, W., Clasquin, E., Ruijsbroek, A., Maas, J., Jerret, M., Gražulevičienė, R., Kruize, H., Gidlow, C.J., Nieuwenhuijsen, M.J., 2017. Natural outdoor environments and mental health: Stress as a possible mechanism. *Environmental Research* 159, 629–638. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2017.08.048>
- Tubaja, R., Świąch, J., 2012. Nazewnictwo muzeów na wolnym powietrzu w Polsce. Między poprawnością naukową a świadomością potoczną. *Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu* 3, 11–30.
- Turespaña, 2020. Accessible tourism in Spain for disabled people | spain.info in english [strona internetowa]. <https://www.spain.info/en/informacion-practica/turismo-accesible/> (dostęp: 12.02.20).
- Turk, M.A., McDermott, S., 2020. The COVID-19 pandemic and people with disability. *Disability and Health Journal* 13, 100944. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2020.100944>
- Turk, M.A., Mitra, M., 2021. COVID-19 and people with disability: Social and economic impacts. *Disability and Health Journal* 14, 101184. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101184>
- Tutuncu, O., 2017. Investigating the accessibility factors affecting hotel satisfaction of people with physical disabilities. *International Journal of Hospitality Management* 65, 29–36. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.06.002>
- Tzoulas, K., Korpela, K., Venn, S., Yli-Pelkonen, V., Kaźmierczak, A., Niemela, J., James, P., 2007. Promoting ecosystem and human health in urban areas using Green Infrastructure: A literature review. *Landscape and Urban Planning* 81, 167–178. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2007.02.001>
- Ulman, P., 2012. Problematyka niepełnosprawności w badaniach statystycznych. *Wiadomości statystyczne* 1, 51–62.
- Umucu, E., Lee, B., 2020. Examining the impact of COVID-19 on stress and coping strategies in individuals with disabilities and chronic conditions. *Rehabilitation Psychology* 65, 193–198. <https://doi.org/10.1037/rep0000328>
- United Nations, 2020. COVID-19 Outbreak and Persons with Disabilities | United Nations Enable [strona internetowa]. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/covid-19.html> (dostęp: 17.10.21).
- United Nations, 2017. Promoting accessible tourism for all [strona internetowa]. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/issues/promoting-accessible-tourism-for-all.html> (dostęp: 17.12.21).
- United States Department of Justice, 2010. 2010 ADA Standards for Accessible Design.
- UNV, 2020. UN Volunteers with disabilities and an inclusive COVID-19 response | UNV [strona internetowa]. <https://www.unv.org/news/un-volunteers-disabilities-and-inclusive-covid-19-response> (dostęp: 09.12.21).
- UNWTO, 2021. World Tourism Day 2021: Tourism for Inclusive Growth [strona internetowa]. <https://www.unwto.org/wtd2021> (dostęp: 11.01.22).
- UNWTO, 2020. Reopening Tourism for Travellers with Disabilities: How to provide safety without imposing unnecessary obstacles.
- UNWTO, 2016a. Good Practices in the Accessible Tourism Supply Chain. <https://doi.org/10.18111/9789284418138>
- UNWTO, 2016b. Accessible Tourism for All: An Opportunity within Our Reach. <https://doi.org/10.18111/9789284417919>
- UNWTO, 2009. The Statutes of the World Tourism Organization. UNWTO Basic Documents, Volume I – Statutes, Rules of Procedure, Agreements 261–273.
- Urbania, A., 2012. Perspektywy rozwoju turystyki kulturowej na Syberii na przykładzie Republiki Altaju 2012, 5–22.
- Urry, J., 2007. *Spojrzenie turysty*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Văduva, L., Petroman, C., Marin, D., Petroman, I., 2021. Accessible Tourism. *Lucrări științifice, seria I* 23, 258–264.
- van Gent, D., 2016. Positive health effects of the natural outdoor environment in typical populations in different regions in Europe (PHENOTYPE) [strona internetowa]. <https://cordis.europa.eu/project/rcn/100865/reporting/en> (dostęp: 01.05.19).
- Verduzco-Gutierrez, M., Lara, A.M., Annaswamy, T.M., 2021. When Disparities and Disabilities Collide: Inequities during the COVID-19 Pandemic. *PM and R* 13, 412–414. <https://doi.org/10.1002/pmrj.12551>
- Vignes, C., Godeau, E., Sentenac, M., Coley, N., Navarro, F., Grandjean, H., Arnaud, C., 2009. Determinants of students' attitudes towards peers with disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology* 51, 473–479. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2009.03283.x>

- Vilchinsky, N., Werner, S., Findler, L., 2010. Gender and attitudes toward people using wheelchairs: A multidimensional perspective. *Rehabilitation Counseling Bulletin* 53, 163–174. <https://doi.org/10.1177/0034355209361207>
- Vujcic, M., Tomicevic-Dubljevic, J., Zivojinovic, I., Toskovic, O., 2019. Connection between urban green areas and visitors' physical and mental well-being. *Urban Forestry & Urban Greening* 40, 299–307. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2018.01.028>
- Walentynowicz, D., 2008. Rola turystyki w życiu osób niepełnosprawnych w warunkach jednoczącej się Europy, w: Stasiak, A. (Red.), *Rola krajoznawstwa i turystyki w życiu osób niepełnosprawnych*. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 23–35.
- Weir, D., 2004. Restoring tourism destinations in crisis: a strategic marketing approach, *Tourism Management*. Allen & Unwin, Crows Nest. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.02.004>
- Werner, S., Hochman, Y., 2017. Social inclusion of individuals with intellectual disabilities in the military. *Research in Developmental Disabilities* 65, 103–113. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2017.04.014>
- Westcott, J., 2004. Improving information on accessible tourism for disabled people. European Commission. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Willner, P., Rose, J., Stenfort Kroese, B., Murphy, G.H., Langdon, P.E., Clifford, C., Hutchings, H., Watkins, A., Hiles, S., Cooper, V., 2020. Effect of the COVID-19 pandemic on the mental health of carers of people with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities* 33, 1523–1533. <https://doi.org/10.1111/jar.12811>
- Wilmowska-Pietruszyńska, A., Bilski, D., 2013. Międzynarodowa Klasyfikacja Niepełnosprawności i Zdrowia. Niepełnosprawność - zagadnienia, problemy, rozwiązania II, 5–20.
- Wilmowska-Pietruszyńska, A., Bilski, D., 2010. ICF jako narzędzie ilościowej oceny naruszenia sprawności w orzekaniu dla potrzeb zabezpieczenia społecznego. *Orzecznictwo Lekarskie* 7, 1–13.
- Wiszniowski, J., 2017. Accessibility as a criterion of evaluating the public spaces, w: 4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM2017, Urban planning, architecture and design. s. 29–36. <https://doi.org/10.5593/SGEMSOCIAL2017/HB51/S17.004>
- Włodarczyk, B., 2011. Przestrzeń turystyczna – kilka słów o istocie pojęcia, w: Durydiwka, M., Duda-Gromada, K. (Red.), *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 15–26.
- Włodarczyk, B., 2009. *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wöhrle, J., Franke, S., Kissgen, R., 2018. The German Multidimensional Attitude Scale Toward Persons With Disabilities (G-MAS): A factor analytical study among high-school students. *Rehabilitation Psychology* 63, 83–91. <https://doi.org/10.1037/rep0000170>
- Wojtczuk-Turek, A., 2015. Artefakty w badaniach jakościowych w naukach o zarządzaniu - wybrane problemy. *Organizacja i kierowanie* 2, 11–35.
- World Health Organisation, 2011. WHO Disability Report [strona internetowa]. World Report on Disability. http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report.pdf
- World Wide Web Consortium, 2008. Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.0 [strona internetowa]. <https://www.w3.org/TR/2008/REC-WCAG20-20081211/> (dostęp: 11.02.20).
- Woźny, A., Lauda, A., 2014. Ogrody dla osób z dysfunkcją wzroku w świetle ich oczekiwań. *Architektura Krajobrazu* 65–71.
- Wyper, G.M.A., Assunção, R.M.A., Colzani, E., Grant, I., Haagsma, J.A., Lagerweij, G., Von der Lippe, E., McDonald, S.A., Pires, S.M., Porst, M., Speybroeck, N., Devleeschauwer, B., 2021. Burden of Disease Methods: A Guide to Calculate COVID-19 Disability-Adjusted Life Years. *International Journal of Public Health* 66, 1–5. <https://doi.org/10.3389/ijph.2021.619011>
- Wysocki, M., 2012. Projektowanie uniwersalne – równość praw poprzez dostępność, w: Trociuk, S. (Red.), *Biuletyn RPO. Źródła* 2012, nr 10. Najważniejsze wyzwania po ratyfikacji przez Polskę Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa, s. 26–33.
- Wysocki, M., 2010. Projektowanie otoczenia dla osób niewidomych. Pozawzrokowa percepcja przestrzeni. Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Yau, M.K., McKercher, B., Packer, T.L., 2004. Traveling with a disability. *Annals of Tourism Research* 31, 946–960. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2004.03.007>
- Zaidi, A., 2011. The situation of working-age people with disabilities across the EU. *Social Europe* 5, 1–37.
- Zaidi, A., Burchardt, T., 2005. Comparing incomes when needs differ: Equivalization for the extra costs of disability in the U.K. *Review of Income and Wealth* 51, 89–114. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4991.2005.00146.x>
- Zajadacz, A., 2020. Turystyka dostępna. Rekomendacje dla sektora usług turystycznych. Wielkopolska Organizacja Turystyczna, Poznań.
- Zajadacz, A., 2019. Trzy filary dostępności muzeów. *Museion Poloniae Maioris* 59–67. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004>
- Zajadacz, A., 2015. Evolution of models of disability as a basis for further policy changes in accessible tourism. *Journal of Tourism Futures* 1, 189–202. <https://doi.org/10.1108/JTF-04-2015-0015>
- Zajadacz, A., 2014a. Dostępność przestrzeni turystycznej w ujęciu geograficznym. *Turyzm* 24, 49–55.
- Zajadacz, A., 2014b. Accessibility of Tourism Space from a Geographical Perspective. *Turyzm* 24. <https://doi.org/10.2478/tour-2014-0005>
- Zajadacz, A., 2012. Turystyka osób niesłyszących - ujęcie geograficzne. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Zajadacz, A., 2010a. Czas wolny, turystyka i rekreacja osób niesłyszących w Polsce – zarys specyfiki problemu. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Zajadacz, A., 2010b. Sposoby udostępniania obiektów dziedzictwa kulturowego niesłyszącym turystom. *Turystyka i Hotelarstwo* 16, 155–167.
- Zajadacz, A., 2004. Potencjał turystyczny miast na przykładzie wybranych miast Sudetów Zachodnich. Bogucki Wydawnictwo

- Naukowe, Poznań.
- Zajadacz, A., Lubarska, A., 2020. Ogrody sensoryczne jako uniwersalne miejsca rekreacji dostosowane do potrzeb osób niewidomych w kontekście relacji człowiek–środowisko. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Zajadacz, A., Lubarska, A., Minkwitz, A., Piotrowski, K., Potocka, I., Stroik, E., 2018. Kryteria oceny dostępności Szlaku Piastowskiego. Poznań.
- Zajadacz, A., Lubarska, A., Minkwitz, A., Szał, Ł., 2019. Analiza dostępności obiektów Szlaku Piastowskiego.
- Zajadacz, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B., Stasiak, A., Wysocki, M., 2015. Dostępność szlaków turystycznych dla osób niepełnosprawnych, w: Szlaki turystyczne od pomysłu do realizacji. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 413–449.
- Zajadacz, A., Stroik, E., 2016. Podstawy planowania rozwoju „turystyki dostępnej”, w: Młynarczyk, Z., Zajadacz, A. (Red.), Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Społeczno-ekonomiczne problemy rozwoju turystyki. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 65–83.
- Zapata Campos, M.J., Hall, C.M., Backlund, S., 2018. Can MNCs promote more inclusive tourism? Apollo tour operator’s sustainability work. *Tourism Geographies* 20, 630–652. <https://doi.org/10.1080/14616688.2018.1457074>
- Zawiślak, G., 2015. Hortiterapia jako narzędzie wpływające na poprawę zdrowia psychicznego i fizycznego człowieka. *Annales UMCS* 25.
- Zawistowska, H., 2003. Rola Unii Europejskiej w poprawie jakości produktów turystycznych, w: Gołembski, G. (Red.), Kierunki rozwoju badań naukowych w turystyce. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 67–82.
- Zdrojewicz, Z., Jastrząb, B., Rewera, M., 2017. Hortikuloterapia – moc ukryta w ogrodach. *Medycyna rodzinna* 20, 130–135.
- Zhu, S., Gao, Q., Yang, L., Yang, Y., Xia, W., Cai, X., Hui, Y., Zhu, D., Zhang, Y., Zhang, G., Wu, S., Wang, Y., Zhou, Z., Liu, H., Zhang, C., Zhang, B., Yang, J., Feng, M., Ni, Z., Chen, B., Du, C., He, H., Qu, Y., Wei, Q., He, C., Reinhardt, J.D., 2020. Prevalence and risk factors of disability and anxiety in a retrospective cohort of 432 survivors of Coronavirus Disease-2019 (Covid-19) from China. *PLoS ONE* 15, 1–17. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0243883>
- Zmysłony, P., 2012. Wykorzystanie metod heurystycznych w analizie strategicznej miasta w zakresie rozwoju funkcji turystycznej. Współczesne wyzwania dla gospodarki turystycznej, *Zeszyty Naukowe UEP* 225, 75–98.
- Żółkowska, T., 2016. Uniwersalne projektowanie przestrzeni osób z niepełnosprawnością. *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 21, 66–76.
- Zsarnoczky, M., 2018. The future challenge of accessible tourism in the European Union. *Vadyba Journal of Management* 33, 39–43.
- Żuchowska-Skiba, D., 2018. Ocena satysfakcji z pracy zawodowej osób z niepełnosprawnościami we współczesnej Polsce. *Humanizacja pracy* 3, 115–134.

SPIS ILUSTRACJI

Ryciny

- Ryc. 1. Lokalizacja obiektów i obszarów badań (atrakcji kulturowych, parków narodowych, ogrodów sensorycznych)
- Ryc. 2. Zależności między składnikami ICF
- Ryc. 3. Poszerzanie przestrzeni turystycznej – wymiar percepcyjny
- Ryc. 4. Zasady projektowania uniwersalnego dla turystyki dostępnej
- Ryc. 5. Położenie badanych obiektów Szlaku Piastowskiego w woj. wielkopolskim
- Ryc. 6. Rozmieszczenie badanych parków narodowych
- Ryc. 7. Położenie badanych ogrodów sensorycznych
- Ryc. 8. Elementy w ogrodzie sensorycznym ułatwiające orientację w przestrzeni w opinii osób z niepełnosprawnością wzroku
- Ryc. 9. Doświadczenia w ogrodzie mające największe znaczenie, poznawane poprzez poszczególne zmysły, w opinii osób z niepełnosprawnością wzroku
- Ryc. 10. Schemat turystyki dostępnej

Fotografie

- Fot. 1. Testowanie kryteriów audytu. Makieta Starego Rynku w Poznaniu dla niewidomych
- Fot. 2. Makieta dotykowa, Ostrów Tumski w Poznaniu
- Fot. 3. Toaleta turystyczna przystosowana do potrzeb osób na wózkach przy punkcie widokowym w PN Ujście Warty
- Fot. 4. Droga na Śnieżkę. Fragment szlaku przystosowany do potrzeb osób na wózkach
- Fot. 5. Trasa turystyczna w Słowińskim PN
- Fot. 6. Dotykowe elementy tabliczki informacyjnej w Rezerwacie Pokazowym Żubrów w Białowieskim PN: sylwetka zwierzęcia, trop, opis w piśmie Braille'a.
- Fot. 7. Strefy Ogrodu Zmysłów w Poddębicach opisane w piśmie Braille'a
- Fot. 8. Przewodnik w piśmie Braille'a, do wypożyczenia przy wejściu do obiektu. Arboretum w Bolestraszcach

Autorstwo fotografii 1 – Łukasz Szał, 2 – Alina Zajadacz.

Pozostałe fotografie własne.

SPIS TABEL

- Tab. 1 Schemat postępowania badawczego
- Tab. 2 Poziomy dostępności parków i ogrodów
- Tab. 3 Podział barier dla turystyki osób z niepełnosprawnościami
- Tab. 4 Etapy doboru próby
- Tab. 5 Elementy w ogrodzie sensorycznym ułatwiające orientację w przestrzeni
- Tab. 6 Infrastruktura sprzyjająca poruszaniu się osób niewidomych i słabo widzących
w wybranych ogrodach sensorycznych
- Tab. 7 Techniki przekazu sprzyjające edukacji osób niewidomych i słabo widzących
w wybranych ogrodach sensorycznych

SPIS ZAŁĄCZNIKÓW

Załącznik 1. Karty analizy dostępności atrakcji turystycznych dla osób z niepełnosprawnościami

Załącznik 2. Lista kontrolna dostępności przestrzeni zewnętrznej dla OzN na przykładzie atrakcji turystycznych o charakterze przyrodniczym

Załącznik 3. Eksperci konsultujący listę kontrolną dostępności przestrzeni zewnętrznej dla OzN na przykładzie atrakcji turystycznych o charakterze przyrodniczym oraz skierowane do nich pytania uzupełniające

Załącznik 4. Formularz inwentaryzacji ogrodu sensorycznego

Załącznik 5. Kwestionariusz wywiadu wykorzystany w badaniach w ogrodach sensorycznych

Załącznik 6. Katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami

Załącznik 7. Osoby konsultujące katalog kryteriów oceny dostępności przestrzeni turystycznej dla osób z niepełnosprawnościami z punktu widzenia środowiska OzN oraz skierowane do nich pytania uzupełniające